

Atatürk Üniversitesi
Atatürk University

Edebiyat Fakültesi
Faculty of Letters
Art History Department

Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü
Faculty of Letters Department of Art History

ULUSLARARASI HAKEMLİ DERGİ
INTERNATIONAL PEER-REVIEWED JOURNAL

PALMET DERGİSİ
JOURNAL OF PALMETTE

ERZURUM
2022

PALMET DERGİSİ
JOURNAL OF PALMETTE

YIL/YEAR MART/MARCH 2022 SAYI/ISSUE 1

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ
SANAT TARİHİ BÖLÜMÜ
PALMET DERGİSİ

ATATÜRK UNIVERSITY FACULTY OF LETTERS
ART HISTORY DEPARTMENT
JOURNAL OF PALMETTE

ULUSLARARASI HAKEMLİ DERGİ/ INTERNATIONAL PEER-REVIEWED JOURNAL

SAYI/ISSUE: 1

MART/MARCH 2022

ERZURUM

<http://bilimseldergiler.atauni.edu.tr/system/palmet>

Yayımlayan/Publisher

Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü
Atatürk University of Faculty of Letters of Art History

Dergi Sahibi/ Owner of Journal

Prof. Dr. Dilaver DÜZGÜN /Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dekanı

Editör/Editor

 Dr. Öğr. Üyesi Gül GEYİK/Atatürk Üniversitesi

Yardımcı Editörler/Assistant Editors

 Doç. Dr. Muhammet ARSLAN /Kafkas Üniversitesi

 Dr. Öğr. Üyesi Demet OKUYUCU/ Atatürk Üniversitesi

Yabancı Dil Editörü/Editor of Foreign Language

Esmâ SEÇEN/Atatürk Üniversitesi

Yayın Kurulu/Editorial Board

Prof. Dr. Hüseyin YURTTAŞ/Atatürk Üniversitesi

Prof. Dr. Haldun ÖZKAN/Atatürk Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Zerrin KÖŞKLÜ/Atatürk Üniversitesi

Teknik Redaksiyon/ Technical Redaction

Arş. Gör. Esra HALICI

Arş. Gör. Burak Muhammet GÖKLER

Arş. Gör. Muhammed Emin DOĞAN

Arş. Gör. Nihat Sefa KOMESLİ

Dizgi/Typesetting

Arş. Gör. Nihat Sefa KOMESLİ

Ayşe DURAN

Emrah YÜCEL

Kapak Tasarım/Cover Desing

Atatürk Üniversitesi Marka Yönetim Birimi

Kapak Görseli/Cover Image

Ayşe DURAN

Yazışma Adresi/Correspondence

Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü 25240 ERZURUM

(0442 231 8152)

PALMET DERGİSİ uluslararası hakemli bir dergidir. Mart ve Eylül aylarında yayımlanır.

Yayımlanan yazıların bilimsel ve hukuki sorumlulukları yazarlara aittir.

Danışma Kurulu/Advisory Board

Prof. Dr. Abdülkadir DÜNDAR	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet Ali BAYHAN	Ordu Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet ÇAYCI	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Ali Osman UYSAL	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Prof. Dr. Ali Yalçın TAVUKÇU	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Ayşe Aslihan EROĞLU	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Ceren ÜNAL	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Emine Naza DÖNMEZ	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Evangelia ŞARLAK	Işık Üniversitesi
Prof. Dr. Gülgün KÖROĞLU	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Prof. Dr. Haldun ÖZKAN	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU (Emekli)	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Hüseyin YURTTAŞ	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. İsmail AYTAÇ	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Nilay ÇORAĞAN	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Nurettin ÖZTÜRK	Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Nursen ÖZKUL FINDIK	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Ömür BAKIRER (Emekli)	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Sultan Murat TOPÇU	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM	Ordu Üniversitesi
Prof. Dr. Şerife TALİ	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Üzlifat CANAV ÖZGÜMÜŞ	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Yunus BERKLİ	Iğdır Üniversitesi
Prof. Dr. Yusuf ÇETİN	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Prof. Dr. Zekiye UYSAL	Ordu Üniversitesi
Doç. Dr. Fevziye EKER	İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Hasan Ferudun ÖZGÜMÜŞ	Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Hasan UÇAR	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Doç. Dr. Meryem ACARA ESER	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Muhammet Lütfü KINDIĞILI	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Doç. Dr. Selçuk SEÇKİN	Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. Selman CAN	İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Simge ÖZER PINARBAŞI	Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Şakir ÇAKMAK	Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Dr. Yusuf BİLEN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Zeynep ORAL ÇAKMAKÇI	Atatürk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Zerrin KÖŞKLÜ	

Hakemler/Referees

Prof. Dr. Abdülkadir DÜNDAR
Prof. Dr. Ahmet Ali BAYHAN
Prof. Dr. Ahmet ÇAYCI
Prof. Dr. Ali Osman UYSAL
Prof. Dr. Ali Yalçın TAVUKÇU
Prof. Dr. Ayşe Aslihan EROĞLU
Prof. Dr. Ceren ÜNAL
Prof. Dr. Emine Naza DÖNMEZ
Prof. Dr. Evangelia ŞARLAK
Prof. Dr. Gülgün KÖROĞLU
Prof. Dr. Haldun ÖZKAN
Prof. Dr. Hüseyin YURTTAŞ
Prof. Dr. İsmail AYTAC
Prof. Dr. Nilay ÇORAĞAN
Prof. Dr. Nurettin ÖZTÜRK
Prof. Dr. Nurşen ÖZKUL FINDIK
Prof. Dr. Ömür BAKIRER (Emekli)
Prof. Dr. Selami ECE
Prof. Dr. Sultan Murat TOPÇU
Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM
Prof. Dr. Şerife TALİ
Prof. Dr. Üzelifat CANAV ÖZGÜMÜŞ
Prof. Dr. Yunus BERKLİ
Prof. Dr. Yusuf ÇETİN
Prof. Dr. Zekiye UYSAL
Doç. Dr. Ayşe BUDAK
Doç. Dr. Aytül PAPILA
Doç. Dr. Erkan AYGÖR
Doç. Dr. Fevziye EKER
Doç. Dr. Hasan Ferudun ÖZGÜMÜŞ
Doç. Dr. Hasan UÇAR
Doç. Dr. Korkmaz ŞEN
Doç. Dr. Meryem ACARA ESER
Doç. Dr. Muhammet Lütfü KINDİĞİLİ
Doç. Dr. Muharrem ÇEKEN
Doç. Dr. Mustafa ÇETİNASLAN
Doç. Dr. Sahure ÇINAR YARIŞ
Doç. Dr. Selçuk SEÇKİN
Doç. Dr. Selman CAN
Doç. Dr. Simge ÖZER PINARBAŞI
Doç. Dr. Şakir ÇAKMAK
Doç. Dr. Yusuf BİLEN
Doç. Dr. Zeynep ORAL ÇAKMAKÇI
Dr. Öğr. Üyesi Zerrin KÖŞKLÜ
Dr. Öğr. Üyesi Cengiz GÜRBİYİK
Dr. Öğr. Üyesi Feride İmrana ALTUN
Dr. Öğr. Üyesi İsmail ÖZ
Dr. Öğr. Üyesi Tümay H. COŞKUN
Dr. Öğr. Üyesi Zerrin KÖŞKLÜ
Dr. Ahmet YAVUZYILMAZ
Dr. Funda TÜRK BEN AYDIN

Ankara Üniversitesi
Ordu Üniversitesi
Necmettin Erbakan Üniversitesi
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Manisa Celal Bayar Üniversitesi
İstanbul Üniversitesi
Işık Üniversitesi
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Fırat Üniversitesi
Erciyes Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Erciyes Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Ordu Üniversitesi
İstanbul Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
İbrahim Çeçen Üniversitesi
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Beykent Üniversitesi
Necmettin Erbakan Üniversitesi
Ordu Üniversitesi
İstanbul Üniversitesi
Ege Üniversitesi
Fırat Üniversitesi
Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Ankara Üniversitesi
Selçuk Üniversitesi
Dicle Üniversitesi
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Marmara Üniversitesi
İstanbul Üniversitesi
Ege Üniversitesi
Süleyman Demirel Üniversitesi
Dokuz Eylül Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Celal Bayar Üniversitesi
Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Celal Bayar Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Necmettin Erbakan Üniversitesi
Artuklu Üniversitesi

Sayı Hakemleri

Prof. Dr. Abdülkadir DÜNDAR

Prof. Dr. Haldun ÖZKAN

Prof. Dr. Hüseyin YURTTAŞ

Doç. Dr. Hasan UÇAR

Doç. Dr. Muhammet ARSLAN

Doç. Dr. Muhammet Lütfü KINDIĞILI

Doç. Dr. Ayşe BUDAK

Doç. Dr. Erkan AYGÖR

Doç. Dr. Esra YALDIZ

Doç. Dr. Sahure ÇINAR YARIŞ

Dr. Öğr. Üyesi Demet OKUYUCU

Dr. Öğr. Üyesi Zerrin KÖŞKLÜ

Ankara Üniversitesi

Atatürk Üniversitesi

Atatürk Üniversitesi

Ege Üniversitesi

Kafkas Üniversitesi

Atatürk Üniversitesi

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi

Necmettin Erbakan Üniversitesi

Necmettin Erbakan Üniversitesi

Dicle Üniversitesi

Atatürk Üniversitesi

Atatürk Üniversitesi

PALMET DERGİSİ

YAYIN İLKELERİ

Hakkında:

Palmet Dergisi, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü'nün yayınıdır. Elektronik ortamda yayımlanan Palmet Dergisi, uluslararası hakemli bir dergi olarak 2022 yılında yayım hayatına başlamıştır. Türkçe ve İngilizce dillerinde yayımlanan dergi, Bahar ve Güz sayıları (Mart- Eylül) olmak üzere yılda iki defa yayımlanmaktadır. Palmet'te yayımlanan yazılara <http://bilimseldergiler.atauni.edu.tr/system/palmet> adresinden ücretsiz olarak ulaşılmaktadır.

Amaç ve Kapsam:

Palmet Dergisi, Sanat Tarihi bilimi içerisinde;

- Mimari, süsleme, resim, el sanatları ve ilgili alanlarda bilimsel birikime katkı sağlamayı,
- Sanat eserleri ve sanat üslupları hakkında yeni bulgular ve bakış açıları eşliğinde değerlendirmelerde bulunmayı,
- Araştırmacıların yazılarını bilim dünyasıyla buluşturmayı amaçlamaktadır.

Palmet Dergisi kapsamı doğrultusunda;

- Türk Sanatı
- İslam Sanatı
- Türk-İslam Sanatı
- Bizans Sanatı
- Ortaçağ Sanatı
- Avrupa Sanatı
- Çağdaş Sanatlar alanlarında, araştırma ve derleme mahiyetinde özgün makaleleri içermektedir. Bunların yanı sıra yayın kurulu tarafından uygun görülen akademik çeviri, tanıtım ve eleştiri yazılarına da yer verilebilir.

Etik İlkeler ve Yayın Politikası:

Palmet Dergisi, bilimsel, akademik/hakemli bir dergi olmak üzere; Mart ve Eylül aylarında yılda iki kere yayımlanmaktadır.

Palmet'in "amaç" ve "kapsamı" içerisinde;

- Dergiye gönderilen çalışmalar özgün olmalıdır.
- Türkçe ve İngilizce yayın diline sahip olan dergiye gönderilecek makalelerin başka yerde yayımlanmamış olduğu ve eş zamanlı olarak başka bir dergi/kitap/kitapta bölüme gönderilmediği yazar/yazarlar tarafından taahhüt edilmiş sayılır.
- Makalenin sadece içerdiği bilgilerle değil, resim, fotoğraf, çizim, grafik vb. görseller açısından da intihal ve telif hususlarında bilimsel etiğe uygun olduğu yazar/yazarlar tarafından taahhüt edilmiş sayılır.
- Palmet Dergisi ticari bir dergi olmadığından yazar/yazarlar herhangi bir ücret talebinde bulunamazlar.
- Online bir dergi olan Palmet'te yayımlanan tüm çalışmaların açık erişim modelinde yayımlanacağı, indexler üzerinden kullanıcılara açık hale getirileceği, yayın haklarının Palmet Dergisi'nde olduğu yazar/yazarlar tarafından kabul edilmiş sayılır.

- Yüksek Lisans ve Doktora tez çalışmalarından çıkarılan makalelerde, danışman adı yazılmadığı takdirde, danışmandan izin alındığını gösterir belge sunulmalıdır.
- Yayımlanan makalelerin temel hukuki hakları yazar/yazarlara aittir. Yazar/yazarların talebi doğrultusunda, sonraki süreçlerde makaleler kısmi ya da tamamen değiştirilmek, geliştirilmek, farklı biçimlerde yayımlanmak istenirse Palmet Dergisi hukuki bir engel koymaz. Ancak bu durumdaki çalışmalarda tüm etik sorumluluklar yazar/yazarlara aittir.

İntihal Politikası:

Palmet Dergisi'ne gönderilen makalelerde, derginin belirlediği yazım kurallarına, yazıldığı dilin imla ve genel kurallarına uygunluğu beklenir. Bunun yanı sıra Turnitin, iThenticate vb. programlarla çalışma intihal sürecinden geçirilerek gönderilmelidir. Bu işlemde makalede yer alan referanslar ve bibliyografya çıkarılarak makalenin ana metni üzerinden intihal taraması yapılır. Tarama sonucunda, makalede kaynak gösterilmeyen alanların başka çalışmalarla **en fazla %15'lik** bir benzerlik göstermesi beklenir. Kaynak gösterilmeyen alanlarda yer alan benzerlikler %10 ile %30 arasındaysa yazar/yazarlarla iletişime geçilerek düzeltilmesi istenir. **%30'u** aşan benzerliklerde ise makale **ret edilir**. Kaynak gösterilen alanlarda ise benzerlik **%35'i** geçtiği takdirde, makalenin özgün olmadığı kabul edilir ve **ret edilir**. Makale kapsamında, müze, kütüphane, kazı alanları ve kazı malzemeleri, arşiv belgeleri vb. içerikler olması halinde, ilgili kurum/kuruluştan, bilgi, belge ve görseller için izni alındığına dair belge veya yazışma sunulması beklenmektedir. Dergiye gönderilecek makalelerin, [YÖK'ün "Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi"](#) ve [COPE ilkelerine](#) uygun olması beklenir.

Makale Süreci:

Gönderilen makalelerin, editör ve yayın kurulu tarafından gerçekleştirilen ön değerlendirmesi olumlu sonuçlandığı takdirde, çalışmalar kör hakem ilkesiyle azami iki hakeme gönderilir. Makale içeriğine uygun alanlardan belirlenen hakemlerden birinin tezat oluşturan bir geri dönüş yapması halinde ise üçüncü bir hakem tarafından makale incelenir. Spesifik konuların işlendiği makalelerde, danışma kurulu ve hakem heyeti içerisinde söz konusu alanla ilgili bir uzman olmaması halinde, sayı hakemliği sistemiyle, makale, konuda uzman olan hakemlere gönderilir. Yazar/yazarların hakem önerileri ancak elzem durumlarda; örneğin spesifik alanlarda yaşanan çıkar çatışmaları, öncesinde meydana gelmiş çeşitli sorunlar vb. durumlarda dikkate alınır. Bu durumda da yine çift taraflı kör hakem ilkesi geçerlidir. Makalelerin yayımlanabilmesi için en az iki hakemin onayı gerekmektedir. Hakem geri bildirimlerinde, olumlu ve olumsuz görüşlerin eşit sayıda olması halinde, editör ve yayın kurulunun uygun gördüğü makaleler, hakemlerin de değişiklik talepleriyle yazar/yazarlara iletilerek yayımlanabilir.

Yazım Kuralları:

Palmet'e gönderilecek makaleler;

- Microsoft Word dokümanı olarak en fazla 30 sayfa halinde hazırlanmalıdır.
- Sayfada üstten ve alttan 3'er cm, sağ ve soldan 2'şer cm boşluk bırakılmalıdır.
- Metin, Cambria yazı fontunda ve 11 punto olarak yazılmalı ve 1,5 satır aralığında olmalıdır.
- Ana başlıklar ve alt başlıklar 13 punto ve kalın olarak yazılmalıdır.
- Metin iki yana hizalanmış olmalıdır.
- Paragraf girintisi **yapılmamalıdır**.
- Makalede kullanılacak görsellerin bilgileri, metin kutusunda **değil** resmin hemen altında yer almalıdır.

- Yazar/yazarların isimleri makale başlığından hemen sonra eklenmeli, ismin altına, unvan, bağlı olduğu kurum, bir alt satıra mail adresi, onun altına da ORCID numarası eklenmelidir. İrtibat için bu bilgilerin peşine adres ve telefon bilgisi de yazılmalıdır. Makale kabul edilmesi halinde, adres ve telefon bilgileri yayımda **kullanılmayacaktır**.
- Makale başlığı Türkçe ve İngilizce olarak aralarında bir satır boşluk bırakılarak peş peşe yazılmalıdır.
- Makalenin Türkçe ve İngilizce özetleri bulunmalıdır. Türkçe ve İngilizce özet/abstract kısmı en az 150, en fazla 250 kelimedenden oluşmalıdır. Özet/Abstract kısmı makalenin giriş, yöntem, bulgu, değerlendirme ve sonuç aşamalarının ana hatlarını kısaca ifade eden bir düzende olmalıdır. Söz konusu ilke, okuyucuların kendi alanlarına uygun bilgi ve belgelere ulaşmada kolaylık sağlamayı amaçladığından yazar/yazarlar için de faydalıdır.
- Özet/Abstract kısmından sonra, en az üç en fazla beş kelime Anahtar Kelimeler yazılmalıdır. Anahtar Kelimelerde, "Türk Sanatı/Mimari/Resim/" vb. şekilde genel ifadelerden kaçınılmalı, makalenin özünü ifade eden kelimeler seçilmelidir.
- Makalede kaynak kullanımı American Psychological Association (APA) 6. versiyonuna göre düzenlenmelidir.
- Metin içerisinde gerekli görülen ek bilgiler mevcutsa, dipnotta bu bilgilere yer verilebilir.

APA 6. örnek kullanımı:**Metin içi göndermelerde iki ana esas bulunmaktadır.**

- 1- İnsan eksik ve fani olduğundan İslam resim sanatında idealize edilmemiştir (Çam, 2012: 97).
  - 2- Nusret Çam'a (2012: 97) göre insan eksik ve fani olduğundan İslam resim sanatında idealize edilmemiştir.
- **İki yazarlı yayımlara atıf yapılırken;**
    - 1- Emevi Halifesi Abdülmelik ile birlikte Kâbe'nin örtüsünün Mescid-i Nebevi'de halka gösterilmesi ve sonrasında Kâbe'ye geri götürülmesi geleneği başlamıştır (Bozkurt & Küçükaşçı, 2004: 289).
    - 2- Nebi Bozkurt ve Mustafa Sabri Küçükaşçı'nın (2004: 289) belirttiğine göre Emevi Halifesi Abdülmelik ile birlikte Kâbe'nin örtüsünün Mescid-i Nebevi'de halka gösterilmesi ve sonrasında Kâbe'ye geri götürülmesi geleneği başlamıştır.
  - **Üç ve daha fazla yazarlı yayımlara atıf yapılırken;**
    - 1- Erzurum'da, farklı dönemlere ait; kale, tabya, cami, mescit, kilise, medrese, türbe, han, hamam, çeşme gibi farklı fonksiyonlarda 292 eser tanıtılmıştır (Yurttaş vd., 2008: 5).
    - 2- Yurttaş ve diğerleri, (2008: 5) Erzurum'da, farklı dönemlere ait; kale, tabya, cami, mescit, kilise, medrese, türbe, han, hamam, çeşme gibi farklı fonksiyonlarda 292 eser tanıtılmıştır.
  - **Tüzel çalışmalara atıf yapılırken;**
    - İlk gönderme;**
(Birleşmiş Milletler Eğitim Bilim ve Kültür Örgütü [UNESCO], 2005).
    - İkinci gönderme;**
(UNESCO, 2005).
  - **Aynı parantez içinde birden fazla kaynak kullanımı;**
Aynı parantez içerisinde yapılan çoklu göndermelerde, yazarların soy isimleri alfabetik sırada olmalı ve kaynaklar noktalı virgül ile birbirinden ayrılmalıdır. (Bozkurt & Küçükaşçı, 2004: 289; Çam, 2012: 97; Yurttaş vd., 2008: 5).

- **Kaynakça kullanımı:**

Tek yazarlı kitap;

SOYADI, A. (Yıl), *Kitabın Adı (İtalik)*, Şehir: Yayınevi.

ÖZKAN, H. (2016), *Saltuklu Mimarisi*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınevi.

Çok yazarlı kitap;

SOYADI, A. & SOYADI, A. & SOYADI, A. (Yıl), *Kitabın Adı (İtalik)*, Şehir: Yayınevi.

İPŞİROĞLU, N. & İPŞİROĞLU, M. (2012), *Oluşum Süreci İçinde Sanatın Tarihi*, İstanbul: Hayalperest Yayınevi.

Kitap bölümü;

SOYADI, A. (Yıl), Bölümün başlığı, (Editörün A. SOYADI), *Kitabın Adı (İtalik)* (s. sayfa aralığı) Şehir: Yayınevi.

KÖŞKLÜ, Z. & YURTTAŞ, H. & KINDİĞİLİ, M.L. (2021). Kemah'ta Osmanlı Dönemi Çeşmeleri, (Ed. M.A. YILMAZ & B. CAN & M. IŞIKLI), *Anadolu Arkeolojisiyle Harmanlanmış Bir Ömür Mehmet Karaosmanoğlu'na Armağan*, (s.545-558). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Dergide makale;

SOYADI, A. (Yıl), "Makalenin başlığı", *Derginin adı (İtalik)*, Cilt, (Sayı), ss.

TÜRK BEN AYDIN, F. (2019). "Zahîr-i Fâyâbî'nin Dîvân'ında Vezin Türleri", *Şarkiyat*, 11, (2), 543-558.

EDİTÖRDEN

Palmet Dergisi, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü tarafından yayın hayatına başlayan, Mart ve Eylül aylarında, yılda iki kez yayımlanan ulusal ve uluslararası nitelikte hakemli bir dergidir.

Sanat Tarihi disiplinleri, Türk- İslam Sanatları, Bizans Sanatı, Batı Sanatı ve Çağdaş Sanatlar alanında bilimsel ve özgün çalışmaları, siz değerli araştırmacı ve okurlarımıza sunmaktan memnuniyet duyacağız.

Atatürk Üniversitesi'nin *Yeni Nesil Üniversite Tasarım ve Dönüşüm Projesi* çerçevesinde, bilimsel dergilerin kurulması ve desteklenmesi kapsamında Sanat Tarihi Bölümü olarak Palmet Dergisi'nin kurulmasının mutluluğu içerisindeyiz.

Sanat Tarihi Bölümü, 45 yıllık geçmişinde birçok üniversiteye akademisyen ve farklı kurumlara Sanat Tarihi uzmanları yetiştirmiş köklü bir bölümdür. Kurmuş olduğumuz bu bilimsel dergi ile yine Sanat Tarihi camiasına faydalı olacağımızı umuyoruz.

Dergimizin çıkmasında desteklerinden dolayı Üniversite Rektörümüz Sayın Prof. Dr. Ömer ÇOMAKLI, Fakülte Dekanımız Sayın Prof. Dr. Dilaver DÜZGÜN ve Bilimsel Dergiler Koordinatörümüz Sayın Prof. Dr. Sinan AKTAŞ'a teşekkürlerimizi sunuyoruz. Dergimize, yayın hayatına geçme aşamasında desteklerini sunan Hocalarım Sayın Prof. Dr. Hüseyin YURTTAŞ, Prof. Dr. Haldun ÖZKAN, Dr. Öğr. Üyesi Zerrin KÖŞKLÜ'ye, Dr. Öğr. Üyesi Demet OKUYUCU, Doç Dr. Muhammet ARSLAN, Arş. Gör. Esra HALICI, Arş. Gör. B. Muhammet GÖKLER, Arş. Gör, M. Emin DOĞAN'a teşekkür ederiz. Çalışmamızın her anında büyük bir özveriyle çalışan yol arkadaşlarımız Doktora öğrencisi Ayşe DURAN, Arş. Gör. Nihat Sefa KOMESLİ ve Emrah YÜCEL'e sevgilerimizi ve teşekkürlerimizi iletmekten mutluluk duyarız.

Dr. Öğr. Üyesi Gül GEYİK

İçindekiler

Editörden	I
Gül Geyik	
Ani Kazısında Bulunan Selçuklu Çarşı Mescidi	1-13
(Seljukian Bazaar Masjid What Found at Ani Excavation)	
Muhammet Arslan	
Amasya Uluköy (Sonisa) Sinan Paşa Hamamı	14-23
(Amasya Uluköy (Sonisa) Sinan Pasha Hammam)	
Sultan Murat Topçu	
Konya'nın Taşkent İlçesindeki Tarihi Mezar Taşları	24-56
(Historical Tombstones in Taşkent District of Konya)	
Mustafa Çetinaslan & Dilek Bülbül	
Rum Architects and Their Domed Greek Orthodox Churches That Marked the Change in the Physical Features of Istanbul	57-76
(İstanbul'un Fiziksel Çehresinin Değişiminde Rol Oynayan Rum Mimarlar ve Kubbeli Rum Ortodoks Kiliseleri)	
Evangelia Aleksandru Şarlak	
İstanbul'daki Osmanlı Dönemi Endüstri Yapılarının Projeleri ve Mimarları	77-100
(Projects and Architects of Ottoman Period Industrial Buildings in Istanbul)	
Ahmet Hamdi Bülbül	
Osmanlı Seyyahlarının Gözünden Gebze	101-119
(Gebze from the Eyes of Ottoman Travellers)	
Ahmet Yavuzylmaz	
Hatırat- Prof. Dr. Aynur Durukan'ın Ardından	120-123
Sadi Bayram	

ANİ KAZISINDA BULUNAN SELÇUKLU ÇARŞI MESCİDİ SELJUKIAN BAZAAR MASJİD WHAT FOUND AT ANİ EXCAVATION

Muhammet ARSLAN*

Doç. Dr. Ani Örenyeri Kazı Başkanı, Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü

muhammet.arslan@kafkas.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-5964-7007>

Özet

Kars'ın 45 km doğusunda bulunan Ani, Arpaçay ile birlikte Bostanlar ve Mığmığ Dereleri'nin sınırladığı 100 hektarlık bir üçgen içerisinde yer alır. Stratejik coğrafi konumu ve savunmaya elverişli müstahkem yapısı ile sürekli bölgede yaşayan devlet ve beyliklerin hedefinde olmuş, çok kez saldırı ve istilalara uğramıştır. 19 yıllık Bizans yönetimiyle geçen fetret devrinden sonra 1064 yılında, Sultan Alparslan liderliğindeki Selçuklu ordusu tarafından fethedilmiş ve şehirde yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönemin günümüze değin ulaşabilen en büyük mirasını ise mimari oluşturmuştur. Hiç şüphesiz Ani, Selçukluların şenlendirmesiyle yeniden şekillenmiş ve Türk-İslam kimliği kazanmıştır. Ebu'l Menûcehr Külliyesi, Ebu'l Muammeran Külliyesi, kümbet ve mezarlık alanı, hamamlar, konutlar, çarşı ve saray-köşk-malîkâne gibi sivil mimari örnekler, kente Türk-İslam kimliği kazandıran eserlerden birkaçıdır. Nice eser ise gün yüzüne çıkarılacağı güne kadar toprak altındaki uykusuna devam etmektedir.

Burada konu edilen ve 2020 yılındaki kazı çalışmalarıyla keşfedilen mescit, devrin bugüne kadar bilinmeyen bir eseri olarak karşımıza çıkar. Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olarak inşa edilen mescidin çarşıdaki esnafın kullanımına tahsis edildiği anlaşılmaktadır. Harim mekânı, ortasındaki sekizgen planlı iki taş kaide üzerinde ahşap destekler tarafından taşınmaktadır. İçten ahşap, dıştan ise düz toprak damlı olduğu tahmin edilmektedir. Bu yazıda, mescidin kazı süreçleriyle birlikte plan ve mimarisi tanıtılmış ve tarihsel süreci değerlendirilmiştir. Ayrıca 2021 yılı kazı sezonunda uygulanan konservasyon çalışmaları anlatılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ani, Sultan Alparslan, Selçuklu Çarşısı, Çarşı Mescidi, Konservasyon.

* 2020 ve 2021 yıllarında kazısı yapılan mescit alanı ve diğer kazı alanlarında görev yapan ekip arkadaşlarıma ve öğrencilerimize teşekkür ederim.

Abstract

Ani located 45 km east of Kars, is located in a triangle of 100 hectares bounded by Bostanlar and Mıgımgı Streams, together with Arpacay. With its strategic geographical location and fortified structure suitable for defense, it has always been the target of states and principalities living in the region, and has benefited abundantly from attacks and invasions. After the interregnum period of 19 years of Byzantine rule, it was conquered by the Seljuk army led by Sultan Alparslan in 1064 and a new era began in the city. Architecture has created the greatest legacy that has survived to the present day of this period. Undoubtedly, Ani was reshaped with the cheering of the Seljuks and gained a Turkish-Islamic identity. Civil architectural examples such as Ebu'l Menûçehr Complex, Ebu'l Muammeran Complex, dome (tomb) and cemetery area, baths, residences, bazaar and palace-pavilion-mansion are some of the works that gave a Turkish-Islamic identity to city. Many works continue to sleep underground until the day they are unearthed.

The masjid, which is the subject here and discovered with the excavations in 2020, appears as an unknown building of the period. It is understood that the masjid, which was built in a rectangular plan in the east-west direction, was allocated for the use of the tradesmen in the bazaar. The sanctuary is supported by wooden supports on two stone pedestals with an octagonal plan in the middle. It is estimated that it has a wooden roof on the inside and a flat soil roof on the outside. In this article, the plan and architecture with the excavation processes of the masjid were introduced and its historical process was evaluated. In addition, conservation studies applied in the excavation season of 2021 are explained.

Keywords: Ani, Sultan Alparslan, Seljuk Bazaar, Masjid of Bazaar, Conservation

Giriş

Kars'ın 45 km doğusunda, Türkiye-Ermenistan sınırının sıfır noktasındaki iki ülkeyi birbirinden ayıran Arpacay suyunun batı yakasında bulunan Ani, neredeyse 5 km'yi bulan ihtişamlı surları ve yaklaşık 100 hektarlık yüzölçümü ile Ortaçağ'ın "müstahkem kale"lerinden biridir. Şimdiki bilgilerimizle geç kalkolitik çağdan itibaren yaşama dair izleri sürebildiğimiz kent, günümüze kadar 5000 yıllık zengin tarihi geçmişi ile birçok farklı medeniyetin arzuladığı ve sahip olmaya çalıştığı stratejik bir durak konumundadır (Arslan, 2021a: 29-33; Kökten, 1943: 610; Kökten, 1944: 670-671).

Ani'nin hiç şüphesiz birinci refah dönemi İslam halifelerine ve bazen de Bizans'a bağlı olarak kentte hüküm süren Bagratunî Hanedanlığı dönemine rastlar (Arslan, 2021b: 473). 961 yılında Bagratunîlerin merkezi konumuna gelmesi ve ardından 992 yılında Ergine'deki Katolikosluk merkezinin buraya taşınması, Ani'nin hem siyasi hem de dini bir merkez olmasına sebep olmuştur (Andreasyan, 2000: 6-7;

Arpee, 1946: 86; Arslan, 2021a: 37, 43; Arslan, 2021b: 473; Barthold, 1978: 435; Grousset, 1970: 471-472; Kırzioğlu, 1953: 288, 297). Böylelikle ticari manada da zenginleşen kent, bu dönemde inşa edilen çok sayıdaki kilise ve şapelleriyle kısa sürede imar edilmiştir (Arslan, 2021a: 11).

Ani'deki Bagratunî hâkimiyeti bir Bizans tuzağıyla son bulmuştur. Birkaç saldırıyla Ani'yi ele geçiremeyeceğini anlayan Bizans, çareyi zorbalıkta bulmuştur. 1045 yılında, dönemin Bizans İmparatoru Monomakos tarafından İncil ve kutsal haç vaadiyle başkent İstanbul'a davet edilen Bagratunîlerin son emîri II. Gagik, burada Ani'nin Bizans'a devredildiğine dair senedi imzalamak zorunda kalmıştır (Arpee, 1946: 95; Arslan, 2021a: 44; Arslan, 2021b: 473; Grousset, 1970: 567-568; Kırzioğlu, 1953: 315-317). 1045-1064 yılları arasında Bizans hâkimiyetinde geçen bu süre, Ani'nin siyasal, sosyal ve ticari olarak fetret devrini yaşadığı bir dönem olmuştur. Bu fetret şehrin imarına da yansımış, tabiri caizse kente bir tane bile Bizans çivisi çakılmamıştır (Arslan, 2021a: 11, 45; Arslan, 2021b: 473)¹.

Ani'nin ikinci refah dönemi 1064-1199 yılları arasında yaşanan Selçuklu devrine aittir (Arslan, 2021a: 12, Arslan, 2021b: 473-474). Şöyle ki, Sultan Alparslan'ın "Rum Gazâsı" adıyla çıktığı batı seferinin son durağı Ani olmuştur. 1064 yılının 16 Ağustos günü fethedilen Ani, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Anadolu'da elde ettiği ilk şehir unvanını kazanırken; "müstahkem bir kale" olarak nitelenerek fethedilmesinin oldukça zor olduğu ima edilen kenti yaklaşık bir ay kadar süren muhasara sonucu fetheden Sultan Alparslan ise dönemin Abbâsî Halifesi Kâim Biemrillâh tarafından "Ebu'l Feth (Fetih Babası)" unvanına layık görülmüştü (Ahmed bin Mahmud, 2011: 77-80; Andreasyan, 2000: 119-122; Arslan, 2021a: 45-54; Arslan, 2021b: 472; Cengiz, 2018: 67-72; Gregory Abû'l Farac, 1945: 316-317; Grousset, 1970: 598-599; İbnü'l-Esîr, 2016: 236-237; Kırzioğlu, 1953: 331-340; Kırzioğlu, 1971: 132; Kırzioğlu, 1982: 40-48; Kırzioğlu, 1983: 196-197; Köymen, 2017: 265-266; Lastivertli Aristakes, 2019: 111-114; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah; 2017: 74-75; Piyadeoğlu, 2019: 50-54, 64; Sevim, 2019: 20-21; Sibt İbnu'l-Cevzî, 2011: 135-136; Şadrüddîn Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Nâşır İbn 'Ali El-Hüseynî, 1999: 26-28; Tarîh-i Âl-i Selçuk, 2014: 21; Turan, 2017: 155-156; Vardan, 1937: 177).

Fethin hemen ardından bir yandan Bizans'ın bıraktığı derin sosyal yaralar iyileştirilirken² öte yandan savaş esnasında oldukça tahrip olan şehir surları onarıldı. Bu onarımlara ait kitabe, Aslanlı Kapı üzerinde durmaktadır (Arslan, 2021a: 55, 87; Arslan, 2021b: 474; Erdal, 2019: 130; Kırzioğlu, 1953:

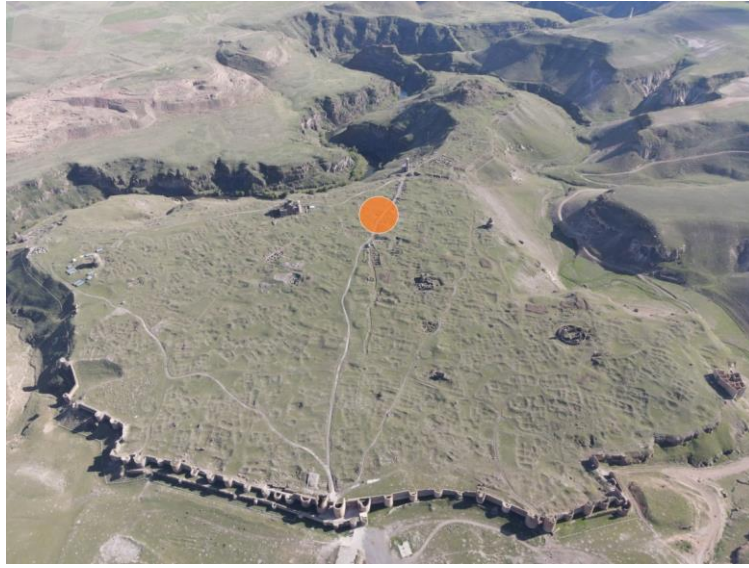
¹ Her ne kadar bazı kaynaklar (Barthold, 1978: 435; Kırzioğlu, 1953: 330), bu dönem Ani'nin batısındaki Alaca Dağ'dan getirilen büyük bir su kemerinden bahsetseler de bunun varlığıyla ilgili herhangi somut bir veriye ulaşılamamıştır. Belki de bu imar faaliyeti, Bagratunîler eliyle yaptırılan bir su kemerinin Bizans tarafından yapılan onarımından ibarettir.

² Özellikle kentte yaşayan Ermenilerin Bizans yönetimiyle birlikte huzurları kaçmıştı. Zira Bizans, buradaki Ermeniler'e köpek, köpeğe de Ermeni diyerek sosyal bir yara açmışlardı. Selçuklu fethiyle rahata eren kentteki Ermeniler, yeniden eski huzurlu günlerine geri dönmüş ve hatta 1090 yılında Sultan Melikşah'ın onayıyla yeniden Katolikosluk merkezi olmuşlardı (Arslan, 2021a: 55; Kırzioğlu, 1953: 365-366).

361-362, 369). Selçuklularla birlikte Ani, yeni bir mimari dokuyla şenlendirilmeye başlandı. Özellikle kuzeydeki Aslanlı Kapı'dan başlayıp Ebu'l Menûçehr Camii'ne kadar uzanan yaklaşık 1 km'lik aks ve çevresi, kentin yeni sakinleri olan Selçuklu eserleriyle donatıldı (Arslan, 2021a: 12, 223). Aynı zamanda Anadolu Türk mimarisinin de başlangıcını oluşturan cami ve mescitler, kümbet ve mezarlıklar, hamamlar, konutlar, dükkân ve atölyeler bu eserlerden sadece bazılarıdır.

2020 yılı kazı sezonunda ortaya çıkarıp 2021 yılı sezonunda konserve ettiğimiz mescit (Fotoğraf: 1) ise kentteki Selçuklu devrine ait eserlerin bir kısmının halen daha toprak altında olduğunun açık bir göstergesidir.

Foto.1. Mescidin konumu

Çarşı Mescidi

Çarşı içinde bulunmasından ötürü “Çarşı Mescidi” olarak adlandırılan yapı, Ebu'l Muammeran Camii'nin yıkık minaresinden Ebu'l Menûçehr Camii'ne (güneye) giderken yaklaşık 100 m sonra, çarşının doğusunda bulunmaktadır. 2020 yılındaki kazı çalışmalarımız esnasında bulunmuş (Arslan, 2021a: 127; Arslan, 2021b: 477; Arslan vd., 2022: 58-59) ve 2021 yılı kazı sezonunda da iyileştirilerek konservasyona tabi tutulmuştur.

Üzerindeki yaklaşık 1.50 m kalınlığındaki toprak tabakanın kaldırılmasıyla ulaşılan mescit (Fotoğraf: 2-3-4), doğu-batı doğrultusunda 9.75 x 5.75 m ölçülerinde dikdörtgen planlı bir yapıdır (Çizim: 1, Fotoğraf: 5). Mescidi çevreleyen duvarların kalınlığı ise 0.65 m'dir. Mescidin doğu ve batı cephelerinde birer giriş kapısı bulunur. Bu kapılardan batıdaki çarşı sokağına açılanı, mescidin kuzeybatı köşesine denk gelir. 1.05 m genişliğindeki bu açıklık, kalan izlerden anlaşılabilirdiği kadarıyla nitelikli bir forma sahiptir. Eşiğinde, siyah renkli büyükçe bir sal taşı vardır. Bu kapının doğu simetriğindeki giriş açıklığı

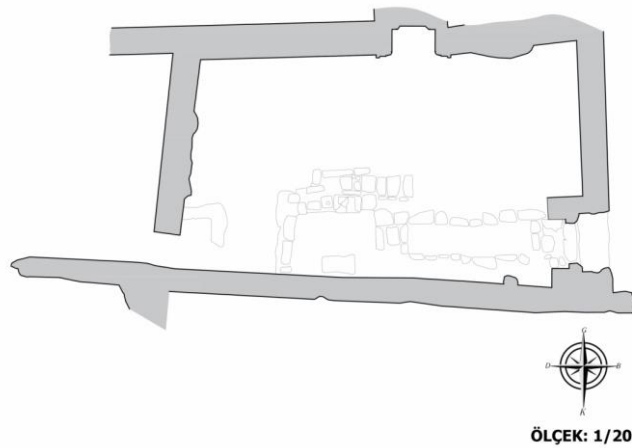
ise daha küçük boyutlarda olup oldukça sadedir. Bunun çarşının paralelindeki bir sokağa mı, yoksa mescitle ilintili başka bir mekâna mı açıldığı ancak doğuda kalan bu alanın kazısıyla anlaşılacaktır.

Foto.2-3. Mescit alanının kazı öncesi görünümü

Foto.4. Mescit alanının kazı esnasındaki görünümü

Çizim 1. Mescit alanının kazı sonrası planı (Esra ve Semih Yılmaz)

Foto.5. Mescidin kazı sonrası görünümü (2020 yılı sezonu)

Mescit, harim mekânının kuzeyindeki tesisatın kaldırılmasıyla ortaya çıkan sekizgen kesitli taş ayaklar üstünde muhtemelen ahşap destekler tarafından taşınan ahşap bir tavana sahipti. Üst örtüsünün ise düz toprak damlı olduğu tahmin edilebilir. Mescit, sarımtırak renkli düzgün kesme taş malzemeden inşa edilmiştir.

Harim mekânının güney duvarının ortasında bulunan mihrap nişi dikdörtgen kesitlidir (Fotoğraf: 6). İç bükey, dış bükey ve düz profillerle sınırlanmıştır. Mevcut haliyle zeminden itibaren yaklaşık 1.00 m yüksekliğe sahiptir, kavsarası günümüze ulaşamamıştır. Bu nedenle nasıl bir kavsaraya sahip olduğu bilinmemektedir. Nişin genişliği 1.10 m, derinliği ise 0.65 m'dir.

Foto.6. Mescidin mihrap görünümü

Mescidin 2020 yılındaki ilk kazısında, harim mekânının kuzey duvarı önünde bir tesisatla karşılaşılmıştır (Fotoğraf: 7-8-9). Çarşı sokağına açılan kuzeybatı köşesindeki asıl giriş kapısından iki basamakla inilen ve iki sıra blok taşlarla sınırlanan 3.30 x 0.90 m. ölçülerindeki dar bir hol ile ulaşılan

tesisat kısmı, dört tarafı taşlarla çevrili 2.10 x 1.05 m ölçülerinde küçük bir havuzu anımsatan bir alana açılmaktadır. Mescit hariminin kuzeyine denk gelen bu tesisat 1199 yılında sona eren Selçuklu hâkimiyeti sonrasında, burasının atölyeye dönüştürüldüğünü düşündürmektedir. 2021 yılı çalışmalarında bu alanın belgelenecek kaldırılmasına karar verilmiş ve altında mescidin özgün sütun altlıklarına ulaşılmıştır (Fotoğraf: 10). Sekizgen şekilli iki taş kaide, muhtemelen mescidin ahşap direklerini ve tavanını taşımaktaydı. Bunlardan doğuda olanı kırık haldedir.

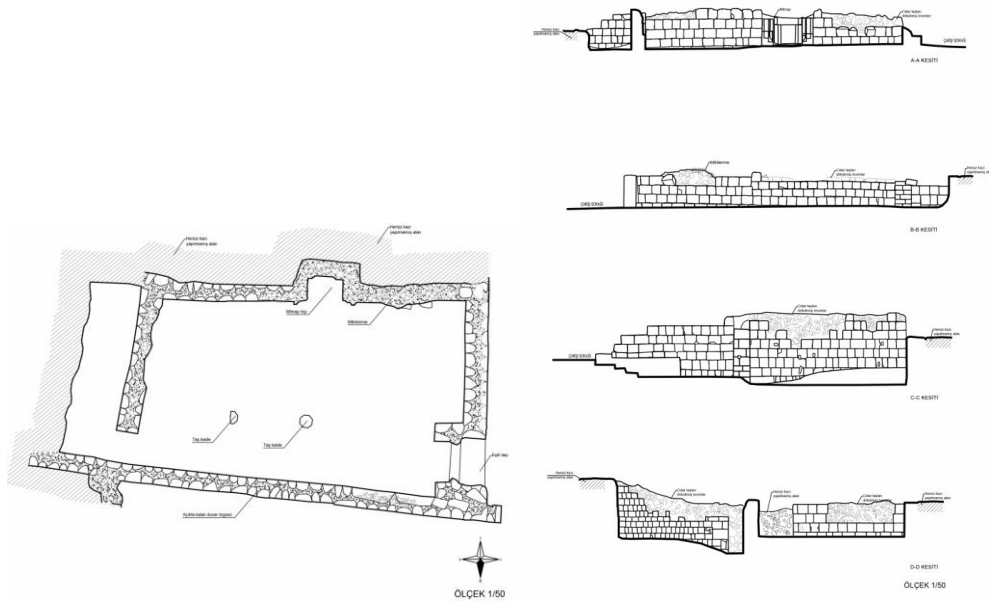
Foto.7-8-9. Mescit hariminin kuzeyindeki tesisattan görünüm

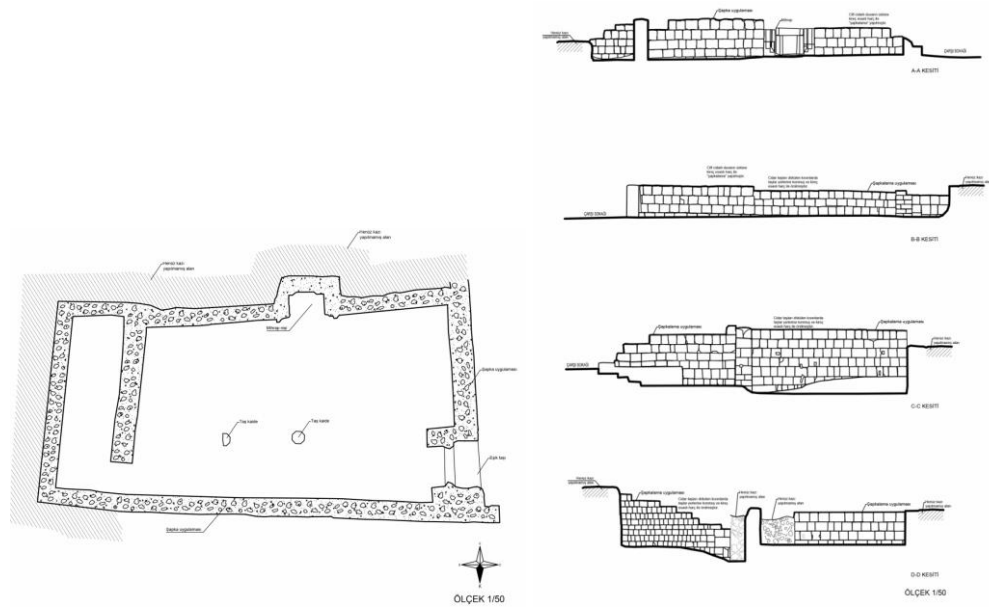
Foto.10. Mescit harimindeki taş kaidelerden görünüm

Harim mekânını taşıyan ahşap sütunlara ait sekizgen şekilli taş kaidelerin de ortaya çıkmasıyla bütünlük kazanan mescit, 2021 yılında konservasyona tabi tutulmuştur. Bu maksatla, beden duvarlarından alınan harç örnekleri Erzurum Restorasyon ve Konservasyon Bölge Laboratuvarı'nda analiz edilerek 1 kısım kireç, 3 kısım agregalı bir reçete önerilmiştir. Bu öneriden hareketle, doğal hidrolik kireç ile birlikte agregada yerel malzeme kullanmak amacıyla Ani'nin hemen batısındaki Bostanlar Deresi'nden yıkanmış dere kumu ile Ani'nin 3 km kuzeyindeki Esenkent Köyü'ndeki bir ocaktan volkanik kayalardan oluşan perlit (beyaz kum) elde edilerek 1/3 oranında özgün Horasan harcı hazırlanmıştır. Ayrıca şapka agregasına ise özgün dokuya uygun bir renk vermesi amacıyla yine Ani'nin hemen kuzeyindeki pasif taş ocaklarından elde ettiğimiz taş tozu ilave edilmiştir.

Selçuklu çarşısının bütünü (1. etap) ile birlikte planlanan ve uygulama aşamasına geçilen mescit konservasyonundaki ana koruma yaklaşımımız, "mevcut duvarları olduğu şekliyle korumak" olarak benimsenmiş ve bu amaçla duvarları yükseltmek yerine, var olmayan taş sıraları tamamlanmadan kademeli bir doğal görüntü elde edilecek şekilde uygulama aşamasına geçilmiştir (Çizim: 2-3-4-5, Fotoğraf: 11). Önce bitki temizliği yapılmış, düşen veya yerinden çıkan taşlardaki yabancı maddeler temizlenerek hazırlanan kireç esaslı harç ile özgün yerlerine konmuştur. Bu uygulama esnasında, örgü harcı ile birlikte moloz taş kırıkları da kullanılmıştır. Duvarların uzun ve ağır geçen kış şartlarından korunması amacıyla üst kısımları şapka harcıyla kapatılmış ve aralarına da küçük parça taşlar yerleştirilmiştir. Böylelikle düz harpuşa görüntüsünden uzak, daha doğal bir görünüm sağlanmıştır.

Çizim 2-3. Mescidin konservasyon öncesi rölöve planı ve kesitleri (Mustafa Tahir Ocak)

Çizim 4-5. Mescidin konservasyon sonrası rölöve planı ve kesitleri (Mustafa Tahir Ocak)

Foto.11. Mescidin konservasyon sonrası görünümü

Değerlendirme

Kazılar esnasında mescidin kesin inşa tarihini verecek herhangi bir yazılı belgeye ulaşılamamıştır. Ancak yapının Selçuklu devrinde, 11. yüzyıl ikinci yarısından başlayarak 12. yüzyıl boyunca yapılan eklemeler ve değişikliklerle sürekli değişen dinamik bir çarşı dokusu içinde bulunması (Arslan, 2021a: 165); bu tarihler arasında Selçuklular eliyle inşa edildiğini düşündürmektedir.

Kaynaklar, Ani'den günümüze ulaşamamış iki mescit kitabesinden bahsederler (Arslan, 2021b: 477). Bu kitabelerden ilki 1073 tarihli olup Mahmud oğlu Kubadşah oğlu Hoca Hamza'ya aittir (Arslan, 2021a: 125, Blair, 1992: 140; Erdal, 2010: 129). Kitabe şöyledir:

Yazılışı

امر ببناء هذا المسجد المبارك الشريفة
خوجا حمزه بن قباد شاه بن محمود توفيق
فى شهر ذو القعدة سنة خمس و ستين و اربع مائة

Anlamı

Bu mübârek ve şerefli mescidin yapılmasını Mahmud oğlu Kubadşah oğlu Hoca Hamza, 465 (1073) yılının Zilkade ayında emretti.

Diğer kitabe ise tarihsizdir ve Ebi Said oğlu Ali'nin adı geçer (Arslan, 2021a: 126, Erdal, 2019: 135; Marr, 1906: 53)³. Şöyledir:

³ Khachatryan, bu kitabeyi büyük hamama ait olacak şekilde okumuştur (Khachatryan, 1987: 56).

Yazılışı

..... بعمارة هذه الحمام الكبير .....
.....

Yazılışı

..... مناره هاذه الجدار لبيت الله

رحمه الله على بن ابي سعيد

Anlamı

Minare-bu mescidin duvarı

Allah rahmet eylesin Ebi Said oğlu Ali.

Bu mescit kitabelerinin ait oldukları yapılar bilinmemekle birlikte, 2020-2021 yılı kazı sezonlarında ortaya çıkardığımız bu mescide ait olma ihtimalleri her zaman vardır. Bu durum, yukarıda ifade edildiği gibi Çarşı Mescidi'nin 11-12. yüzyıllar içinde Selçuklular eliyle yaptırıldığı iddiasını teyit eder.

Sonuç

1064 yılında Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Türk-İslam yönetimiyle tanışan Ani, hem şehircilik manasında hem de anıtsal eserleriyle hızlıca Türk-İslam şehir dokusuyla şenlendirilmiştir. 1072-1092 yılları arasındaki bir tarihte Sultan Melikşah'ın emriyle yaptırılan Ebu'l Menûçeher Camii, anıtsal eserlerin başında gelir. Şehir surları ve üzerindeki kapıları, Katedral (Fethiye Camii-Sultan Alparslan Camii) etrafındaki Selçuklu kümbeti ve mezarlığı, şehrin muhtelif noktalarına konumlandırılan hamamlar, Selçuklu sivil mimarisini yansıtan saray-köşk ve malikâne gibi konutlar; Ani'deki diğer Selçuklu eserleri olarak karşımıza çıkar. Kuzeydeki Aslanlı Kapı'dan başlayarak Ebu'l Menûçeher Camii'ne kadar uzanan, kuzey-güney doğrultulu yaklaşık 800 m'lik aks ise Selçuklu çarşısının bulunduğu alan olarak düzenlenmiştir. Kente Selçuklulardan önce hâkim olan Bagratunî Hanedanlığı ile Selçuklu sonrası hâkimiyet kuran Gürcü Krallığı'na ait hiçbir anıtsal eserin bu aks üzerinde olmaması, tam aksine Selçuklu devrinde inşa edilen eserlerin bu doğru üzerinde yer alması; çarşı ve üzerindeki eserlerin Büyük Selçuklu devrinde oluşturulduğunu ortaya koyar.

2020-2021 yılı kazılarında ortaya çıkardığımız mescidin çarşı içinde yer alması, bunun yanı sıra mimari formlarının karakteristiği ile şehrin 1064 yılında fethedilmesiyle birlikte başlayan şenlendirme faaliyetleri esnasında inşa edildiği gayet açıktır.

Kaynakça

- AHMED BİN MAHMUD. (2011), *Selçuknâme*, Hazırlayan: Erdoğan Merçil, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- ANDREASYAN, H. D. (2000), *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Ankara: Türk Tarih Kumu Yayınları.
- ARPEE, L. (1946), *A History of Armenian Christianity*, New York.
- ARSLAN, M., GEYİK G., ŞEN, A., KARACABEY, B., GÖREN, R. (2022), *Ani Örenyeri Kazısı 2019-2021 Yılı Çalışmaları*, Kars: Palet Yayınları.
- ARSLAN, M. (2021a), *Anadolu'da İlk Selçuklu Mimarisi: Ani*, Konya: Palet Yayınları.
- ARSLAN, M. (2021b). "Malazgirt Yolunda Ani'deki Selçuklu Mirası", *950. Yılında Malazgirt Zaferi ve Sultan Alp Arslan*, İstanbul: Ihlamur Yayınları.
- BARTHOLD, W. (1978), "Ani", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, C. 1, 435-437.
- BLAİR, S. S. (1992), "The Monumental Inscriptions From Early Islamic Iran and Transoxiana", *Studies in Islamic Art and Architecture*, Vol. 5.
- CENGİZ, E. (2018), "Sultan Alparslan'ın Ani'yi Fethi", *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler'de Akademik Araştırmalar-1*, 55-76.
- ERDAL, Z. (2010), "Büyük Selçuklular Öncesi Kafkaslardaki Beylikler: Şeddadiler", *V. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu Bildirileri*, 121-137.
- ERDAL, Z. (2019), "Şeddadilerden Bahsedilen Kitabeler", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 14, 127-154.
- GREGORY ABŪ'L FARAC (Bar Hebraeus) (1945), *Abū'l Farac Tarihi*, C. I, Türkçeye Çeviren: Ömer Rıza Doğrul, Ankara: Türk Tarih Kumu Yayınları.
- GROUSSET, R. (1970), *The Empire Of The Steppes A History of Central Asia*, Fransızcadan İngilizceye Çeviren: Naomi Walford, New Jersey.
- GROUSSET, R. (1970), *The Empire Of The Steppes A History of Central Asia*, Fransızcadan İngilizceye Çeviren: Naomi Walford, New Jersey: Rutgers University.
- İBNÜ'L-ESÎR. (2016), *İslam Tarihi, el-Kâmil fi't-Tarih*, C. 8, Tercüme Heyeti: Ahmet Ağırakça vd., İstanbul: Ocak Yayıncılık.
- KHACHATRYAN, A. A. (1987), *Korpus Arabskih Nadpisey Armenii VIII-XVI BB.*, C. I, Erivan.
- KIRZIOĞLU, M. F. (1953), *Kars Tarihi*, İstanbul: Işıl Matbaası.

- KIRZIOĞLU, M. F. (1971), "Selçuklular'ın Ani'yi Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. II (1970'ten ayırbasım), 111-139.
- KIRZIOĞLU, M. F. (1982), *Kars-Arpaçay Boyları Eski Merkezi Ani Şehri Tarihi (1018-1236)*, Ankara: San Matbaası.
- KIRZIOĞLU, M. F. (1983), "Selçuklular'dan Önce "Armenya"Ya/Yukarı Eller'e Hâkim Olanlar (MÖ.-IV Bin-MS. 1064)", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu*, 129-198.
- KÖKTEN, İ. K. (1943), "Kars'ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor", *Bellekten*, VII/27, 601-613.
- KÖKTEN, İ. K. (1944), "Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları", *Bellekten*, VIII/32, 659-680.
- KÖYMEN, M. A. (2017), *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kumu Yayınları.
- ARİSTAKES, L. (2019), *Ermeni Bir Rahibin Gözünden Selçuklular ve Anadolu'nun Fethi*, İngilizceden Çeviren ve Notlandıran: İlhan Aslan, İstanbul: Post Yayın Dağıtım.
- MARR, N. (1906), "Raskopki v Ani v 1904 Godu", *İzvestiya, İmperatorskoy Arheologičeskoj Komissii*, 73-94.
- MÜNECCİMBAŞI AHMED B. LÜTFULLAH. (2017), *Câmiu'd-Düvel-Selçuklular Tarihi I*, Hazırlayan: Ali Öngül, İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- VARDAN, M. (1937), "Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)", *Tarih Semineri Dergisi*, I/II, Türkçeye Çeviren: Hrant D. Andreasyan, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- PİYADEOĞLU, C. (2019), *İnsanlığın Sığınağı Alp Arslan*, İstanbul: Erdem Yayınları.
- SEVİM, A. (2019), *Malazgirt Meydan Savaşı*, Ankara: Türk Tarih Kumu Yayınları.
- SİBT İBNU'L-CEVZÎ. (2011), *Mir'âtü'z-Zamân Fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim, Ankara: Türk Tarih Kumu Yayınları.
- ŞADRUDDÎN EBU'L-HASAN 'ALİ İBN NÂŞİR İBN 'ALİ EL-HÜSEYNÎ. (1999), *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Çeviren: Necati Lügal, Ankara: Türk Tarih Kumu Yayınları.
- TARÎH-İ ÂL-İ SELÇUK. (2014), *Anonim Selçuknâme*, Tercüme ve Notlar: Halil İbrahim Gök-Fahrettin Coşguner, Ankara: Atıf Yayınları.
- TURAN, O. (2017), *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

AMASYA ULUKÖY (SONİSA) SİNAN PAŞA HAMAMI***AMASYA ULUKÖY (SONİSA) SİNAN PASHA HAMMAM****Sultan Murat TOPÇU**

Prof. Dr. Erciyes Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü

stopcu@erciyes.edu.tr <https://orcid.org/0000-0001-6832-6531>**Özet:**

Uluköy, günümüzde Amasya ilinin Taşova İlçesine bağlı bir belde merkezidir. Tarihi kaynaklarda Sonisa ismi ile adlandırılan bölge, özellikle Osmanlı döneminde bir menzil görevi görmüştür. XIV-XV. yüzyıl boyunca Anadolu'nun en önemli ticari bölgeleri arasında yer alan Amasya ve civarı, sonraki dönemlerde de bu özelliğini korumayı başarmıştır. Merzifon'dan sonra Anadolu orta koldan ayrılan sol kol güzergâhı üzerinde yer alan Sonisa, hem konumu hem de Amasya ve Tokat gibi dönemin önde gelen ticaret merkezleri ile olan bağından dolayı önemli bir menzil görevi üstlenmiştir. Sonisa'da özellikle II. Beyazid dönemi kapı ağalarından Sonisalı Hüseyin Ağa'nın girişmiş olduğu yoğun imar faaliyetleri, dönemin diğer bürokratlarının da ilgisini çekmiş ve Lala Sinan Paşa gibi devlet adamları bölgede inşa faaliyetlerinde bulunmuşlardır.

Bu çalışmada, Lala Sinan Paşa tarafından Uluköy'de (Sonisa) yaptırılmış olan ve günümüze sağlam bir şekilde ulaşmayı başarmış hamam konu olarak seçilmiştir. Hamam üzerinde inşa ya da onarım kitabeleri bulunmamaktadır. Ancak Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan Lala Sinan Paşa ibn-i Mehmed'e ait H.931/M.1526 tarihli vakfiye kaydından, yapının Lala Sinan Paşa tarafından, vakfiye tanzim tarihinden kısa bir zaman önce inşa ettirildiği anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Amasya, Uluköy, Sonisa, Hamam, Lala Sinan Paşa**Abstract:**

Uluköy is a town center within the boundaries of Taşova district of Amasya province today. The region, called Sonisa in historical sources, served as a road post especially during the Ottoman period. Amasya and its surroundings which were among the most important commercial regions of Anatolia during the 14th and 15th centuries managed to preserve this feature in the following periods. Sonisa, located on the left branch route that leaving the Anatolian middle branch after Merzifon, undertook the task of an

* Bu çalışma, 22. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu'nda sunulan aynı adlı bildirinin genişletilmiş şeklidir.

important road post due to its location and its connection with the leading trade centers of the period such as Amasya and Tokat. Intensive reconstruction activities undertaken by Hüseyin Ağa from Sonisa, the Chief White Eunuch of the Beyazid II period, especially in Sonisa, attracted the attention of other bureaucrats of the period. And statesmen such as Lala Sinan Pasha carried out construction activities in the region. In this study, the hammam built by Lala Sinan Pasha and in Uluköy (Sonisa) and extant has been chosen as the subject. There is no construction or repair inscription on the hammam, however it is understood from the waqfiyya of Lala Sinan Pasha ibn-i Mehmed, dated H. 931 / AD. 1526, in the Archives of the General Directorate of Foundations that the structure was built by Lala Sinan Pasha a short time before the date of the waqfiyya.

Keywords: Amasya, Uluköy, Sonisa, Hammam (Turkish Bath), Lala Sinan Paşa.

Giriş

Günümüzde Amasya İli Taşova ilçesine bağlı bir kasaba merkezi olan Uluköy, tarihte Sonisa⁴ ismi ile anılmaktadır. Bir takım siyasi olaylardan dolayı Ortaçağ kaynaklarında ismi anılan Sonisa (Esterebadi, 1990:302-303) asıl gelişimini Osmanlı dönemi ile birlikte sağlamıştır. Sonisa, Anadolu tarihi yol güzergahı üzerinde, Anadolu sol kol menzilleri içerisinde, Amasya- Niksar arasında yer almaktadır (Taeschner, 2010: 255). Sonisa'nın, Amasya ve Tokat ile olan bağlantısı bölgenin gelişmesinin de önünü açmış görünmektedir. Özellikle XV. yüzyılda Amasya ve Tokat'ın önemli birer ticaret merkezi halini almaları çevrelerinde yer alan yerleşim yerlerinin de gelişimini beraberinde getirmiştir. XVI. yüzyılda Rum Eyaletine bağlı bir kaza merkezi olan Sonisa, 1530 tarihli Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri'ne göre, altı mahalleden oluşmakta olup, kazada iki adet cami ve bir adet hamam bulunmaktadır (387 Numaralı Karaman ve Rum Defteri, 1997: 39-40). Evliya Çelebi 1648'de Sonisa Menzili hakkında "Niksar hududunda camili, hanlı, mescitli bağ ve bahçeli mamur kasabacıktır" şeklinde bilgi vermektedir (Evliya Çelebi, 2005: 469). Bölge sonradan önemini yitirmiş ve M. 1848 tarihinde Sivas'a bağlı Irak, Taşabad, Sonisa ve Karakaya kazaları, Kaza-i Erbaa adıyla birleştirilmiştir (Kıvrım, 2014: 36).

Kaynaklardan Sonisa'da 1455 tarihinde bir cami olduğu bilinmekle beraber 1520 tarihinde Kapı Ağası Hüseyin Ağa tarafından şehirde ikinci bir cami inşa ettirildiği anlaşılmaktadır (Eyice, 1978:166-168). Yine bu dönemde kaza merkezinde "Mevlana Sinan Mescidi" adında bir mescit bulunmaktadır (Kıvrım, 2014: 44). 1455'te Hızır Paşa tarafından inşa ettirilmiş olan medrese ve 1520'de Kapı Ağası Hüseyin Ağa'nın yaptırmış olduğu medrese ile Sonisa'da iki medresenin bulunduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır. Bahsedilen bu yapılardan hiç biri günümüze ulaşmamıştır⁵. Yukarıda bahsedilen

⁴ "Sunisa, Sanusa, Sanusat" (Hüseyin Hüsamettin, 1330:79).

⁵ Kapı Ağası Hüseyin Ağa tarafından Sonisa'da inşa edilmiş olan Cami'den günümüze birkaç bakiye ulaşabilmektedir. Kurşunlu Camisi'de denilen bu cami çok ayaklı Selçuklu üslubunda bir plana sahip olup, birimlerin üzeri altı kubbe ile kapatılmıştı (Gabriel, 1934: 118). 1942 depreminde tamamen yıkılmıştır (Seçkin, 2013: 163.). Camiden geriye sadece inşa kitabesi ulaşmıştır. Detaylı bilgi için bakınız: (Eyice, 1978: 166)

yapıların haricinde kaza Merkezinde 1455'te Hızır İlyas, Şeyh Şerafeddin ve Şeyh Mihman Zaviyeleri bulunmaktaydı (Kıvrım, 2014: 44). Kaza merkezinde inşa edilmiş olan bu yapılar elbette ki bölgenin gelişimiyle paralellik arz etmektedir. XV-XVI. yüzyıllarda birçok vakıf eserini bünyesine katan Sonisa'da, XVI. yüzyıl sonları ile birlikte bu imar faaliyetlerinin durduğu gözlenmektedir. Bu çalışmanın konusunu teşkil eden Sonisa Sinan Paşa Hamamı da, XVI. yüzyıl başlarında bölgede hızlanan imar faaliyetlerinin bir ürünü olarak inşa edilmiştir.

Hamamın banisi olan Lala Sinan Paşa hakkında tarihi kaynaklarda geçen bilgilerin ciddi bir tasnife tutulması gerekmektedir⁶. Yaşadığı dönemde Sinan Paşa adında birçok paşanın bulunması bilgi karışıklığının asıl sebebini oluşturmaktadır. Lala Sinan Paşa H. 931/M. 1526 tarihli vakfiyesinde kendisini "*el-Emîr el-Kebîr... alimlerin koruyucusu, gariplerin sığınağı, büyük vezir, emîr el-ümerâ Celâl el-Devlet ve 'l-din Sinan Paşa b. el-merhum... el-şehîd Mehmed*" olarak tanıtmaktadır (Şeşen, 2006: 337). Sinan Paşa Afyon-Sincanlı'da (Sinanpaşa ilçesi) yaptırmış olduğu imaretin H. 931-M. 1524 tarihli inşa kitabesinde "Sinan Paşa", yine aynı yapı üzerinde yer alan ikinci bir kitabede de "Lala Sinan" olarak ifade edilmektedir (Eyice, 2006: 304-305). Bu kitabelerde Paşa'nın vezir unvanını kullanmadığı görülmekle birlikte vakfiyede geçen "Emîr el-ümerâ" sıfatı, askeri bir komutan olduğuna işaret etmektedir. Afyon-Sincanlı'da yer alan türbesinin içerisindeki kabrin ayak şahidesinde geçen, "...eş-şehid es-sâid el-muhtac ilâ rahmet'illah Sinan Paşa bin Mehmed sene 932 (Eyice, 2006: 307)" şeklindeki ibareden muhtemelen vakfın tanzim edildiği tarihten bir sene sonra, 1527'de, vefat ettiği anlaşılmaktadır. Paşa'nın vakıfları arasında özellikle Sivas'ta birçok yapısının bulunması, belli bir dönem burada bulunduğu işaret etmektedir. Bunun haricinde Paşa hakkında elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Uluköy (Sonisa) Sinan Paşa Hamamı

Amasya'nın Taşova ilçesine bağlı Uluköy'de (Sonisa) bulunan yapı, tek hamam olup, günümüze sağlam bir şekilde ulaşmayı başarmıştır. Hamam üzerinde inşa ya da onarım kitabeleri bulunmamaktadır. Ancak Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan Lala Sinan Paşa ibn-i Mehmed'e ait H. 931/M. 1526 tarihli vakfiye (V.G.M., 608, Sayfa: 287, Sıra: 321)⁷ kaydında geçen "...Sonisa Kasabası'nda kâin hamamın tamamı olup..." şeklindeki bilgiden hareketle hamamın M. 1526 tarihinden kısa bir zaman önce Lala Sinan Paşa tarafından inşa ettirildiği anlaşılmaktadır. Yapı, 1994 ve 2003 yıllarında esaslı birer onarım geçirmiştir. Hamam doğu-batı doğrultuda meyilli bir arazi üzerine inşa edilmiştir. Yapıda inşa malzemesi olarak moloz taş ve tuğla kullanılmıştır. Hamam doğudan batıya doğru sırasıyla; soyunmalık,

⁶ Çorum'un Kargı ilçesinde Hacıhamza Kasabası'nda Yularkıstı Sinan Paşa tarafından cami, han, mektep ve hamam'dan oluşan bir vakıf tesis ettirilmiştir. Yine bu vakfın akarları arasında Sonisa Kasabası'na bağlı Kali Kala adlı köyde bir hamam bulunmaktadır (Ayar vd, 2014: 42-73). Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri'nde bu hamamın Hacıhamza'daki Sinan Paşa vakfına kayıt ettirildiğine dair belgeler bulunmaktadır (B.O.A., DVNSMHH.d., Gömlek: 133, Sıra: 862). Söz konusu hamamın, konumuzu teşkil eden Sinan Paşa hamamı ile karıştırılmaması için bu açıklama yapılmıştır.

⁷ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 608 Numaralı Anadolu Vakfiye Defteri, Sayfa: 287, Sıra: 321 ve 610 Numaralı Defter, Sayfa 14, Sıra 27.

soyunmalığın batısında ılıkılık, ılıkılığın batısında sıcaklık, sıcaklığın kuzeyinde su deposu ve külhan kısımlarından oluşmaktadır (Foto. 1, Plan.1).

Hamamın soyunmalığı en anıtsal mekân olarak karşımıza çıkmaktadır. Soyunmalık beden duvarları moloz taş ve üç sıra tuğla örgüsü ile inşa edilmiştir. Soyunmalığın güney ve doğu cepheleri üzerinde üst kısımlarında sivri kemerli tuğla örgülü alınlıklar yer alan dikdörtgen formlu ikişer adet pencere bulunmaktadır. Soyunmalığa, kuzey cephe üzerinde yer alan beden duvarından dışa taşırılmış mermer taç kapıdan geçilerek girilmektedir. Taç kapının Bursa kemerli alınlık kısmı tuğla dolguludur. Burada yer alan kitabelik boş bırakılmıştır. Taç kapı üzerinde yer alan basık kemerli kapıdan geçilerek soyunmalığa girilir.

Foto. 1. Uluköy (Sonisa) Sinan Paşa Hamamı

Soyunmalık 10,18 x 9,42 m. ölçülerinde kareye yakın dikdörtgen planlıdır (Foto. 2). Soyunmalığın üzeri tromplarla geçilen kubbe ile kapatılmıştır. Mekân, kubbe merkezine açılan aydınlık feneri ile doğu ve güney cepheler üzerinde yer alan dikdörtgen formlu pencerelerle aydınlatılır. Soyunmalığın etrafı sekilerle çevrelenmiş olup, sekilerin üzerine ahşap soyunma kabinleri yerleştirilmiştir. Soyunmalığın merkezinde sekizgen fiskiyeli havuz bulunur. Havuzun çevre duvarları orijinal olmamakla beraber ortadaki yekpare taştan oyularak yapılmış fiskiye orijinaldir. Fiskiye'nin gövdesi dilimlere ayrılmış olup, ağız kısmı geometrik motiflerle bezenmiştir. Soyunmalığın batı cephesi üzerinde yer alan yuvarlak kemerli kapı ile ılıkılığa geçilir. Kapı kemerinin üzeri üçgen tarzda bir nişle sonlandırılmıştır. Kapıdan geçilerek girilen koridor ılıkılığın merkezine açılır.

Foto. 2. Soyunmalık

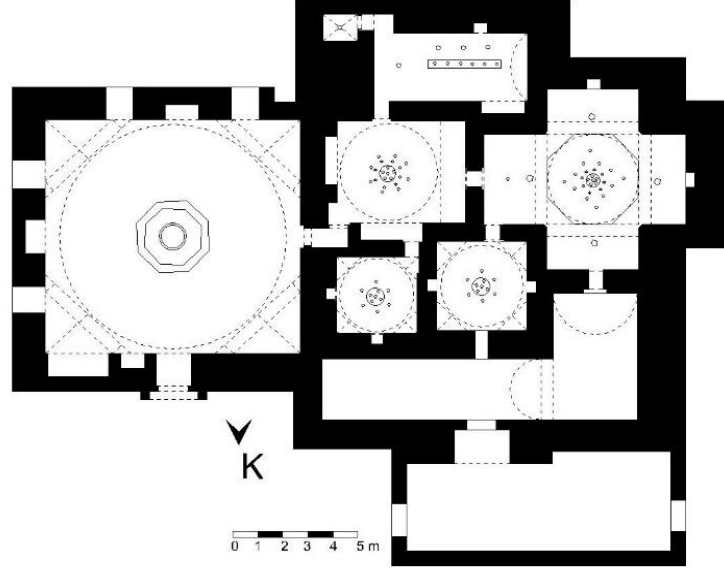
Ilıklık 5,11 x 4,11 m. ölçülerinde kareye yakın dikdörtgen planlı olup üzeri pandantiflerle geçilen kubbe ile kapatılmıştır (Foto. 3). Mekân kubbe üzerine açılan on dört adet altıgen ve sekiz adet altı kollu yıldız formundaki ışık gözleri ile aydınlatılmaktadır. Ilıklığın doğu duvarı üzerinde mukarnas kavsaralı bir niş bulunmaktadır. Mekânın güney duvarı, kademeli şekilde yukarı doğru daralan bir niş ile vurgulanmış olup burada bulunan yuvarlak kemerli kapıdan geçilerek tıraşlık ve helaya girilir.

Foto. 3. Ilıklık

Tıraşlık, 6,12 x 2,75 m. ölçülerinde doğu- batı doğrultuda uzanan dikdörtgen planlıdır. Mekânın üzeri beşik tonozla kapatılmıştır. Mekân, tonoz üzerine açılan altıgen formlu altı adet ışık gözü ile aydınlatılmaktadır. Tonozun güney etek kısımlarında belli aralıklarla yerleştirilmiş üç adet ışık gözü dikkat çekmektedir. Bu ışık gözlerinin mekânı üçe bölen paravan şeklinde tasarlanmış tıraşlık hücreleri için yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Tıraşlığın doğu duvarı ile güney duvarının bittiği köşede üzeri çapraz tonozla örtülmüş hela yer almaktadır. Ilıklığın kuzeyinde sivri kemerli eyvanımsı bir niş içine

açılan sivri kemerli kapı ile halvet hücreğine geçilir⁸. Halvet, 3,29 x 3,10 m. ölçülerinde kare planlı olup, üzeri tromplarla geçilen kubbe ile kapatılmıştır. Mekân, kubbe merkezinde yer alan küme şeklinde yerleştirilmiş beş ve onu çevreleyen altı adet yuvarlak formu ışık gözleri ile aydınlatılmaktadır. Halvetin kuzey ve doğu cepheleri sekilerle çevrelenmiştir. Sekilerin üzerlerinde birer adet mermer kurna bulunur. Yine aynı cepheler üzerinde birer adet niş yerleştirilmiştir. Ilıklığın batı duvarı üzerine açılan yuvarlak kemerli kapıdan geçilerek sıcaklığa girilir.

Çizim 1. Uluköy Sinan Paşa Hamamı (S. Murat TOPÇU)

Sıcaklık 8,02 x 7,27 m. ölçülerinde dört eyvanlı tek halvetli bir plana sahiptir (Foto. 4). Sıcaklık merkezi pandantiflerle geçilen kubbe ile kapatılmıştır. Kubbe kuşağı mukarnaslarla dolgunlaşmıştır. Kubbe üzerine açılan on yedi adet altıgen ve sekiz adet altı kollu yıldız formundaki ışık gözleri ile sıcaklık aydınlatılmaktadır. Sıcaklığın merkezinde sekizgen formu göbek taşı bulunur. Sıcaklığı çevreleyen eyvanlar sivri kaş kemerlerle oluşturulmuştur. Eyvanlar, yarım kubbelerle kapatılmıştır. Eyvanlardan güney, kuzey ve batıdakiler bir adet beşgen formu, doğu eyvanı ise biri beşgen diğeri yuvarlak formu ışık gözleri ile aydınlatılmaktadır. Eyvanların etrafı sekilerle çevrelenmiştir. Sekiler üzerine birer adet mermer kurna yerleştirilmiştir. Sıcaklığın doğu eyvanının kuzey duvarı üzerinde yer alan yuvarlak kemerli kapı ile halvet hücreğine girilir. Halvet 3,59 x 3,59 m. ölçülerinde kare planlı olup üzeri tromplarla geçilen kubbe ile kapatılmıştır. Halvet kubbe üzerine açılan merkezde küme şeklinde yerleştirilmiş beş ve onu çevreleyen altı adet yuvarlak formu ışık gözleri ile aydınlatılmaktadır. Halvetin etrafı sekilerle çevrelenmiştir. Sekilerin üzerinde taş kurnalar bulunur. Bunlardan biri orijinal olup ters-düz yerleştirilmiş üç dilimli palmet motifleri ile bezenmiştir. Halvetin kuzey cephesi üzerinde yer alan

⁸ Su deposunun bu hücrenin arkasında uzanmasından ve külhan ocağı ile bağlantısından dolayı, bu hücrenin halvet olarak değerlendirilmesi gerekmektedir.

dikdörtgen formlu pencere su deposuna açılmaktadır. Yine sıcaklığın batı eyvanının kuzey cephesi üzerinde yer alan diğer bir pencerede su deposuna bakmaktadır.

Foto. 4. Sıcaklık

Su deposu "L" şeklinde bir plana sahip olup üzeri beşik tonozla kapatılmıştır. Su deposunda bulunması gereken orijinal kazan günümüzde Uluköy'de yer alan bir parkın içerisinde sergilenmektedir. Hamamın külhanına doğu cephesi üzerine açılan kapıdan girilir. Külhanın üzeri ahşap çatı ile kapatılmıştır. Külhan ocağı ve bacası tuğladan inşa edilmiştir (Foto. 5).

Foto. 5. Külhan Ocağı ve Bakır Kazan

Değerlendirme ve Sonuç

Lala Sinan Paşa'nın Sonisa'da inşa ettirmiş olduğu hamamın da akarları arasında yer aldığı vakıf, günümüzde Afyon'a bağlı Sinan Paşa ilçesinde (Karahisar-i Sahip Sincanluabad Nahiyesi Çatöyük Karyesi) yaptırmış olduğu imaret için tesis ettirilmiştir. Bu imaret için oluşturulan vakfa yine aynı

bölgede bir hamam, Tire’de çok sayıda dükkân ve han, Kütahya Simav’da bir hamam, Sivas’ta büyük ve küçük bedesten, iki han, iki değirmen ile bir çifte hamam vakfedilmiştir⁹. Bunların haricinde vakfa akar olarak Afyon, Tire, Kütahya ve Sivas’ta bulunan birçok köy ve mezranın gelirleri bırakılmıştır.

Lala Sinan Paşa’nın bu hayratından Afyon’da yaptırdığı imaret ile hamam¹⁰ günümüze ulaşmıştır (Eyice, 2006:303-336). Yine Paşa’nın vefatı üzerine burada kendisi için baldeken tarzında bir türbe inşa ettirilmiştir. Paşa’nın Kütahya Simav’da yaptırdığı hamam günümüze ulaşmamıştır (Avcı, 2020: 230). Tire’de vakfın akarları içerisinde sayılan han, dükkân, çarşı ve buzhaneyi ise tespit etmek artık mümkün görünmemektedir. Sivas’taki akarlar arasında zikredilen çifte hamam, 1935 yılına kadar ayakta iken sonraki bir tarihte ortadan kaldırılmıştır (Topçu, 2017: 97). Yine Sivas’ta bulunan Subaşı Hanı’nın Sivas Şer’iyye sicil kayıtlarından, Sivas Valisi Sinan Paşa vakfından olduğu anlaşılmaktadır. Mevcut hanın Osmanlı son döneminde büyük oranda yenilendiği mimari üslubundan anlaşılmaktadır (Denizli, Tarihsiz: 140). Vakfiyede Sivas’ta olduğu belirtilen diğer eserler ise günümüze ulaşmamıştır.

Paşa’nın Sonisa’da yaptırmış olduğu hamam, Türk hamam mimarisi içerisinde dört eyvanlı köşe halvetli plan şemasına dahildir. Anadolu’da Türk hamam mimarisinin her döneminde örnekleri verilmiş olan bu plan tipindeki hamamlar arasında; Kayseri- Hunat Hamamı’nın erkekler kısmı (XIII. yy. ilk çeyreği) (Karamağaralı, 1976:214-215), Edirne- Beylerbeyi Hamamı (1428) (Ayverdi, 1989: 465-466), Konya- Mahkeme Hamamı (1464) (Çaycı, 2004:153-177), Perşembe (Kadı) Hamamı (1490 civarı) (Şehitoğlu, 2008: 73), Tokat-Ali Paşa Hamamı (1572) (Eravşar, 2004: 93), Sivas- Behram Paşa (Kurşunlu) Hamamı (1576) (Topçu, 2017: 41), Samsun- Vezirköprü Çifte Hamam (1695) (Bayraktar, 2005: 248), Erzurum- Şeyhler Hamamı (XVII. yy. ikinci yarısı) (Ünal, 1974: 134-135), İzmir- Yeşildirek Hamamı (XVII. yy) (Ürer, 2002: 56-58) ve Kayseri- Pınarbaşı Yeni Hamamı (XX. yy. başları) (Denktaş, 2000: 230-233) sayılabilir. Bu plan şemasında halvet sayıları değişkenlik gösterebilmektedir. Sinan Paşa Hamamı bu şemanın dört eyvanlı tek halvetli grubu içerisine girmektedir. Aslında Sonisa Sinan Paşa Hamamı’nda iki halvet hücreli bulunmaktadır; fakat hücrelerden bir tanesi ılıklığa açılır vaziyette tasarlanmıştır. Amasya merkezde bulunan Mustafa Bey Hamamı’nın (M.1437) sıcaklık mekânı da benzer bir şekilde tasarlanmış olup Sinan Paşa Hamamı’ndan farklı olarak burada her iki halvet hücreli de sıcaklığa açılmaktadır (Topçu, 2018: 19-22).

Türk hamam mimarisinde soyunmalık mekânları gerek boyutları ve gerekse mimari tasarımı ile hamamların en anıtsal mekânları olarak karşımıza çıkmaktadır. Uluköy Sinan Paşa Hamamı’nda da bu uygulama devam ettirilmiştir. Uluköy (Sonisa) Sinan Paşa Hamamı’nın ılık mekânı doğu-batı doğrultuda dikdörtgen planlı olup üzeri kubbe ile kapatılmış vaziyettedir. Genellikle sıcaklık mekânına

⁹ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 608 Numaralı Anadolu Vakfiye Defteri, Sayfa: 287, Sıra: 321 ve 610 Numaralı Defter : Sayfa 14, Sıra 27.

¹⁰ Günümüze sağlam bir şekilde ulaşan hamam, üç eyvanlı köşe halvetli bir plan şemasında inşa edilmiştir. Hamamın soyunmalık mekânı tamamen yenilenmiş olup sırasıyla hamam, soyunmalık, aralık, sıcaklık, su deposu ve külhan kısımlarından oluşmaktadır (Karaman, 2013: 76-78).

açılan halvet hücrelerinden farklı olarak burada bir halvetin ılıklığa açılır vaziyette tasarlanmış olması, Sinan Paşa Hamamı'nı genel uygulamalardan ayırmaktadır. Buna hamamın konumlandırıldığı alan ve planı oluşturan öğelerin dizilişleri etki etmiş olmalıdır. Uluköy Sinan Paşa Hamamı'nda beden duvarları moloz taş ile inşa edilmiştir. Soyunmalık mekânında bir sıra taş, üç sıra tuğladan oluşan almaşık bir örgü sistemi dikkat çekmektedir. Hamamın taç kapısı beden duvarından dışa taşırılmış olmakla beraber tamamen mermer malzemeden inşa edilmiştir.

Hamamda aydınlatma, soyunmalık mekânında aydınlık feneri ve pencerelerle sağlanırken diğer mekânlarda örtü üzerine açılan ışık gözleri bu görevi üstlenmişlerdir. Altıgen, beşgen ve yuvarlak formlu ışık gözlerinin yanı sıra, altı kollu yıldız formunda ışık gözleri ile küme şeklinde yerleştirilmiş ışık gözleri aydınlatma elemanı olarak kullanılmışlardır. Hamamın ılıklığının doğu duvarı niş kavsarasında ve sıcaklık kubbesi geçiş kuşağında mukarnas dolgularla karşılaşmaktadır. Yine soyunmalık mekânında yer alan sekizgen havuzun orijinal fiskiyesi üzerinde bulunan dilimler ve geometrik süslemeli motifler ile sıcaklık halvetinde yer alan orijinal kurna üzerindeki ters düz yerleştirilmiş palmet motifleri günümüze kadar sağlam bir şekilde ulaşmayı başarabilmiş süsleme unsurları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan belge ve fotoğraflardan hamamın 1994 yılında büyük oranda yıkık olduğu anlaşılmaktadır. Gerek bu dönemde hazırlanan restorasyon çalışmaları ve gerekse 2003 yılında gerçekleştirilen restorasyon faaliyetleri ile günümüze kadar sağlam bir şekilde ulaşmayı başaran Sonisa Sinan Paşa Hamamı maalesef günümüzde atıl vaziyettedir. Yapılan restorasyonlarla yeniden ayağa kaldırılan yapının bir an önce yeni bir fonksiyona büründürülerek kullanıma sunulması gerekmektedir. Aksi takdirde zamanla hamamın tekrar yıkılmaya yüz tutacağı aşikârdır.

Kaynakça

B.O.A.,DVNSMHM.d., Gömlek: 133, Sıra: 862.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 608 Numaralı Anadolu Vakfiye Defteri, Sayfa: 287, Sıra: 321 ve 610 Numaralı Defter: Sayfa 14, Sıra 27.

387 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri (937/1530), Yayına Hazırlayan: Ahmet Özkılınç vd, Ankara: Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, 1997.

ABDİZADE, H. H.. (1330), *Amasya Tarihi 2*, İstanbul: Hikmet Matbaası.

AVCI, O. (2020), *Kütahya Hamamları (12-19.yy) ve Türk Hamamları'nın Özgünlüğü*, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Eskişehir.

AYAR, A. R. & GÜNEŞ, H. & ÖZEL, R. O. (2014), "Hacıhamza Sinan Paşa Vakfiyesi (917/1511)", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2), 42-73.

AYVERDİ, E. H. (1989), *Osmanlı Mi'marisinde Çelebi ve Sultan II. Murad Devri (806-855/1403-1451) II*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü.

- AZİZ BİN ERDEŞİR-İ ESTERABADİ. (1990), *Bezm u Rezm*, Çev: Mürsel Öztürk, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- BAYRAKTAR, M. S. (2005), *Samsun ve İlçelerinde Türk Mimari Eserleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum.
- ÇAYCI, A. (2004), "Arşiv Kayıtlarına Göre Konya Mahkeme Hamamı (Hamam-ı Cedid- Yeni Hamam)", *S. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12, 153-177.
- DENİZLİ, H. (Tarihsiz), *Sivas Tarihi ve Anıtları*, Sivas: Özbelsan A.Ş. Yayınları.
- DENKTAŞ, M. (2000), *Kayseri'deki Tarihi Su Yapıları (Çeşmeler-Hamamlar)*, Kayseri: Kıvılcım Yayınevi.
- ERAVŞAR, O. (2004), *Tokat Tarihi Su Yapıları (Hamamlar)*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- EVLİYA ÇELEBİ. (2005), *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatname 2-2*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- EYİCE, S. (1978), "Kapı Ağası Hüseyin Ağa'nın Vakıfları", *Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi* (Prof.Dr. Albert Gabriel Özel Sayısı), 9, 149-246.
- EYİCE, S. (2006), "Sincalı'da Sinan Paşa İmareti", *Vakıflar Dergisi*, 10, 303-336.
- GABRİEL, A. (1934), *Monuments Turcs D'anatolie (Amasya-Tokat-Sivas)*, Paris.
- KARAMAĞARALI, H. (1976), "Kayseri'deki Hunad Camisi'nin Restitüsyonu ve Hunat Manzumesinin Kronolojisi Hakkında Bazı Mülahazalar", *A. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21, 199-246.
- KARAMAN, S. (2013), *Afyonkarahisar Hamamları*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya,
- KIVRIM, İ. (2014), *Taşova-Erbaa Yerleşme Nüfus ve Ekonomi (15-16. Yüzyıl)*, İstanbul: Kitabevi.
- SEÇKİN, A. (2013), *Uluköy*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- ŞEHİTOĞLU, E. (2008), *Bursa Hamamları*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- ŞEŞEN, R. (2006), "Sinan Paşa'nın Arapça Vakfiyesi'nin Tercümesi", *Vakıflar Dergisi*, 10, 337-343.
- TAESCHNER, F. (2010), *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, Çev: Nilüfer Epceli, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- TOPÇU, S. M. (2018), *Amasya'da Türk Devri Hamamları*, Kayseri: Kimlik Yayınları.
- TOPÇU, S. M. (2017), *Sivas İli ve İlçelerindeki Türk Devri Hamamları*, Sivas: Sivas İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.
- ÜNAL, H. R. (1974), "Erzurum İli Dahilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme", *A. Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5, 49-142.
- ÜRER, H. (2002), *İzmir Hamamları*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

KONYA'NIN TAŞKENT İLÇESİNDEKİ TARİHİ MEZAR TAŞLARI

HISTORICAL TOMBSTONES IN TAŞKENT DISTRICT OF KONYA

Mustafa ÇETİNASLAN

Doç. Dr. Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü

mcetinaslan@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0002-3095-1494>

Dilek BÜLBÜL

Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi

dlkblbl@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0003-4509-2861>

Özet

Türk sanatında atalar kültü ve ataya saygının doğal bir sonucu olarak ortaya çıkan mezar yapım geleneği; mezar yerinin ve mezar sahibinin belirtilmesi için hazırlanan mezar taşları ile din başta olmak üzere sanat, tarih, kültür ve edebiyat gibi farklı alanların konusu haline gelmiştir. Mezar taşlarındaki yazı ve süslemeler, yapıldıkları döneme ışık tutan tarihi belgeler durumunda olup hem biçimsel özellikleri hem de içerikleri ile zengin bir çeşitliliğe sahiptirler. Konya iline bağlı Taşkent ilçesi de mezar yapım geleneği ve mezar taşı çeşitliliğiyle öne çıkan yerleşim merkezlerimizdendir.

Çalışmamız Taşkent ilçe merkezinde yer alan Belen, Boğaz ve Sofu mezarlıklarındaki mezar taşlarının sanat tarihi ölçütlerine göre incelenmesini konu almaktadır. 1803-1804 ile 1959 yılları arasında tarihlenen mezar taşlarında görülen değişiklikler malzeme, tipoloji, metin içeriği ve süsleme özellikleri dikkate alınarak değerlendirilecektir. Çalışmada Osmanlı Türkçesiyle yazılmış mezar taşları ile 1928 yılında gerçekleşen Harf İnkılabından sonra günümüz Türkçesiyle yazılmış mezar taşları birlikte incelenmiş; böylece geleneksel mezar taşı yapımı kesintisiz bir süreç halinde ele alınmıştır. Buna bağlı olarak hem taş işlemeciliğindeki hem de alfabadeki değişikliğin mezar taşlarına yansıma şekli ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca kadın mezar taşlarında görülen saç gibi antropomorfik özelliklere de dikkat çekilmiş ve bu geleneğin Anadolu'daki izleri araştırılmıştır.

Bu çalışma Taşkent'teki mezar yapım geleneğinin 19. yüzyıl ile 20. yüzyılın ilk yarısını içine alan 150 yıllık süreçteki gelişim ve değişimini ortaya koymayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Konya, Taşkent, Mezar, Mezar Taşı, Kitabe.

Abstract

The cult of ancestors in Turkish art and the tradition of grave-making, which emerged as a natural consequence of respect for the ancestor; With the headstones prepared for the burial place and the grave owner to be specified, it has become the subject of different fields such as art, history, culture and literature, especially religion. The writings and decorations on the tombstones are historical documents that shed light on the period in which they were made and have a rich variety with both their formal characteristics and contents. Taşkent district of Konya province is one of our settlements that stands out with its tomb-building tradition and tombstone diversity.

Our study focuses on examining the tombstones in Belen, Boğaz and Sofu cemeteries in Taşkent district center according to the criteria of art history. Observed changes in tombstones dated between 1803-1804 and 1959 are evaluated taking into account material, typology, text content and decoration features. In the study, tombstones written in Ottoman Turkish and tombstones written in modern Turkish were examined together after the Letter Revolution in 1928; thus, the construction of traditional tombstones was handled in an uninterrupted. Accordingly, it was tried to reveal the way in which the change in both stonework and alphabet was reflected on the tombstones. In addition, anthropomorphic features such as hair seen on women's tombstones were noted and traces of this tradition in Anatolia were investigated.

This study aims to reveal the development and change of the tomb-building tradition in Taşkent over a 150-year period that enclosed the 19th century and the first half of the 20th century.

Keywords: Konya, Taşkent, Tomb, Tombstone, Inscript.

Giriş

İslamiyet'ten önce "atalar kültürüne" bağlı olarak ölü gömme geleneğine sahip olan Türkler, İslamiyet'i kabul ettikten sonra da ölümü yaşamın bir devamı olarak görerek bu doğrultuda eserler üretmişlerdir. Türklerde erken dönemlere mumyalama, yakma, sergileme ve toprağa gömme gibi farklı şekillerde görülen defin uygulamaları (Roux, 1999: 217-219) İslamiyet'le birlikte toprağa gömme şeklinde yaygınlık kazanmıştır. Mezar yerinin kaybolmaması için mezarın baş ve ayakucuna dikilen mezar taşları, ölümden sonraki hayatın somut bir göstergesi haline gelmiştir. Ölen kişiyi ebedi kılmak adına dikilen mezar taşları; tarihi süreç içerisinde form, malzeme ve süsleme açısından ait olduğu topluma ve bölgeye göre şekillenmiş ve çeşitlilik kazanmıştır.

Anadolu'da çağlar boyunca gelişen Türk mezar taşı çeşitliliğini bütüncül olarak ele almak kolay olmasa da baş, boyun ve gövde olmak üzere antropomorfik özellikler gösteren mezar taşlarının Avrasya'dan başlayarak Anadolu'ya geliş serüvenine değinmekte fayda vardır. Araştırmalar Türklerin, erken dönemden itibaren mezarlarının üzerine bazen ölü ile alakalı özel işaretler işledikleri bazen de insan veya hayvan biçiminde heykeller diktiklerini ortaya koymaktadır (Berkli, 2012: 27). Mezar taşlarının

öncüleri olan dikili taşların ilk örneklerine Okunev kültüründe rastlanmaktadır. Avrasya'nın doğusunda geniş bir alana yayılmış olan bu kültürde (MÖ 2000) kayrak taşından yapılan bir stelin yüzü gerçekçi bir anlayışla işlenmiştir (Bahar, 2015: 277). Yaklaşık aynı tarihlere ait benzer özellikler gösteren steller, Hakkâri yöresinde de tespit edilmiştir (Sevin & Özfirat, 2001: 501-518). Kimi zaman stel kimi zaman geyik taşı gibi değişik isimlerle anılan dikili taşlar; bir atayı, bir tanrıyı veya bir kahramanı ifade etmek üzere yapılmıştır (Çoruhlu, 2018: 483). Yine bu anlayışın bir devamı olarak Karasuk kültüründe (MÖ 1500-800) dikdörtgen şeklindeki mezarlara güneşin doğuşu ve batışı esas alınarak toprağa gömülmüş bekçi taşları dikilmiştir (Bahar, 2015: 278).

Tarihi çağlara gelindiğinde ise balbal¹¹ dikme geleneğini Göktürlere kadar götürmek mümkündür. Göktürk ve Uygur dönemlerinde dikili taş geleneği baş kısmı insan biçiminde şekillendirilmiş soyut taş heykellere dönüşmüştür (Çoruhlu, 2018: 491). Bununla birlikte Göktürk, Kıpçak ve Kuman taş heykellerinde görülen saç ve saç örgüsü ayrıntıları eski Türklerdeki saç veya örgülü saç geleneğinin ölü taşları üzerindeki yansımasıdır (Çoruhlu, 2018: 493). Ölüye saygının bir ifadesi olarak dikilen bu taşlara ölü'nün ruhunun geçtiğine inanılmış; taş baba ya da taş nine adı verilen bu eserlerin yanı sıra koç veya koyun başlı heykeller mezarda yatanın korunmasına yönelik bir anlayışla yapılmıştır (Berkli, 2012: 35). Ayrıca koç heykelleri 12 hayvanlı Türk takvimine göre, koyun yılında ölenlerin ölüm yılını ifade etmek için de dikilmiştir (Berkli, 2006: 212).

Zaman içerisinde coğrafya ve inanış değişse de örf ve gelenekler varlıklarını devam ettirmiştir. Türk göçleriyle birlikte Anadolu'ya taşınan taş dikme geleneği insan ve hayvan biçimli mezar taşları şeklinde yaygınlık kazanmıştır. Türkler kendileriyle özdeşleştirdikleri hayvanları -özellikle savaşçılığı sembolize eden koç, çokluğu sembolize eden koyun ve özgürlüğü sembolize eden at gibi çeşitli figürleri (Alyılmaz & Alyılmaz, 2017: 306)- mezar taşı olarak kullanmışlardır. Bunun yanı sıra koç ve koyun biçimli mezar taşları cinsiyete de gönderme yapmaktadır. Tunceli ve Iğdır yöresinde erkekler için koç, kadınlar için koyun biçimli mezar taşları kullanılmıştır (Sili, 1996: 61). Koç, koyun ve at figürlerinin kullanımı aynı zamanda Türklerin hayvancılığa dayanan yaşam biçimlerinin de doğal bir sonucudur. Türk boylarının "Akkoyun", "Karakoyun" gibi isimler alması da bu etkileşimin göstergesidir (Berkli, 2006: 70). Erzurum, Kars, Bitlis, Tunceli, Sivas, Rize, Afyon ve Akşehir'de koyun, koç ve at biçimli mezar taşları görülmektedir (Berkli, 2006: 225). Bu figürlerin yanı sıra kuş ve ejder gibi çeşitli hayvanların da mezar taşlarına işlendiği, özellikle ejder figürünün Ahlat mezar taşlarında sıklıkla tercih edildiği bilinmektedir (Karamağaralı, 1992: 144).

İnsan biçimli mezar taşları başta Doğu Anadolu olmak üzere Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde görülmektedir. Baş, boyun, gövde şeklinde heykelimsi özellikler gösteren mezar taşlarının yüzleri çoğunlukla işlenmese de Adıyaman, Kayseri, Erzincan'da ağız, burun ve göz gibi uzuvların işlendiği

¹¹ Balbal terimi için bk. Bahar, 2015: 282-283; Çoruhlu, 2018: 489.

istisnai örnekler de vardır (Arslan & Uysal: 2010: 18, 36). Erkeği temsil eden figürlü mezar taşları tüfek, bıçak, hançer, kama gibi silahlarla tasvir edilirken; kadını temsil eden figürlü mezar taşları saç veya saç örgüsü, kolye, küpe, mutfak kap-kacakları ile gösterilmektedir. Bu mezar taşlarından başka form açısından figürlü olmasa da bağdaş kurup oturmuş ya da yürüyen insan figürlerinin işlendiği mezar taşları da özellikle Afyon ve Akşehir yöresinde görülmektedir (Benli, 1992: 17).

Hayvan ve insan biçimli mezar taşlarından başka iki türün birlikte görüldüğü uygulamalar da mevcuttur. İğdir'da bulunan koç biçimli bir mezar taşı üzerinde oturur vaziyette biçimlendirilen süvari figürü bu açıdan ilginçtir (Alyılmaz & Alyılmaz, 2017: 318).

Çalışmamıza konu olan Taşkent yöresi, Konya il merkezine 142 km uzaklıkta olan bir ilçedir (Ertan vd., 1974: 13). İlçenin doğusunda Karaman, batısında Bozkır, kuzeyinde Hâdim ve güneyinde Ermenek yer almaktadır.

Yerleşimi MÖ 3000 yılına kadar inen Taşkent, birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. İlçenin ismi Büyük İskender'in MÖ 333'te Orta Toroslara alması ile İsauria olmuştur (Demirtaş, 2019: 2). Taşkent ve çevresinde karşılaşılan harabeler, mezar stelleri, lahit ve mimari parçalar Roma-Bizans hakimiyetinin varlığına işaret etmektedir (Bahar, 1996: 58-59). Türkmenlerin bir kolu olan Avşar boyunun 1031-1035 yılları arasında yöreye yerleşmesiyle bölgede Türk hakimiyeti başlamıştır (Ertan vd., 1974: 99-100). 1227-1228 yıllarında Ermenek ve civarı Karamanoğullarının yerleşimine açılmış, Avşar ve Çetmi gibi Türkmen boyları bölgeye yerleşmiştir (Kocamaz, 2013: 5). Anadolu Selçukluları döneminde Ermenek, Mut, Silifke, Gülnar ve Anamur gibi Taşkent de askeri bakımdan önemli uç bölgelerindedir (Akkuş, 2015: 285). Avşarların önderi olan Piri Mehmet'ten dolayı Pirlerkondu, Pirlerkandi, Pirlonda isimleriyle bilinen Taşkent'in Osmanlı egemenliğine girmesi Fatih Sultan Mehmet döneminde olmuştur (Sak, 1997: 170). İlçenin ismi Osmanlı dönemi tahrir defterlerinde Pirlâvganda olarak geçmektedir (Aköz, 1996: 68). Cumhuriyet'in ilanından sonra Hâdim'e bağlı bir nahiye olan Pirlâvganda, 1930 yılında Vali İzzet Bey zamanında Taşkent adını almış ve 1988'de ilçe olmuştur (Ertan vd., 1974: 114).

Günümüzde Taşkent ilçe merkezinde Arap Hoca, Asar, Belen, Boğaz, Ilıcapınar ve Sofu mezarlıkları bulunmaktadır. Ancak Arap Hoca, Asar ve Ilıcapınar mezarlıkları yakın tarihlerde kurulmuş oldukları için bu mezarlıklarda tarihi mezar taşları bulunmamaktadır. Belen, Boğaz ve Sofu mezarlıkları ise yöredeki tarihi mezarlık alanlarıdır. Bu mezarlıklarda kabaca biçimlendirilmiş mezar taşlarından günümüz alfabesiyle yazılmış mezar taşlarına kadar pek çok farklı tip ve özellikte mezar taşı bir arada görülebilmektedir.

Bu çalışmada Anadolu'daki köklü mezar taşı yapım geleneğinin kırsal üslup özelliklerini ortaya koyan Konya'nın Taşkent ilçe merkezindeki 1803-1804 ile 1959 yılları arasına tarihlenen mezar taşları tanıtılacak; mezar taşlarında zaman içerisinde görülen değişiklikler malzeme, tipoloji, metin içeriği ve süsleme özellikleri dikkate alınarak değerlendirilecektir.

Taşkent Mezar Taşları¹²

<p>Katalog No: B-1 b</p> <p>Kime Ait Olduğu: Aişe</p> <p>Yeri: Belen Mezarlığı</p> <p>Mezar Tipi: Çerçeveli Mezar</p> <p>Tarihi: 1218 / 1803-1804</p> <p>Türü: Kadın Mezarı</p> <p>Formu:</p> <p>- Baş Taşı: Gövdesi dikdörtgen yatay kesitli (üst kısmı kırık)</p> <p>Malzeme ve Teknik: Taş / Zemin oyma ve kazıma</p> <p>Ölçüsü:</p> <p>- Baş Taşı: 58x37x10 cm</p> <p>Yazı Türü: Niteliksiz</p>	
<p>Tanım ve Kompozisyon: Düşey dikdörtgen biçimli baş taşının üst kısmı kırıktır. Metin bölümü, düz satırlar halinde düzenlenmiş ve satırlar alttan ve üstten ikişer çizgi ile birbirinden ayrılmıştır. Sene kısmının yazılı olduğu son bölüm üçgen şeklindeki bir çerçeve içine alınmıştır.</p> <p>Baş taşının arka yüzünde ise düz bir şekilde taranmış ve uç kısmı düz bir şekilde sonlanmış saç kıvrımları yer almaktadır.</p>	<p>Kitabe Metni:</p> <p>- ...<i>(kırık)</i></p> <p>- <i>merhûme mağfûre leha</i></p> <p>- <i>Hüseyin validesi Aişe</i></p> <p>- <i>Sene 218</i></p>

¹² Bu bölümde mezar taşları buldukları mezarlıklara ve tarihleri tespit edilebildikleri ölçüde kronolojik sıraya göre ele alınmıştır. Belen Mezarlığı (B), Boğaz Mezarlığı (Bo) ve Sofu Mezarlığı (S) harfi ile gösterilmiştir. Katalog numarasının yanında yer alan (b) harfi baş taşını, (a) harfi ise ayak taşını ifade etmektedir.

<p>Katalog No: B-2 b/a</p> <p>Kime Ait Olduğu ?</p> <p>Yeri: Belen Mezarlığı</p> <p>Mezar Tipi: Çerçeveli Mezar</p> <p>Tarihi: 1222 / 1807-1808</p> <p>Türü: Erkek Mezarı</p> <p>Formu:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Baş Taşı: Gövdesi dikdörtgen yatay kesitli, erkek başlıklı - Ayak Taşı: Gövdesi dikdörtgen yatay kesitli, başlıksız <p>Malzeme ve Teknik: Taş / Zemin oyma ve kazıma</p> <p>Ölçüsü:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Baş Taşı: 92x32x9 cm - Ayak Taşı: 46x31x8 cm <p>Yazı Türü: Niteliksiz</p>	
<p>Tanım ve Kompozisyon: Düşey dikdörtgen biçimli gövdenin üzerinde kalın ve uzun bir boyunla geçilen başlık yer almaktadır. Aşağıdan yukarıya doğru hafifçe daralan ve tepesi düz bir şekilde sonlanan külah şeklindeki iç başlığın alt kısmına yatay olarak sarılan tek parça sarık, baklava dilimleriyle süslenmiştir. Taşın her iki yanında aşağıdan ve yukarıdan yatay iki çizgiyle sınırlandırılan bir çarpı (X) işareti ve hemen altında iki eğik çizgi bulunmaktadır.</p> <p>Düşey dikdörtgen biçimli ayak taşı sadedir.</p>	<p>Kitabe Metni:</p> <p>- Hüve'l-Bâkî</p> <p>- Âh ile zâr kılarak tazeliğime doymadım</p> <p>- Çün ecel peymânesi dolmuş murâdım almadım</p> <p>- Hasretâ fâni cihanda tûl-ü 'ömr sürmedim</p> <p>- Fırgatâ takdir bu imiş tâ ezelden bilmedim</p> <p>- Sene 1222</p>

<p>Katalog No: B-3 b/a</p> <p>Kime Ait Olduğu: Mustafa</p> <p>Yeri: Belen Mezarlığı</p> <p>Mezar Tipi: Bilinmiyor</p> <p>Tarihi: 1235 / 1819-1820</p> <p>Türü: Erkek Mezarı</p> <p>Formu:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Baş Taşı: Gövdesi dikdörtgen yatay kesitli, erkek başlıklı - Ayak Taşı: Gövdesi dikdörtgen yatay kesitli, başlıksız, üçgen tepelikli <p>Malzeme ve Teknik: Taş / Zemin oyma</p> <p>Ölçüsü:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Baş Taşı: 70x33x11 cm - Ayak Taşı: 62x37x11 cm <p>Yazı Türü: Niteliksiz</p>	
<p>Tanım ve Kompozisyon: Düşey dikdörtgen biçimli gövdenin üzerinde kalın ve uzun bir boyunla geçilen başlık yer almaktadır.</p> <p>Aşağıdan yukarıya doğru hafifçe daralan külah şeklindeki iç başlığın alt kısmına yatay olarak tek parça sarık sarılmıştır. Tepesi düz bir şekilde sonlanan külahın üzerinde küçük bir topuz bulunmaktadır.</p> <p>Düşey dikdörtgen biçimli ayak taşı üçgen tepeliklidir.</p>	<p>Kitabe Metni:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Hüve'l-Bâkî - Beni kıl mağfiret ey Rabb-i Yezdân - Bi-hakk-ı Arş-ı A'zam nûr-ı Kur'an - Gelüb kabrimi ziyâret eden ihvân - İdeler rûhuma bir Fâtîha ihsân - Darıcı oğlu Mustafa - 1235

<p>Katalog No: B-4 b</p> <p>Kime Ait Olduğu: Veli</p> <p>Yeri: Belen Mezarlığı</p> <p>Mezar Tipi: Bilinmiyor</p> <p>Tarihi: 1254 / 1838-1839</p> <p>Türü: Erkek Mezarı</p> <p>Formu:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Baş Taşı: Gövdesi dikdörtgen yatay kesitli, erkek başlıklı <p>Malzeme ve Teknik: Taş / Zemin oyma ve kazıma</p> <p>Ölçüsü:</p>	
--	---

<p>- Baş Taşı: 70x33x10 cm Yazı Türü: Niteliksiz</p>	
<p>Tanım ve Kompozisyon: Aşağıdan yukarıya doğru daralan düşey dikdörtgen biçimli baş taşı, Aziziye kalıplı bir fesle sonlanmaktadır. Fesin üst kısmından başlayan ve arka yüzünde sırta kadar inen uzunca bir püskülü bulunmaktadır. Boyun bölümü serlevhadan sonra yatayda kırılmış ve çimentolu harç ile yerine yapıştırılmıştır. Metin bölümü, ince şeritlerle birbirinden ayrılmakta olup son satırda bu uygulama görülmemektedir.</p>	<p>Kitabe Metni: - Hüve'l-Bâkî - Emr itdi Hüdâ eyledi fermân - İrişdi ecel vermedi amân - Otuz altıda şehiden virdim cân - Yirmi yaşımnda vâki' oldu bu hicrân - Mağfûrleh hacı ... Veli ru- - huna fâtiha sene 1254</p>

<p>Katalog No: B-5 b/a Kime Ait Olduğu: Ali Yeri: Belen Mezarlığı Mezar Tipi: Bilinmiyor Tarihi: 1302 / 1884-1885 Türü: Erkek Mezarı Formu: - Baş Taşı: Gövdesi dikdörtgen yatay kesitli, erkek başlıklı - Ayak Taşı: Gövdesi dikdörtgen yatay kesitli, dilimli kemer tepelikli Malzeme ve Teknik: Taş / Zemin oyma Ölçüsü: - Baş Taşı: 78x36x9 cm - Ayak Taşı: 67x34x10 cm Yazı Türü: Niteliksiz</p>	
<p>Tanım ve Kompozisyon: Düşey dikdörtgen biçimli gövdenin üzerinde kalın ve uzun bir boyunla geçilen başlık yer almaktadır. Aşağıdan yukarıya doğru hafifçe daralan külah şeklindeki iç başlığın alt kısmına yatay olarak tek parça sarık sarılmıştır. Metin bölümü, düz satırlar halinde düzenlenmiştir. Birinci ve ikinci satırın baş kısmı kırıktır. Satırlar alttan ve üstten ikişer çizgi ile</p>	<p>Kitabe Metni: - ... mağfur - ... oğlu Ali - sene 302</p>

<p>birbirinden ayrılmıştır. Sene kısmının yazılı olduğu son bölüm üçgen şeklindeki bir çerçeve içine alınmıştır. Taşın her iki yan kısmında çarpı (X) işareti alt alta iki kez tekrar edilmiştir.</p> <p>Düşey dikdörtgen biçimli ayak taşı dilimli kemer tepeliklidir ve oldukça sadedir.</p>	
<p>Katalog No: B-6 b</p> <p>Kime Ait Olduğu: Hacı Mehmed</p> <p>Yeri: Belen Mezarlığı</p> <p>Mezar Tipi: Bilinmiyor</p> <p>Tarihi: 1314/ 1896-1897</p> <p>Türü: Erkek Mezarı</p> <p>Formu:</p> <p>- Baş Taşı: Gövdesi dikdörtgen yatay kesitli, erkek başlıklı</p> <p>Malzeme ve Teknik: Taş / Zemin oyma</p> <p>Ölçüsü:</p> <p>- Baş Taşı: 77x28x10 cm</p> <p>Yazı Türü: Niteliksiz</p>	
<p>Tanım ve Kompozisyon: Düşey dikdörtgen biçimli gövdenin üzerinde kalın ve uzun bir boyunla geçilen başlık yer almaktadır. Tahrip olmuş durumdaki iç başlığın alt kısmına yatay olarak tek parça kalın bir sarık sarılmıştır. Metin bölümü, üç bölüm halinde düzenlenmiştir. Satırlar ince şeritlerle birbirinden ayrılmıştır.</p>	<p>Kitabe Metni:</p> <p>- Hüve'l-Bâkî</p> <p>- Şefâ'at Hasbî yezdân</p> <p>- ...</p> <p>- ... ihvân</p> <p>- Makâmın cennet ...</p> <p>- ... Hacı Mehmed</p> <p>- rûhuna fâtiha sene 1314</p>

<p>Katalog No: B-7 b</p> <p>Kime Ait Olduğu ?</p> <p>Yeri: Belen Mezarlığı</p> <p>Mezar Tipi: Bilinmiyor</p> <p>Tarihi: 1324/ 1906-1907</p> <p>Türü: Erkek Mezarı</p> <p>Formu:</p> <p>- Baş Taşı: Gövdesi dikdörtgen yatay kesitli, erkek başlıklı</p> <p>Malzeme ve Teknik: Taş / Zemin oyma</p> <p>Ölçüsü:</p> <p>- Baş Taşı: 80x33x9 cm</p> <p>Yazı Türü: Niteliksiz</p>	
<p>Tanım ve Kompozisyon: Düşey dikdörtgen biçimli gövdenin üzerinde uzun bir boyunla geçilen başlık yer almaktadır. Yukarıya doğru hafifçe daralan külah şeklindeki iç başlığın alt kısmına yatay olarak tek parça sarık sarılmıştır. Metin bölümü, ince şeritlerle birbirinden ayrılmıştır. Oldukça sade olan baş taşının yan kısımlarında alt alta işlenen üç adet çarpı (X) işareti görülmektedir. Bu motif aşağıdan ve yukarıdan iki çizgi ile sınırlandırılmıştır.</p>	<p>Kitabe Metni:</p> <p>- Hüve'l-Bâkî</p> <p>- Âh ile zâr kılarak tazeliğime doymadım</p> <p>- Çün ecel peymânesi dolmuş murâdım almadım</p> <p>- Hasretâ fâni cihanda tûl-ü 'ömr sürmedim</p> <p>- Firgatâ takdir bu imiş tâ ezelden bilmedim</p> <p>- Sene 1324</p>

<p>Katalog No: B-8 b</p> <p>Kime Ait Olduğu: Hızır</p> <p>Yeri: Belen Mezarlığı</p> <p>Mezar Tipi: Bilinmiyor</p> <p>Tarihi: 1330/ 1911-1912</p> <p>Türü: Erkek Mezarı</p> <p>Formu:</p> <p>- Baş Taşı: Gövdesi dikdörtgen yatay kesitli, erkek başlıklı</p> <p>Malzeme ve Teknik: Taş / Zemin oyma</p> <p>Ölçüsü:</p> <p>- Baş Taşı: 90x34x10 cm</p>	
--	---

<p>Yazı Türü: Niteliksiz</p>	
<p>Tanım ve Kompozisyon: Düşey dikdörtgen biçimli gövdenin üzerinde kalın ve uzun bir boyunla geçilen başlık yer almaktadır. Boyun serlevhanın alt kısmından kırılmış daha sonra çimentolu harçla gövdeye tutturulmuştur. Aşağıdan yukarıya doğru hafifçe daralan külah şeklindeki iç başlığın alt kısmına yatay olarak tek parça kalın bir sarık dilimi sarılmıştır. İç başlığın tepesi düz bir şekilde sonlanmıştır.</p> <p>Metin bölümü, ince şeritlerle birbirinden ayrılmakta olup son satırda üçgenimsi bir uygulamaya gidilmiştir. Bu üçgenin kısa kenarlarına ise rûhuna ve 1330 ifadeleri asimetrik çerçeveler içerisine yerleştirilmiştir. Oldukça sade olan baş taşının yanlarında alt alta işlenen iki adet çarpı (X) işareti görülmektedir. Bu iki çarpı işareti yatayda çekilen iki çizgi ile birbirinden ayrılmıştır.</p>	<p>Kitabe Metni:</p> <p>- <i>Hüve'l-Hayyü'l-Bâkî</i></p> <p>- <i>Emr? ...</i></p> <p>- <i>Rızâ ki ...</i></p> <p>- <i>Okusun ...</i></p> <p>- <i>...gelub</i></p> <p>-</p> <p>- <i>... olub</i></p> <p>- <i>merhûm Hızır bin Mehmed fâtiha</i></p> <p><i>rûhuna 1330</i></p>

<p>Katalog No: B-9 b/a</p> <p>Kime Ait Olduğu: Emine Darıcı</p> <p>Yeri: Belen Mezarlığı</p> <p>Mezar Tipi: Bilinmiyor</p> <p>Tarihi: 1937</p> <p>Türü: Kadın Mezarı</p> <p>Formu:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Baş Taşı: Gövdesi dikdörtgen yatay kesitli, kadın başlıklı - Ayak Taşı: Gövdesi dikdörtgen yatay kesitli, başlıksız, üçgen tepelikli <p>Malzeme ve Teknik: Taş / Zemin oyma ve kazıma</p> <p>Ölçüsü:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Baş Taşı: 77x35x8 cm - Ayak Taşı: 71x34x9 cm <p>Yazı Türü: Niteliksiz</p>	
<p>Tanım ve Kompozisyon: Düşey dikdörtgen biçimli gövdenin üzerinde geniş bir boyunla geçilen başlık yer</p>	<p>Kitabe Metni:</p> <p>- <i>GELİBKABRİ</i></p>

<p>almaktadır. Taşın arka yüzünde baş kısmından başlayıp bele kadar inen kıvrımlı bir saç görülmektedir. Günümüz alfabeti ile büyük harflerden oluşan metin bölümü çerçevesizdir.</p> <p>Düşey dikdörtgen biçimli ayak taşı ise üçgen tepeliklidir ve oldukça sadedir.</p>	<p>- <i>MZİYARETEDE</i> - <i>NİHVANEDELE</i> - <i>RRUHUMABİR</i> - <i>FATİHAİHSA</i> - <i>NEMİNEDARI</i> - <i>CI 1937</i></p>
--	--

<p>Katalog No: B-10 b/a</p> <p>Kime Ait Olduğu : ?</p> <p>Yeri: Belen Mezarlığı</p> <p>Mezar Tipi: Çerçeveli Mezar</p> <p>Tarihi: -</p> <p>Türü: Kadın Mezarı</p> <p>Formu:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Baş Taşı: Gövdesi dikdörtgen yatay kesitli, kadın başlıklı - Ayak Taşı: Gövdesi dikdörtgen yatay kesitli, başlıksız <p>Malzeme ve Teknik: Taş / Zemin oyma ve kazıma</p> <p>Ölçüsü:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Baş Taşı: 80x38x10 cm - Ayak Taşı: 58x37x11 cm <p>Yazı Türü: Niteliksiz</p>	
<p>Tanım ve Kompozisyon: Düşey dikdörtgen biçimli gövdenin üzerinde geniş bir boyunla geçilen başlık yer almaktadır. Taşın arka yüzünde baş kısmından başlayıp bele kadar inen saç örgüsü görülmektedir. Saçın uç kısmı bir tokayla tutturularak bağlanmıştır. Ayrıca taşın yan kısımları alt alta iki adet çarpı (X) işareti ile süslenmiştir. Çarpı işaretleri hem birbirinden hem de aşağıdan ve yukarıdan yatayda iki çizgi ile ayrılmıştır.</p> <p>İnce çizgilerle satırlar araları vurgulanan kitabe metni silik durumda olup kısmen okunabilmektedir.</p> <p>Düşey dikdörtgen biçimli ayak taşı ise oldukça sadedir.</p>	<p>Kitabe Metni:</p> <p>- <i>Merhûme mağfûre leha</i> - ... <i>rûhuna</i> - <i>Sene ...</i></p>

<p>Katalog No: B-11 b</p> <p>Kime Ait Olduğu ?</p> <p>Yeri: Belen Mezarlığı</p> <p>Mezar Tipi: Çerçeveli Mezar</p> <p>Tarihi: -</p> <p>Türü: Kadın Mezarı</p> <p>Formu:</p> <p>- Baş Taşı: Gövdesi dikdörtgen yatay kesitli, kadın başlıklı</p> <p>Malzeme ve Teknik: Taş / Zemin oyma ve kazıma</p> <p>Ölçüsü:</p> <p>- Baş Taşı: 109x74x10 cm</p> <p>Yazı Türü: -</p>	
<p>Tanım ve Kompozisyon: Düşey dikdörtgen biçimli gövdenin üzerinde geniş bir boyunla geçilen başlık yer almaktadır. Taşın arka yüzünde baş kısmından başlayıp bele kadar inen kıvrımlı saç görülmektedir. İnce çizgilerle sınırlandırılan metin bölümü işlenmemiştir.</p>	<p>Kitabe Metni:</p> <p>- ...</p>

<p>Katalog No: B-12 b/a</p> <p>Kime Ait Olduğu ?</p> <p>Yeri: Belen Mezarlığı</p> <p>Mezar Tipi: Çerçeveli Mezar</p> <p>Tarihi: ?</p> <p>Türü: Kadın Mezarı</p> <p>Formu:</p> <p>- Baş Taşı: Gövdesi dikdörtgen yatay kesitli, kadın başlıklı (üst kısmı kırık)</p> <p>- Ayak Taşı: Gövdesi dikdörtgen yatay kesitli (üst kısmı kırık)</p> <p>Malzeme ve Teknik: Taş / Zemin oyma</p> <p>Ölçüsü:</p> <p>- Baş Taşı: 46x34x9 cm</p> <p>- Ayak Taşı: 40x35x10 cm</p> <p>Yazı Türü: Niteliksiz</p>	
---	--

<p>Tanım ve Kompozisyon: Düşey dikdörtgen biçimli baş taşının üst kısmı kırıktır. Taşın arka yüzünde servi ağacına benzer bir saç örgüsü işlenmiştir. Tek parça saç örgüsünde belik araları işlenmiş ve motif aşağıya doğru genişleyerek sonlanmıştır. Taşın yan kısımları ise alt alta üç adet çarpı (X) işareti ile süslenmiştir. Çarpı işaretleri hem birbirinden hem de aşağıdan ve yukarıdan yatayda iki çizgi ile ayrılmıştır. Metin bölümü, düz satırlar halinde düzenlenmiş ve ince şeritlerle birbirinden ayrılmıştır.</p> <p>Düşey dikdörtgen biçimli ayak taşı sade olup üst kısmı kırıktır.</p>	<p>Kitabe Metni:</p> <p>- (kırık)</p> <p>- ...</p> <p>- ...</p> <p>- ...</p> <p>- ...</p> <p>- ...</p> <p>- Sene ...</p>
--	---

<p>Katalog No: B-13 b/a</p> <p>Kime Ait Olduğu ?</p> <p>Yeri: Belen Mezarlığı</p> <p>Mezar Tipi: Bilinmiyor</p> <p>Tarihi: -</p> <p>Türü: Kadın Mezarı</p> <p>Formu:</p> <p>- Baş Taşı: Gövdesi dikdörtgen yatay kesitli (üst kısmı kırık)</p> <p>- Ayak Taşı: Gövdesi dikdörtgen yatay kesitli, dilimli kemer tepelikli</p> <p>Malzeme ve Teknik: Taş / Zemin oyma ve kazıma</p> <p>Ölçüsü:</p> <p>- Baş Taşı: 53x30x7 cm</p> <p>- Ayak Taşı: 61x32x7 cm</p> <p>Yazı Türü: Niteliksiz</p>	
<p>Tanım ve Kompozisyon: Düşey dikdörtgen biçimli baş taşının üst kısmı boyundan itibaren kırık olup ön yüzde de bazı satırlarda kırıklar vardır. Taşın arka yüzünde inceden kalına doğru giden tek parça saç örgüsü görülmektedir. Taşın yanları alt alta iki adet çarpı (X) işareti ile süslenmiştir. Çarpı işaretleri hem birbirinden</p>	<p>Kitabe Metni:</p> <p>- ... (Kırık)</p> <p>- EFENDİM</p> <p>- NAZAREYLE ...</p> <p>- KABRİMİNTEŞ ...</p> <p>- GENÇYAŞIMDA</p>

<p>hem de aşağıdan ve yukarıdan yatayda iki çizgi ile ayrılmıştır. Günümüz alfabesiyle yazılan metin bölümü, düz satırlar halinde düzenlenmiştir.</p> <p>Düsey dikdörtgen biçimli ayak taşı ise dilimli kemer tepeliklidir.</p>	<p>- ÖLÜMGELDİYA - DİKİLDİBAŞIMA - FATİHA</p>
---	---

<p>Katalog No: B-14 b</p> <p>Kime Ait Olduğu ?</p> <p>Yeri: Belen Mezarlığı</p> <p>Mezar Tipi: Bilinmiyor</p> <p>Tarihi: -</p> <p>Türü: Kadın Mezarı</p> <p>Formu:</p> <p>- Baş Taşı: Gövdesi dikdörtgen yatay kesitli, kadın başlıklı</p> <p>Malzeme ve Teknik: Taş / Zemin kazıma</p> <p>Ölçüsü: 56x25x7 cm</p> <p>Yazı Türü: -</p>	
<p>Tanım ve Kompozisyon: Düsey dikdörtgen biçimli gövdenin üzerinde geniş bir boyunla geçilen başlık yer almaktadır. Taşın arka yüzünde ise baş kısmından başlayıp bele kadar, düz bir şekilde inen saç görülmektedir. Düseyde kazıma tekniğiyle oluşturulan çizgiler saça taranmış izlenimini vermektedir. Taşın gövde yanlarından başlayan ve baş kısmında da devam eden çarpı (X) işaretleri vardır. Metin işlenmemiştir.</p>	<p>Kitabe Metni:</p> <p>-</p>

<p>Katalog No: Bo-1 b/a</p> <p>Kime Ait Olduğu: Mustafa Bazanamur</p> <p>Yeri: Boğaz Mezarlığı</p> <p>Mezar Tipi: Bilinmiyor</p> <p>Tarihi: M. 1959</p> <p>Türü: Erkek Mezarı</p> <p>Formu:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Baş Taşı: Gövdesi dikdörtgen yatay kesitli, erkek başlıklı - Ayak Taşı: Gövdesi dikdörtgen yatay kesitli, sivri kemer tepelikli <p>Malzeme ve Teknik: Taş / Zemin oyma</p> <p>Ölçüsü:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Baş Taşı: 67x32x8 cm - Ayak Taşı: 55x32x6 cm <p>Yazı Türü: Niteliksiz</p>	
<p>Tanım ve Kompozisyon: Aşağıdan yukarıya doğru daralan düşey dikdörtgen biçimli baş taşı, Aziziye kalıplı bir fesle sonlanmaktadır. Başlığın üst kısmında bir topuz bulunmaktadır. Taşın yan kısımları alt alta iki adet çarpı (X) işareti ve çarpı işaretleri hem de alt ve üstlerinde ikişer yatay çizgi bulunmaktadır.</p> <p>Düşey dikdörtgen biçimli ayak taşı ise sivri kemer tepeliklidir ve oldukça sadedir.</p>	<p>Kitabe Metni:</p> <ul style="list-style-type: none"> - 1959 - FÂTİHA - ELMERHUM - VELMAĞFUR - ALIOĞLU - MUSTAFA - BAZANA - MUR

<p>Katalog No: Bo-2 b/a</p> <p>Kime Ait Olduğu : ?</p> <p>Yeri: Boğaz Mezarlığı</p> <p>Mezar Tipi: Bilinmiyor</p> <p>Tarihi: -</p> <p>Türü: Erkek Mezarı</p> <p>Formu:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Baş Taşı: Gövdesi dikdörtgen yatay kesitli, erkek başlıklı - Ayak Taşı: Gövdesi dikdörtgen yatay kesitli, sivri kemer tepelikli <p>Malzeme ve Teknik: Taş / Zemin oyma</p> <p>Ölçüsü:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Baş Taşı: 87x36x14 cm - Ayak Taşı: 49x31x9 cm <p>Yazı Türü: Niteliksiz</p>	
<p>Tanım ve Kompozisyon: Düşey dikdörtgen biçimli baş taşı, gövde ve bu gövdeye kademeli bir boyunla bağlanan başlıktan oluşmaktadır. Başlık, üst çapı alt çapına göre oldukça küçük olarak biçimlendirilmiş bir fes etrafına çapraz sarılan enli sarık dilimlerinden oluşmaktadır. Serlevhası olmayan metin bölümü çerçevesizdir. Düşey dikdörtgen biçimli ayak taşı ise sivri kemerli bir tepelikle sonlanmaktadır.</p>	<p>Kitabe Metni:</p> <ul style="list-style-type: none"> - ALTI AYLIK - YETİM KALDIM - BABAMDAN - BENİ BÜYÜTTÜ - YARADAN - BENİ HİMAYE - EDEN DAYIM - SOLAK HACI MEH - MET EF. ADEM - MEHMET OĞLU - ...

<p>Katalog No: S-1 b/a</p> <p>Kime Ait Olduğu: Ahmet Efendi</p> <p>Yeri: Sofu Mezarlığı</p> <p>Mezar Tipi: Bilinmiyor</p> <p>Tarihi: 1250 / 1834-1835</p> <p>Türü: Erkek Mezarı</p> <p>Formu:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Baş Taşı: Gövdesi dikdörtgen yatay kesitli (üst kısmı kırık) - Ayak Taşı: Gövdesi dikdörtgen yatay kesitli, üçgen tepelikli <p>Malzeme ve Teknik: Taş / Zemin oyma</p> <p>Ölçüsü:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Baş Taşı: 59x34x7 cm - Ayak Taşı: 32x25x9 cm <p>Yazı Türü: Niteliksiz</p>	
<p>Tanım ve Kompozisyon: Düşey dikdörtgen biçimli baş taşının üst kısmı kırıktır. Düz satırlar halinde düzenlenen metin bölümünü oluşturan satırlar, ince şeritlerle birbirinden ayrılmıştır.</p> <p>Düşey dikdörtgen biçimli ayak taşı ise üçgen tepeliklidir.</p>	<p>Kitabe Metni:</p> <p>- Hüve'l-Hallâkû'l-Bâkî</p> <p>- ...</p> <p>- ... zâdeden vâiz Ahmed Efendi</p> <p>- ... Hüdâ'dan ...</p> <p>- Okuyan fâtiha rûhuna leyl-ü nehâr</p> <p>- Sene 1250</p>

<p>Katalog No: S-2 b</p> <p>Kime Ait Olduğu: Mustafa</p> <p>Yeri: Sofu Mezarlığı</p> <p>Mezar Tipi: Bilinmiyor</p> <p>Tarihi: 1285 / 1868-1869</p> <p>Türü: Erkek Mezarı</p> <p>Formu:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Baş Taşı: Gövdesi dikdörtgen yatay kesitli, erkek başlıklı <p>Malzeme ve Teknik: Taş / Zemin oyma ve kazıma</p> <p>Ölçüsü:</p>	
--	---

<p>- Baş Taşı: 85x31x10 cm Yazı Türü: Niteliksiz</p>	
<p>Tanım ve Kompozisyon: Düşey dikdörtgen biçimli gövdenin üzerinde yükselen geniş bir boyunla sarıklı başlığa geçilmiştir. Takke türü bir iç başlığın etrafına iki yandan çapraz sarık dilimlerinin sarılmasıyla oluşturulan başlığın ön cephesinde üçgen şeklinde bir boşluk yer almaktadır. Başlığın sağ arka kısmı kırıktır. Taşın yanlarında alt alta işlenen iki çarpı (X) işareti aşağıdan ve yukarıdan birer yatay çizgi ile sınırlandırılmıştır.</p>	<p>Kitabe Metni: - Hüve'l-Hallâku'l-Bâkî - Beni kıl mağfiret ey Rabb-i Yezdân - Bi-hakk-ı Arş-ı A'zam nûr-ı Kur'an - Gelüb kabrim ziyâret eden ihvân - İdeler rûhuma bir Fâtiha ihsân - El-hâc Mustafa bin Ali Fâtiha - Sene 1285</p>

<p>Katalog No: S-3 b Kime Ait Olduğu: Hasan Yeri: Hüseyin Sofu Mezarlığı Mezar Tipi: Bilinmiyor Tarihi: 1343 / 1924-1925 Türü: Erkek Mezarı Formu: - Baş Taşı: Gövdesi dikdörtgen yatay kesitli, erkek başlıklı Malzeme ve Teknik: Taş / Zemin oyma Ölçüsü: - Baş Taşı: 88x35x8 cm Yazı Türü: Niteliksiz</p>	
<p>Tanım ve Kompozisyon: Düşey dikdörtgen biçimli gövdenin üzerinde geniş bir boyunla geçilen başlık yer almaktadır. Yukarıya doğru hafifçe daralan, tepsi düz bir şekilde sonlanan külâh şeklindeki iç başlığın alt kısmına yatay olarak tek parça kalın bir sarık dilimi sarılmıştır. Taşın yanlarında alt alta işlenen iki çarpı (X) işareti aşağıdan ve yukarıdan birer yatay çizgi ile sınırlandırılmıştır.</p>	<p>Kitabe Metni: - Hüve'l-Hayyü'l-Bâkî - Uçduğum - Gufrân-ı Rahîm ü Rahman - Şefâ'at Hasbi Yezdân - Rûhuma bir Fâtiha ihsân - Hacı Hasan bin Hacı Mustafa - Sene 1343</p>

Değerlendirme

Taşkent ilçe merkezinde yer alan Belen, Boğaz ve Sofu mezarlıklarındaki 29 mezar taşından 19 tanesi baş taşı (-1 b, B-2 b, B-3 b, B-4 b, B-5 b, B-6 b, B-7 b, B-8 b, B-9 b, B-10 b, B-11 b, B-12 b, B-13 b, Bo-1 b, Bo-2 b, S-1 b, S-2 b, S-3 b), 10 tanesi ise ayak taşıdır (B-2 a, B-3 a, B-5 a, B-9 a, B-10 a, B-12 a, B-13 a, Bo-1 a, Bo-2 a, S-1 a). 19 baş taşından 13'ü eski yazı olarak da tanımlanan Osmanlı alfabesiyle (B-1 b, B-2 b, B-3 b, B-4 b, B-5 b, B-6 b, B-7 b, B-8 b, B-10 b, B-12 b, S-1 b, S-2 b, S-3 b) dördü ise günümüz alfabesiyle yazılmıştır (B-9 b, B-13 b, Bo-1 b, Bo-2 b). İki baş taşında ise kitabe işlenmemiştir (B-11 b, B-14 b).

Çalışmada ele alınan mezar taşlarından yedisi kadın (B-1 b, B-9 b, B-10 b, B-11 b, B-12 b, B-13 b, B-14 b), 12'si erkek mezar taşıdır (B-2 b, B-3 b, B-4 b, B-5 b, B-6 b, B-7 b, B-8 b, Bo-1 b, Bo-2 b, S-1 b, S-2 b, S-3 b).

Malzeme ve Teknik

Yörede mezar yapımında düzgün yonu ve moloz taş malzeme kullanımı yaygınlık göstermektedir. Mezar taşlarında ise halk arasında "bor taşı"¹³ adı verilen bej renkli kalker taşı kullanılmaktadır. Yöresel taş malzemenin tercih edildiği mezar taşlarının tamamında malzemenin katmanlar halinde kolayca dökülebilmemesinden kaynaklanan bozulmalar mevcuttur.

Osmanlıca yazılı mezar taşlarının metin bölümleri zemin oyma tekniğinde işlenmiş, böylece harfler kabarık olarak verilmiştir. Buna karşın günümüz alfabesi ile yazılan mezar taşlarının kitabeleri kazıma tekniğinde işlenmiştir. Kazıma tekniği ayrıca metin çerçevelerinde, sarık dilimlerinde, fes püsküllerinde, saç örgülerinde ve taşların yanlarında işlenen düz çizgi ve çarpı (X) işaretlerinde kullanılmıştır.

Mezar Tipleri

Çalışma kapsamında ele alınan üç mezarlıktaki mezar yapılarının neredeyse tamamının yakın zamanda yenilendiği görülmüştür. Bu sebeple mezar tipleri konusunda günümüze özgün hali ile ulaşan mezarlar dikkate alınmıştır. Belen mezarlığında yüksek çerçeveli bir mezar yapısı içerisinde üçü baş taşı, biri ayak taşı olmak üzere dört mezar taşı yer almaktadır (B-1, B-11, B-12). Düzgün yonu taşlardan harçsız kuru duvar tekniğinde yapılan mezar, ahşap hatıllarla da desteklenmiştir (Fotoğraf 1). Mezarın uzun kenarlarında yer alan üstteki köşe taşları kabaralıdır. Yine aynı mezarlıkta moloz taşlardan harçsız kuru duvar tekniğinde yapılmış çerçeveli iki mezar tespit edilmiştir (B-2, B-10: Fotoğraf 2).

¹³ Akdeniz kuşağında yer alan Taşkent ve Hâdim ilçelerinde bu terimin kullanımı ortak olup bu taş, kolay işlenebildiği için tarih boyunca mezar taşı yapımında tercih edilmiştir.

Foto. 1. Yüksek çerçeveli mezarın genel görünümü (B-1, B-11, B-12).

Foto. 2. Çerçeveli mezarın genel görünümü (B-10).

Mezar Taşı Tipleri

Mezar taşları üzerine yapılmış çeşitli tipoloji denemeleri bulunmaktadır¹⁴. Ancak yerel üslup özellikleri, dönem ve usta/sanatçı faktörü gibi çeşitli sebepler tipolojilerin zenginleşmesini sağlamak ve güncellenmesi sonucunu doğurmaktadır.

Taşkent mezarlıklarında incelenen baş ve ayak taşlarının tamamının gövdeleri yatay dikdörtgen kesitlidir. 11 mezar taşı erkek başlıklı (B-2 b, B-3 b, B-4 b, B-5 b, B-6 b, B-7 b, B-8 b, Bo-1 b, Bo-2 b, S-2 b, S-3 b) ve dört mezar taşı ise kadın başlıklıdır (B-9 b, B-10 b, B-11 b, B-14 b). Üç mezar taşı üçgen tepelikli (B-3 a, B-9 a, S-1 a), iki mezar taşı dilimli kemer tepelikli (B-5 a, B-13 a) ve iki mezar taşı sivri kemer tepeliklidir (Bo-1 a, Bo-2 a). İki mezar taşı kabaca yontulmuş olduğundan (B-2 a, B-10 a) ve beş mezar taşının üst kısmı kırık olduğundan (B-1 b, B-12 b/a, B-13 b, S-1 b) tepelik veya başlık konusunda kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Fakat üç mezar taşının (B-1 b, B-12 b, B-13 b) üst kısmı kırık da olsa arkasında görülen saç veya örgülü saç uygulaması, mezar taşlarının kadınlara ait olduğunu göstermektedir.

Başlık Tipleri

Mezar taşlarındaki başlıklar, kitabe metnine bakılmaksızın mezarda yatanın cinsiyeti, mesleği ve sosyal statüsü gibi çeşitli konularda bilgi edinmemizi sağlamaktadır. Ancak başlıklar değerlendirilirken dikkat edilmesi gereken bir husus sosyal statünün akrabalık bağları ile kuşaktan kuşağa aktarılabilirdiği gerçeğidir. Zira çok küçük yaşta ölen bir çocuğun mezar taşında babasının mesleğinin sembolü olan kavuk ya da sarık şeklinde bir başlık görülebilmektedir. Bu nedenle başlıklar değerlendirilirken şekil özelliklerinin kitabe metnindeki bilgilerle de desteklenmesi gerekmektedir.

Çalışma kapsamında incelenen 19 baş taşından 11 tanesi erkek başlıklıdır. Erkek başlıkları kendi içerisinde biri sarık (S-2 b), yedisi külah biçimli uzun silindirik başlık (B-2 b, B-3 b, B-5 b, B-6 b, B-7 b,

¹⁴ Bu konu hakkında detaylı bilgi için bk. Laqueur, 2007; Çal, 2007; Çal & Çal Ataoğuz, 2008; Çal, 2015; Çetinaslan, 2021.

B-8 b, S-3 b) ve üçü de fes (B-4 b, Bo-1 b, Bo-2 b,) olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır. S-1 b numaralı erkek mezar taşının üst kısmı kırık olduğu için başlık / tepelik türü tespit edilememiştir.

Taşkent Sofu Mezarlığındaki S-2 b numaralı mezar taşında iç başlığın sarık dilimleri ile kuşatıldığı bir başlık kullanılmıştır. Tepe kısmı açıkta bırakılan takke, iki yana eğimli yatay çapraz sarık dilimleri ile sarılmış ve ön cephede üçgen şeklinde bir boşluk bırakılmıştır (Fotoğraf 4). Çok yaygın olmayan bu başlığın bir benzeri Yukarı Hâdim Mezarlığında bulunmaktadır (Bülbül, 2017: 212, Fotoğraf No: 39).

Tepesi düz, uzun silindirik bir külahın alt kısmının tek kademeli kalın bir sarıkla kuşatıldığı başlık tipi yedi mezar taşında görülmektedir (B-2 b, B-3 b, B-5 b, B-6 b, B-7 b, B-8 b, S-3 b: Fotoğraf 3). Yerel üslup özelliklerinin öne çıktığı bu başlık tipinde kullanılan iç başlık, fese göre daha uzun tutulmuş ve bir külah şeklinde biçimlendirilmiştir. Çok fazla örneğine rastlanmayan bu başlık tiplerinin benzerleri Yukarı Hâdim Mezarlığında üç mezar taşında görülmektedir (Bülbül, 2017: 207, 208, 209, Fotoğraf No: 26, 30, 31). Taşkent ile aralarında yaklaşık 15 km mesafe bulunan Hâdim'de iki mezar taşından birinin bir müellife bir diğeri ise müderrise ait olduğu bilinmektedir. Buradaki başlıklarda külah kısa ve düz tutulmuş olup iç başlığı saran sarık daha enlidir. Benzer bir başlık, Korkuteli Büyükköy Mezarlığında bulunan Musaoğlu Derviş Ali Ağa isimli bir kişinin 1225 / 1810-11 tarihli mezar taşında görülmektedir (Babacan vd., 2019: 670, 671, 672, 674). Hâdim'deki mezar taşlarının Nakşibendî tarikatına mensup kişilere, Korkuteli Büyükköy Mezarlığındaki mezar taşının ise bir dervişe ait olması bu başlık tipinin dini kimliğe sahip kişilerde kullanıldığını düşündürmektedir. Hâdim, Korkuteli ve Taşkent'teki benzer mezar taşlarının aynı yıllara tarihlenmesi ve bölgesel açıdan birbirine yakın olması kültürel etkileşimi kanıtlamaktadır. Yine benzer bir başlık Şebinkarahisar Şehir Mezarlığında yer alan Hasan isimli bir kişinin 1227 / 1812-13 mezar taşında da görülmektedir (Çal & İltar, 2011: 254).

Foto. 3. Kühah şeklinde bir iç başlığın tek kademeli, kalın sarık dilimi ile sarılarak yapılan başlık (B-5 b).

Foto. 4. İç başlıkta takkenin kullanıldığı sarıklı başlık (S-2 b).

Taşkent'teki üç mezar taşında fes kullanımı görülmektedir (B-4 b, Bo-1 b, Bo-2 b). Bo-2 b/a numaralı mezar taşı, Çal tipolojisinde S 2-3 a olarak adlandırılır ve müderris başlığı olarak tanımlanır (Çal, 2015: 134). Bu başlık tipinde üst çapı alt çapına göre oldukça küçük olarak biçimlendirilmiş tepesi düz bir başlık, bütünüyle enli ince sarık dilimleriyle sarılır ve bu dilimler ortada çapraz bir dilim tarafından kesilir. Anadolu'da geniş bir coğrafyada görülen bu başlığın benzerleri Konya'nın çeşitli mezarlıklarında dokuz (Kara & Danışık, 2005: 87, 117, 141, 181, 191, 285, 343, 345, 347), İnegöl'de altı (Çetinaslan, 2021: 114, 122, 127, 138, 241, 266), Boyabat'ta beş (Çal, 2015: 134), Üsküdar'da üç (Yariş, 2018: 245, 246, Fotoğraf No: 46, 52, 59), Beyşehir'de iki (Muşmal & Çetinaslan, 2013: 467, Fotoğraf No: 30; Muşmal vd., 2014: 186), Hâdim'de bir (Bülbül, 2017: 213, Fotoğraf No: 42) ve Rize'de bir mezar taşında görülmektedir (Hanoğlu, 2018: 341, Fotoğraf No: 9).

B-4 b, Bo-1 b numaralı mezar taşlarında görülen fesler, alt çapları üst çaplarına göre geniş olan Aziziye kalıplı feslerdir. Laquer İstanbul'da en yaygın fes tipi olarak belirttiği Aziziye kalıplı fesleri X-3 olarak tasnif etmiştir (Laquer, 2007: 157). Çal farklı yayınlarında bu tipi Aziziye kalıplı fes (Çal, 1999: 212), 10c (Çal, 2007: 307), 7. Tip 7 b (Çal & Çal Ataoğuz, 2008: 22; Çal, 2008: 18), F2 (Çal, 2020: 226) şeklinde tanımlamaktadır.

Bu fes tipi Anadolu'da çeşitli yerel farklılıklarla birlikte oldukça tercih edilen bir başlık tipidir. Edirne'de 43 (Çal, 2020: 226), İnegöl'de 18 (Çetinaslan, 2021: 28-29), Eyüp'te dokuz (Çal, 1999: 212), Kastamonu Atabey Gazi Camisi haziresinde dokuz (Çal & Çal Ataoğuz, 2008: 21, 22), Edirne Üç Şerefeli Cami haziresinde beş (Arslan, 2007: 78, 88, 115, 125, 285), Göynük'te dört (Çal, 2007: 360, 361, 363, 364, Fotoğraf No: 47, 54, 80, 94), Beyşehir'de iki (Muşmal & Çetinaslan, 2013: 468, Fotoğraf No: 35; Muşmal vd., 2014: 185), Samsun Merkez Kökçüoğlu Mezarlığında iki (Nefes, 2007: 241, 245), Konya'nın çeşitli mezarlıklarında iki (Kara & Danışık, 2005: 339, 341), Hâdim'de bir (Bülbül, 2017: 214, Fotoğraf No: 45, 46) ve Kastamonu Honsalar Cami haziresinde bir (Yeni, 2013: 603) mezar taşında Aziziye kalıplı fes tercih edilmesi yaygın kullanımı ortaya koymaktadır.

B-4 b numaralı mezar taşının arka kısmında festen başlayıp sırta doğru uzanan püskül farklı bir uygulama olarak dikkat çekmektedir (Fotoğraf 5). Aziziye kalıplı bir fesin püskülünün bu şekilde biçimlendirilmesi ve kitabe metninde "şehiden" ifadesine yer verilmesi Türkistan coğrafyasında, yurdundan uzakta ölen Alpler için dikilen saç örgülü taş heykelleri hatırlatmaktadır (Berkli, 2012: 27).

Foto. 5. B-4 b numaralı erkek mezar taşının fes şeklindeki başlığının sırta kadar uzanan püskülü.

Foto. 6. B-9 b numaralı mezar taşında dalgali olarak işlenen örgüsüz saç.

İncelediğimiz 19 baş taşından yedisi kadın başlıklıdır (B-1 b, B-9 b, B-10 b, B-11 b, B-12 b, B-13 b, B-14 b). Kadın başlıklı bu mezar taşlarında insan silüeti oluşturacak şekilde bir başlık ve arka cephede çeşitli şekillerde biçimlendirilmiş uzun saçlar görülmektedir. Saçlar örgüsüz ve tek örgülü olmak üzere iki farklı şekilde işlenmiştir.

B-1 b, B-9 b, B-11 b ve B-14 b numaralı baş taşlarında işlenen saçlar örgüsüzdür (Fotoğraf 6). B-9 b ve B-11 b numaralı mezar taşlarında görülen saçlar dalgali, B-1 b ve B-14 b numaralı mezar taşlarında ise taranmış şekilde verilmiştir. B-1 b numaralı mezar taşının üst kısmı kırık olup saçın uç kısmı düz bir şekilde kesilmiş ve saç taranmıştır. Dolayısıyla saç örgüsü görülmediği için toka gibi herhangi bir bağlayıcı unsur da bulunmamaktadır. B-14 b numaralı mezar taşında görülen saç B-1 b'deki gibi taranmış, fakat daha uzun bırakılmıştır. Hâdim'de 18-20. yüzyıl aralığına tarihlenen dokuz (Bülbül, 2020: 8, 11, 13, 18, 20, 24, 29, 31, 38), Ermenek'te 19-20. yüzyıl aralığına tarihlenen dört (Duran & Baş, 2019:115, Fotoğraf No: 5, 6), İncearaplar'da 20. yüzyıla tarihlenen iki (Aslan & Uysal, 2010: 24, 27, Fotoğraf No: 11, 14) ve Mersin Karayakup Köyü'nde iki mezar taşı B-1 b ve B-14 b numaralı mezar taşlarındaki saç özelliklerine sahiptir (Çoruhlu, 2018: 517, Levha: 39 A-B). Saçın uzun bırakıldığı ve taramanın görülmediği B-9 b ve B-11 b numaralı mezar taşlarının benzerleri Ermenek'te dokuz (Duran & Baş, 2019: 114, Fotoğraf No: 3), Hâdim'de bir (Bülbül, 2020: 22) mezar taşında karşımıza çıkmaktadır. B-10 b, B-12 b ve B-13 b numaralı baş taşlarının arka yüzünde tek parça saç örgüsü görülmektedir (Fotoğraf 7). B-10 b'de saçın uç kısmı bir toka ile tutturulmuş ve boğumlu şekilde işlenmişken B-13 b numaralı mezar taşında tek parça saç örgüsü uzunca bırakılmıştır. B-10 b ve B-13 b numaralı mezar taşlarındaki benzer saç ayrıntıları Ermenek'te 14 (Duran & Baş: 2019: 115-116, Fotoğraf No: 7, 8, 9.), Hâdim'de altı (Bülbül, 2020: 15, 17, 33, 34, 35, 37), Barınaklar Mezarlığında altı (Çoruhlu, 2018: 518, 519, Levha: 40 A-B-C, Levha 41 A-B-C), Malatya Sancaktar Mezarlığında iki (Güzel, 2017:136, 139,

Fotoğraf No: 22, 47) ve Elaziğ-Baskil'de bir (Karamağaralı, 1992: 26, Fotoğraf No: 106) mezar taşında görülmektedir.

Foto. 7. B-13 b numaralı mezar taşının arka yüzünde yer alan belik araları işlenmiş saç örgüsü.

Foto. 8. B-12 b numaralı mezar taşının arka yüzünde yer alan belik araları işlenmiş saç örgüsü.

B-12 b numaralı mezar taşında saç örgüsünün belik araları işlenmiş ve örgülü saç serviye benzetilmiştir (Fotoğraf 8). Hâdim'de üç (Bülbül, 2020: 26, 28, 36, Katalog No: 11, 12, 18) mezar taşında benzer bir uygulama görülmektedir.

Türklerde zaman içerisinde kazandığı anlam değişse de saça verilen önem değişmemiştir. Kurganlardan çıkarılan kesik saçlar, kaya resimleri ve Göktürk heykellerindeki örgülü saçlar ve Uygur fresklerinde uzun saçlarıyla tasvir edilen figürler bu önemin bir göstergesidir. Eski Türklerde ilk dönem şamanlarının genellikle kadın olması saça kutsallık kazandırmış ve daha sonraki dönemlerde şaman olan erkekler de kadınlar gibi saçlarını uzatmışlardır (Şahbaz, 2020: 1494). Uzun saçın gücü simgelediğine inanan Türkler, savaş esnasında saçlarını at kuyruğu şeklinde örmüşler (Ölmez, 2016: 185) ya da tepelerinde bir tutam saç bırakarak düşmana korku salmayı amaçlamışlardır (Şahbaz, 2020: 1495). Uygur kadınlarının güzelliğinin sembolü olan saç ise örgü sayısı ve örme şekli ile belirli kurallara bağlanmıştır. Bekar kızlar saçlarını tekli, evli kadınlar ikili / çift örgüler şeklinde örerken dul, çocuk ya da torun sahibi kadınların örgü sayısı ve şekli değişmekteydi (Tanrıdağı, 2000: 47-48). Taşkent ilçesinin içinde bulunduğu Toroslarda da bekar kızların saçlarını simli iplerle ve nazar boncuklarıyla örmesi, yeni evli olanlara kakül ve zülûf kesilmesi, yeni doğan bebeklerin kesilen saçı kadar fakirlere sadaka verilmesi bu geleneğin günümüze dek devam ettiğini göstermektedir

Mezar taşının gövdesine bir boyunla bağlanan başlıklar, mezar taşını biçimsel olarak antropomorfik bir boyuta taşımakta ve eski gelenekleri yansıtmaktadır. Baş taşlarında kadın ve erkek başlıkları tercih edilirken özellikle ayak taşlarında çeşitli şekillerde biçimlendirilmiş tepelikler yaygınlık kazanmaktadır. İncelediğimiz 29 mezar taşından 10'u ayak taşı olup bunlardan yedi tanesinin üst kısmı sağlam

durumdadır. Buna göre üç mezar taşı üçgen tepelikli (B-3 a, B-9 a, S-1 a), iki mezar taşı dilimli kemer tepelikli (B-5 a, B-13 a) ve iki mezar taşı da sivri kemer tepeliklidir (Bo-1 a, Bo-2 a).

Mezar Taşı Ölçüleri

Taşkent mezarlıklarında ele aldığımız mezar taşlarının boyları 32-109 cm, genişlikleri 25-74 cm, kalınlıkları ise 6-14 cm arasında değişmektedir¹⁵.

Süsleme

Kırsal bir yerleşim alanı olarak tanımlayabileceğimiz Taşkent yöresinde incelediğimiz mezar taşları sade örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır. Kadın ve erkek, baş ve ayak taşı fark etmeksizin mezar taşlarının yanlarında görülen çarpı (X) işareti en yaygın geometrik süsleme ögesidir (Fotoğraf 9-10). Birbirini kesen iki çizginin çapraz şekilde konumlanmasından oluşan motif Türk sanatında köklü bir geçmişe sahiptir. İlk olarak MÖ 4-5. yüzyıla tarihlenen Pazırık halısında rastlanan ve 24 karenin içinde bulunan çarpı (X) motifi Hun gülü olarak adlandırılmaktadır (Çakmakoğlu Kuru, 2020: 2264). Bir süsleme unsuru olarak kullanılan çarpı (X) işareti, motif olmanın ötesinde aitlik de bildirmektedir. Özellikle Orhun alfabesinde “D” sesini veren “X”, Avşar, Kızık gibi bazı Türk boylarının damgası olarak da kullanılmıştır (Duran, 2019: 684).

Taşkent mezar taşlarında görülen bu geometrik süsleme, iki örnekte birli (B-4 b, B-11 b) sekiz örnekte ikili (B-1 b, B-5 b, B-8 b, B-10 b, B-13 a, Bo-1 b, S-2 b, S-3 b) iki örnekte üçlü (B-7 b, B-12 b) ve bir örnekte dörtlü (B-14 b) kompozisyonlar şeklinde kullanılmış, başlangıç ve bitişinde bir ya da iki çizgi ile sınırlandırılmıştır. Tek bir mezar taşında ise kompozisyon değişmiş ikişer yatay çizgi arasındaki çarpı (X) işaretinin altında iki eğik çizgiye yer verilmiştir (B-2 b). Benzer işaretler Hâdim mezar taşlarında da görülmektedir. Birli ya da alt alta ikili, üçlü, dörtlü çarpı (X) işaretlerinin görüldüğü bu mezar taşları arasında Numan oğlu Abdullah’a ait olan baş taşındaki süsleme daha gelişmiştir. Baş taşının omuz başından başlayan küçük baklava dilimli kompozisyon, hemen altında yer alan ve aralarında dikey üç çizginin bulunduğu iki çarpı işareti ile devam etmektedir. Yatayda üç çizginin ayırdığı tek ve büyük bir çarpı işareti ile kompozisyon tamamlanmaktadır (Bülbül, 2017: 211, Fotoğraf No: 37).

B-2 b numaralı erkek mezar taşında iç başlığın etrafına yatay olarak sarılan sarık, küçük baklava dilimleriyle süslenmiştir.

¹⁵ Mezar taşlarının ölçüleri alınırken kırık taşlar ve toprak altında kalan kısımlar dikkate alınmamıştır.

Foto. 9. Mezar taşlarının yan tarafına işlenen tek çarpı (X) işareti (B-4 b).

Foto. 10. Mezar taşlarının yan tarafına işlenen çoklu çarpı (X) işareti (B-7 b).

İçerisinde dört mezar taşının (B-1 b, B-11 b, B-12 b/a) yer aldığı yüksek çerçeveli mezarın uzun kenarlarında sade haldeki kabaralar da geometrik süsleme uygulamalarıdır.

Süsleme olarak değerlendirilebilecek diğer bir alan da kadın mezar taşlarında görülen saçlardır. Taşkent kadın mezar taşlarının arka cephelerinde örgülü ve örgüsüz şekilde işlenen saçlar, baş kısmından başlayarak bele kadar uzanmaktadır. Tek parça olarak verilen örgülü saçlarda belikler işlenebildiği gibi işlenmeden de bırakılabilmektedir. B-10 b'de saçın uç kısmı saç tokası ile bağlanırken; B-12 b numaralı mezar taşında ise belik araları işlenmiş ve saç örgüleri ayak taşlarında görmeye alışık olduğumuz serviye benzetilmiştir.

Mezar Taşlarında Yazılar

Mezar taşlarının genelinde bir başlangıç ifadesi (serlevha) ve hemen ardından ölümle ilgili kalıplaşmış edebi bir metin görülmektedir. Mezarda yatanın kimlik bilgisi verildikten sonra Fâtiha istenerek, vefat tarihi belirtilmektedir.

İncelenen mezar taşlarında, kimlik bilgisi dışında durum-sebep bildirme, Tanrıdan ve insanlardan istek, çeşitli dua kalıpları gibi ifadeler de yer verilmiştir. 10 ayak taşında ise herhangi bir yazı bulunmamaktadır (B-2 a, B-3 a, B-5 a, B-9 a, B-10 a, B-12 a, B-13 a, Bo-1 a, Bo-2 a, S-1 a).

Başlangıç ifadeleri içerisinde en sık kullanılan ifade *Hüve'l-Bâkî* beş mezar taşında okunmaktadır (B-2 b, B-3 b, B-4 b, B-6 b, B-7 b). İkişer mezar taşında *Hüve'l-Hallâkü'l-Bâkî* (S-1 b, S-2 b), *Hüve'l Hayyü'l-Bâkî* (B-8 b, S-3 b) ve bir mezar taşında da doğrudan tarihe (1959) yer verilmiştir (Bo-1 b). Bunların dışındaki dört mezar taşında serlevha bulunmamaktadır (B-5 b, B-9 b, B-10 b, Bo-2 b). Üç mezar taşının üst kısmı kırık olduğu için başlangıç ifadeleri okunamamaktadır (B-1 b, B-12 b, B-13 b). Bir mezar taşında kitabe

metni bulunmazken (B-14 b), bir mezar taşının kitabesi ise tamamen silinmiş olduğundan başlangıç ifadesi tespit edilememiştir (B-11 b).

Durum ve sebep bildirme kişinin ölmeden önceki durumunu anlatan veya ölüm sebebine yer veren ifadelerdir. İncelediğimiz dört mezar taşında durum bildirme ifadelerine yer verilmiştir: *Âh ile zâr kılarak tazeliğime doymadım/Çün ecel peymânesi dolmuş murâdım almadım/Hasretâ fâni cihanda tûl-ü 'ömr sürmedim/Firgatâ takdir bu imiş tâ ezelden bilmedim* (B-2 b, B-7 b)

Bir mezar taşında ise hem durum hem de sebep bildirme ifadelerine yer verilmiştir: *Emr itdi Hüdâ eyledi fermân/İrîşdi ecel vermedi amân/Otuz altıda şehiden virdim cân/Yirmi yaşında vâki' oldu bu hicrân* (B-4 b).

Günümüz Türkçesiyle hazırlanan bir mezar taşında da vefat edenin genç yaşta öldüğü *Genç yaşında/Ölüm geldi ya/Dikildi başıma* (B-13 b) şeklinde ifade edilmiştir.

Kitabe metinleri okunabilen mezar taşlarının arasında dört mezar taşında Tanrı'dan istek ifadeleri bulunmaktadır. İki mezar taşında *Beni kıl mağfiret ey Rabb-i Yezdân/Bi-hakk-ı Arş-ı A'zam nûr-ı Kur'an* (B-3 b, S-2 b). Bir mezar taşında *Gufrân-ı Rahîm ü Rahman/Şefâ'at Hasbi Yezdân* (S-3 b) ve kitabe metni tam okunamayan bir mezar taşında ise *Şefâ'at Hasbi Yezdân* (B-6 b) kalıbının kullanıldığı görülmektedir.

İncelediğimiz örneklerden yedi tanesinde insanlardan istek ifadeleri bulunmaktadır: *Gelüb kabrimi ziyâret eden ihvân /İdeler rûhuma bir Fâtiha ihsân* (B-3 b, B-9 b, S-2 b) en yaygın kalıp olup kitabe metni tam okunamayan bir mezar taşındaki ... *ihvân* (B-6 b) ifadesi de benzer bir kalıba işaret etmektedir. *Nazareyle.../kabrimint.ş. .../Gençyaşında/Ölüm geldi ya/Dikildibaşıma/Fâtiha* (B-13 b), *Okuyan fâtiha rûhuna leylünehâr* (S-1 b) ve *Rûhuma bir Fâtiha ihsân* (S-3 b) kalıpları birer defa kullanılmıştır.

Altı mezar taşında *merhûme mağfûre leha* (B-1 b, B-10 b), *mağfûrleh* (B-4 b), *mağfûr* (B-5 b), *merhûm* (B-8 b) ve *el-merhûm ve'l-mağfûr* (Bo-1 b) şeklinde dua ibareleri yer almaktadır.

Taşkent mezar taşlarında aile ya da sülale ismine oldukça az yer verilmiştir. Kitabe metni okunabilen bir mezar taşında *Darıcı oğlu* (B-3 b) ifadesi ile aile bağlarına gönderme yapılırken; metin kısmı büyük oranda erimiş olan bir mezar taşında da ...*zâdeden Ahmed Efendi* (S-1 b) şeklinde bir sülale ismine yer verilmiştir. Ancak sülale ismi okunamamaktadır. 1937 tarihli günümüz alfabesiyle hazırlanmış bir mezar taşında *Darıcı* (B-9 b) ve 1959 tarihli bir mezar taşında da *Bazanamur* (Bo-1 b) şeklinde birer soyadı okunmaktadır.

Taşkent mezar taşlarında lakap ve isim kullanımı oldukça azdır. Sadece üç mezar taşında *Hacı* (B-4 b, B-6 b, S-3 b) ve bir mezar taşında da aynı anlamda *el-Hac* (S-2 b) ünvanı geçmektedir.

Erkek isimleri arasında *Mustafa* üç (B-3 b, Bo-1 b, S-2 b), *Veli* (B-4 b), *Ali* (B-5 b), *Mehmet* (B-6 b), *Ahmet* (S-1 b), *Hasan* (S-3 b) ve *Hızır* (B-8 b) birer defa kullanılmıştır. Kadın isimleri arasında ise *Aişe* (B-1 b) ve *Emine* (B-9 b) ismi birer defa kullanılmıştır. Bunların dışında üç mezar taşında isme yer verilmemiştir (B-2 b, B-7 b, B-13 b). Üç mezar taşının kitabesi erimiş olup okunamadığından (B-10 b, B-11 b, B-12 b)

bir mezar taşının da alt satırları beton altında kaldığından (Bo-2 b) isim tespiti yapılamamıştır. Bir mezar taşında ise kitabe metni bulunmamaktadır (B-14 b).

Mezar taşlarında görülen fâtiha kalıpları dört mezar taşında *rûhuma bir fâtiha ihsân* (B-3 b, B-9 b, S-2 b, S-3 b), üç mezar taşında *rûhuna fâtiha* (B-4 b, B-6 b, B-8 b), iki mezar taşında sadece *fâtiha* (B-13 b, Bo-1 b) ve bir mezar taşında da *okuyan fâtiha ruhuma leylünehar* (S-1 b) şeklindedir. Kitabesi silinmiş olan bir mezar taşında ise ... *rûhuna* (B-10 b) ibaresi kısmen görülebilmektedir.

İncelenen 19 baş taşından en erken tarihli olanı Aişe isimli bir kadına ait olan 1216/1803-1804 (B-1 b) tarihli mezar taşı, en geç tarihli olanı ise Mustafa Bazanamur'a ait günümüz alfabesiyle hazırlanmış 1959 (Bo-1 b) tarihli mezar taşıdır. 19. yüzyılın ilk çeyreğinden iki (1222/1807-1808 (B-2 b), 1235/1819-1820 (B-3 b)), ikinci çeyreğinden iki (1250/1834-1835 (S-1 b), 1254/1838-1839 (B-4 b)), üçüncü çeyreğinden bir (1285/1868-1869 (S-2 b)), son çeyreğinden iki mezar taşı tespit edilmiştir (1302/1884-1885 (B-5 b), 1314/1896-1897 (B-6 b)). 20. yüzyılın ilk çeyreğinden üç (1324/1906-1907 (B-7 b), 1330/1911-1912 (B-8 b), 1343/1924-1925 (S-3 b)), ikinci çeyreğinden ise bir mezar taşı incelenmiştir (1937 (B-9 b)).

Bir mezar taşının alt satırları beton altında kaldığından (Bo-2 b), üç mezar taşının da kitabesi erimiş olduğundan (B-10 b, B-11 b, B-12 b) tarihleri tespit edilememiştir. Bir mezar taşında kitabe metni bulunmazken; (B-14 b) bir mezar taşında da kitabe olmasına rağmen tarihe yer verilmemiştir (B-13 b).

Mezar taşlarında sadece vefat yılına yer verilmiş, ay ve gün bilgilerine değinilmemiştir.

Yazı Tipleri

İncelenen mezar taşları zemin oyma tekniğinde hazırlanmış ve harfler kabarık bir şekilde işlenmiştir. Herhangi bir usta ismi ya da imzasına yer verilmeyen kitabelerin metinlerinin taşta işlenmesinde kaba bir işçilik görülmektedir (Fotoğraf 11). Yazıları belirli bir hat karakteri içerisinde ele alabilmek mümkün değildir. 14 mezar taşında eski yazı, dört mezar taşında ise günümüz alfabesinin büyük harfleri tercih edilmiştir (Fotoğraf 12). Ancak bu yazılarda da kelime bütünlüğüne dikkat edilmeden, hece ve kelimeler kitabe alanının durumuna göre kesilerek işlenmiştir.

Foto. 11. Osmanlı Türkçesi ile yazılmış bir mezar taşı kitabesi (S-3 b).

Foto. 12. Günümüz alfabesiyle yazılmış bir mezar taşı kitabesi (B-9 b).

Sonuç

1031-1035 yılları arasında Oğuzların bir kolu olan Avşar boyunun yerleşmesiyle kurulan Taşkent; fiziki yapısı itibarıyla adından da anlaşılacağı üzere taşlık ve engebeli bir yerleşim alanıdır. Bu nedenle mezar yapımında taş malzeme bazen kabaca bazen de daha ayrıntılı şekilde biçimlendirilerek kullanılmıştır. Mezar taşlarında bölgeden çıkarılan ve halk arasında “bor taşı” adı verilen, kolay işlenebilen ve ne yazık ki kolayca tahrip olabilen kalker taşı tercih edilmiştir.

Taşkent ilçe merkezinde yer alan Arap Hoca, Asar, Belen, Boğaz, Ilıcapınar ve Sofu mezarlıklarından sadece Belen, Boğaz ve Sofu mezarlıkları tarihi mezarlık alanlarıdır. Bu sebeple çalışmada söz konusu bu üç mezarlık alanındaki 19 baş ve 10 ayak taşı olmak üzere toplam 29 mezar taşı incelenmiştir. Bununla birlikte mezarlıklarda kitabesiz ve kabaca biçimlendirilmiş birçok mezar taşının bulunması yörede mezar taşı dikme geleneğinin köklü bir geçmişe sahip olduğunu göstermektedir.

Bir kısmı tarihsiz ya da tarihi okunamayan mezar taşlarından 13’ü 1803-1804 ve 1959 yılları arasında yaklaşık 150 yıllık bir dağılım göstermektedir. Osmanlı döneminin son yılları ile Cumhuriyet döneminin başlangıcına tarihlenen mezar taşlarından 14’ü Osmanlı Türkçesi, dördü ise günümüz Türkçesi ile yazılmıştır. Günümüz Türkçesi ile yazılan mezar taşları, biçimsel özellikleri açısından geleneği devam ettirdikleri için çalışmaya dahil edilmişlerdir. Ayrıntıların yer almadığı kitabe metinlerinde alfabe değişse de edebi kalıplar tekrar edilerek kullanılmıştır.

Genel anlamda kaba bir işçiliğin görüldüğü Taşkent mezar taşlarında yazı türünü belli bir hat çeşidi içerisinde ele almak mümkün değildir. Söz konusu yazılar, hat sanatının kuralları dışında taş ustasının el becerisi oranında taş işlenmiştir.

Türklerin mezar taşı dikme geleneği ve buna bağlı olarak çeşitli isimlerle anılan ölü taşları Anadolu’da baş, boyun ve gövde şeklinde şematize edilmiştir. Sarık, kavuk ve fes gibi çeşitli başlıklarla vurgulanan erkek mezar taşlarında görülen bu antropomorfik yaklaşım, incelediğimiz kadın mezar taşlarında da kadın başı ve özellikle saç veya saç örgüsüyle öne çıkarılmıştır. Türkistan coğrafyasında Göktürk, Kıpçak ve Kuman taş heykellerinde görülen saç ve saç örgüsü, bir Türkmen geleneği olarak Anadolu’ya taşınmış ve mezar taşlarında da yerini almıştır. Taşkent’teki mezar taşlarının benzerlerini yakın coğrafyada Hâdim, Ermenek, Antalya-Korkuteli Büyükköy, Antalya-Barınaklar ve Mersin Karayakup ile Elazığ-Teslim Abdal, Adıyaman-İncearaplar ve Malatya-Sancaktar mezarlıklarında görmek mümkündür.

Taşkent mezar taşları oldukça sade ve yerel ustalar elinde şekillenmiş eserlerdir. İşlevin ön planda olduğu mezar taşlarında kullanılan bazı unsurlar ise geçmişle gelecek arasındaki bağı ortaya koymaktadır. Türk sanatında yaygın bir kullanım alanı olan ve aynı zamanda Avşar boyunun damgası olan çarpı (X) motifi yörenin etnik kimliği ile ilgili de bilgi vermektedir. İncelediğimiz mezar taşları her ne kadar 19 ve 20. yüzyıla ait olsalar da yerel ustaların kültürel belleklerindeki sürekliliği ortaya koymaları açısından önemli örneklerdir. Kaynağı Orta Asya olan pek çok motif, halen varlığını

sürdürmekte ve bize köklerimizi hatırlatmaktadır. Köklerimizden aldığımız gücü geleceğe taşımak ise hepimizin en büyük sorumluluğudur. Bu nedenle kültürümüzün taşıyıcısı durumundaki mezar taşlarının tespiti, tanımlarının yapılması ve gelecek kuşaklara aktarılması hem atalarımıza hem de gelecek nesillere olan borcumuzdur. Çalışmamızın bu kapsamda değerlendirilmesini temenni ederiz.

Kaynakça

- AKÖZ, A. (1996), "XVI. Asrın İlk Yarısında Aladağ Kazası (1501-1540)", *Osmanlı Araştırmaları*, (XVI), 67-84.
- AKKUŞ, M. (2015), Selçuklu Döneminde Taşkent (1075-1308), (Ed. M. BİREKUL), *Konya Ansiklopedisi* 8, (s. 284-287), Konya: Kültür A.Ş.
- ARSLAN, A. (2007), *Edirne Üç Şerefeli Cami Haziresi Mezar Taşları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi.
- ARSLAN, M. & UYSAL, N. (2010), "Adıyaman Besni İlçesi İncearaplar Köyü'ndeki Mezar Taşları", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, (25), 15-49.
- BABACAN, H. & POLAT BECKS, B. A. & ALLAHVERDİ ŞAHİN, R. (2019), Korkuteli Büyükköy Mezarlığı'ndan Osmanlıca Kitabeli Mezar Taşları, (Ed. B. KOÇAKOĞLU, B. KARSLI, D. ÇAKILCI), *Antalya Kitabı Antalya'da Türk-İslâm Medeniyetinin İzleri 2*, (s. 659-676). Konya: Palet Yayınları.
- BAHAR, H. (2015), "Avrasya'da Ölüm ve Türklerde Mezar Kültürü", *Aile Yazıları/8*. Ankara: Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Yayını, 273-294.
- BERKLİ, Y. (2006), "Ardahan-Çıldır Çevresinde Heykel Biçimli Mezar Taşlarının Türk Sanatındaki Yeri ve Önemi", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, (9), 174-186.
- BERKLİ, Y. (2012), "Azerbaycan-Bakü'de Bulunan İnsan Heykel Biçimli Mezar Taşları ve Orta Asya-Azerbaycan-Anadolu İlişkisi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (61), 27-42.
- BÜLBÜL, D. (2017), *Hadim Mezar Taşları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi.
- BÜLBÜL, D. (2020), "Konya-Hâdim'de Bulunan Saç Süslemeli Kadın Mezar Taşları", *2. Uluslararası Geleneksel Türk Mezar Taşları Sempozyumu (22-25 Ağustos 2019 Ahlat/Bitlis) Tam Metin Bildiriler*, (s. 5-47). Kayseri: Kimlik Yayınları.
- ÇAKMAKOĞLU KURU, A. (2020), "Türk Mimarisinde Çapraz "X" Motif ve İkonografisi", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9 (4), 2263-2285.
- ÇAL, H. (1999), "İstanbul Eyüp'teki Erkek Mezartaşlarında Başlıklar", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla III. Eyüpsultan Sempozyumu Tebliğler 28-30 Mayıs 1999*, (s. 206-241). İstanbul: Eyüp Belediyesi.
- ÇAL, H. (2007), "Göynük (Bolu) Şehri Mezar Taşları". *Vakıflar Dergisi*, (30), 295-383.
- ÇAL, H. (2008), Ah Minel Mevt Kastamonu Şehrindeki 14-20. Yüzyıl Mezar - Mezar Taşları, (Haz. L. SEYMEN), *Üsküdar'a Kadar Kastamonu*, (s. 353-373). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- ÇAL, H. & ÇAL ATAÖĞÜZ, Ö. (2008), *Kastamonu Atabey Gazi Camisi ve Türbesi Hazirelerindeki Mezar Taşları*. Ankara: Kastamonu Belediyesi Yayını.
- ÇAL, H. & İLTAR, G. (2011), *Giresun İli Osmanlı Mezar Taşları*. Ankara: Giresun Valiliği Yayınları.
- ÇAL, H. (2015), *Boyabat Mezar Taşları*. Ankara: Boyabat Belediyesi Kültür Yayınları: 1.
- ÇAL, H. (2020), Edirne Şehrindeki Mezar Taşlarında Başlık Tipleri, 2. *Uluslararası Geleneksel Türk Mezar Taşları Sempozyumu (22-25 Ağustos 2019 Ahlat/Bitlis) Tam Metin Bildiriler*, (s. 223-248). Kayseri: Kimlik Yayınları.
- ÇETİNASLAN, M. (2021), *Taşların Dili: İnegöl Mezarlıkları ve Mezar Taşları*. Bursa.
- ÇORUHLU, Y. (2018), Türk Mezar (Ölü) Taşlarının Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Türk İslâm Dönemindeki Devamı ya da Dönüşümü Üzerine, (Ed. C. ARSLAN, F. ÖZLER, M. MAYDA), 1. *Uluslararası Geleneksel Türk Mezar Taşları Sempozyumu 19-21 Eylül 2018*, (s. 482-523). Azerbaycan: Xəzər Universitəsi Nəşriyyatı.
- DEMİRTAŞ, R. (2019), *Hurufat Defterlerine Göre Osmanlı Döneminde Pirlevganda (Taşkent) Kazası Klasik Eğitim Kurumlarının Analizi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi.
- DURAN, R. (2019), "Motiflere Dönüşmüş Türk Damgaları-Geometrik Motiflere Farklı Bir Bakış", *Akdeniz Sanat Dergisi*, 13 (23), 679-698.
- DURAN, R. & BAŞ, A. (2019), "Ermenek'te Türk Dönemi Kadın Mezar Taşları", (Ed. H. MUŞMAL, E. YÜKSEL & M. A. KAPAR), *Karaman Araştırmaları-1*, (s. 113-119). Konya: Palet Yayınları.
- ERTAN, F. & ERTUĞRUL, V. & ŞENGÜDEN, M.A. & ÖZBABA, H. R. (1974), *Taşkent'in Doğuşu*. İstanbul: İrfan Matbaası.
- GÜZEL, E. (2017), "Malatya Sancaktar Mezarlığı'ndaki Osmanlı Dönemi Mezar Taşları", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)*, 4 (10), 111-143.
- HANOĞLU, C. (2018), "Rize'de Bulunan Osmanlı Dönemi Mezar Taşlarına Genel Bir Bakış", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (45), 291-344.
- KARA, H. & DANIŞIK, Ş. (2005), *Konya Mezarlıkları ve Mezar Taşları*. Konya: Meram Belediyesi Kültür Yayınları.
- KARAMAĞARALI, B. (1992), *Ahlat Mezar Taşları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KOCAMAZ, İ. (2013), *Konya İli, Taşkent İlçesi ve Köyleri Ağzı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi.
- LAQUEUR, H. P. (2007), *Hüve'l-Baki, İstanbul'da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları*. S. DİLİDÜZGÜN (Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- MUŞMAL, H. & ÇETİNASLAN, M. (2013), "Beyşehir İlçe Merkezindeki Çeçen-İnguş Muhacirlerine Ait Mezar Taşları", *Tarih Okulu Dergisi*, (XVI), Aralık, 423-469.

- MUŞMAL, H. & KUNT, İ. & ÇETİNASLAN, M. (2014), "Beyşehir Eşrefoğlu Süleyman Bey Külliyesindeki Türbelerde Yer Alan Mezar Taşları", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 165-215.
- NEFES, E. (2007), "Samsun Merkez Kökçüoğlu Mezarlığı'nda Kitabelerinde Şair Adı Bulunan Mezar Taşları", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (24-25), 229-246.
- ÖLMEZ, F. N. (2016), Türk Kültüründe Saça Değın Simgesel ve Alegorik Bir Değerlendirme, (Haz. İ. ÜNVER NASRATTINOĞLU), *Uluslararası Türkiye - Çekya İlişkileri Sempozyumu ve Karma Türk Sanatları Sergisi 10/14 Temmuz*, (182-194). Ankara: Halk Kültürü ve Araştırmaları Kurumu: 60.
- ROUX, J. P. (1999), *Eskiçağ ve Ortaçağda Altay Türklerinde Ölüm*. İstanbul.
- SAK, İ. (1997), "Osmanlı Döneminden Günümüze Hadim", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (4), 169-180.
- SEVİN, V. & ÖZFIRAT, A. (2001), "Hakkari Stelleri: Doğu Anadolu'da Savaşçı Çobanlar İlk Not", *Bellekten*, 65 (243), 501-518.
- SİLİ, T. (1996), "Bir Orta Asya Geleneği Koç-Koyun Heykel Mezartaşları", *Bilig*, (1), 60-65.
- ŞAHBAZ, M. (2020), "İslâmiyet Öncesi Türklerde Saç Kültürü", *Tarih Okulu Dergisi*, (46), 1490-1507.
- TANRIDAĞLI, G. (2000), "Uygur Kültüründe Saç Örgüleri ve Anlamları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (14), 47-53.
- YARIŞ, S. (2018), "Üsküdar Ayazma Cami Haziresindeki Mezar Taşları", *Sanat Tarihi Dergisi*, 27 (1), 197-249.
- YENİ, Ö. (2013), "Kastamonu Honsalar Camii Haziresi'nde Bulunan Mezar Taşları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi-Prof. Dr. Hamza Gündoğdu Armağanı*, 6 (25), 594-611.

RUM ARCHITECTS AND THEIR DOMED GREEK ORTHODOX CHURCHES THAT MARKED THE CHANGE IN THE PHYSICAL FEATURES OF İSTANBUL°

İSTANBUL'UN FİZİKSEL ÇEHRESİNİN DEĞİŞİMİNDE ROL OYNAYAN RUM MİMARLAR VE KUBBELİ RUM ORTODOKS KİLİSELERİ

Evangelia Aleksandru ŞARLAK

Prof. Dr. Işık Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi

eva@isikun.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0003-0488-2648>

Abstract

The cosmopolitan characteristic of Istanbul, expresses itself clearly not only in the political, economic and social domains but also in that of architecture, the traces left by different cultures and creeds. With the Non-Muslim Regulation issued after the conquest of Istanbul, it is stated that Christian and Jewish communities can live their religious lives freely. While the architectural activities continue within the determined rules, the construction of the dome and the lead coating of the dome are prohibited within the framework of these rules. With the Tanzimat Edict of 1839, non-Muslim Ottomans were granted equal rights with Muslims, Concrete steps were taken with the 1856 Reform Edict . On this date, with the permission given for the construction of new churches and domes, domed churches began to be built in Istanbul.

Keywords: Istanbul, church, dome, Domed Church

Özet

İstanbul, siyasi, ekonomik ve sosyal alanlarda ve farklı kültür ve inançların bıraktığı izler olan mimari eserleri ile kozmopolit bir kimliğe sahiptir. İstanbul'un fethi sonrasında düzenlenen Gayrimüslim Nizamnamesi ile Hıristiyan ve Yahudi toplulukların dini hayatlarını serbest şekilde yaşamaları bildirilmektedir. Mimari faaliyetleri ise belirlenen kurallar dâhilinde devam ederken yine bu kurallar dâhilinde kubbe inşası ve kubbenin kurşunla kaplanması yasaklanmıştır. 1839 Tanzimat Fermanı ile gayrimüslim Osmanlılara Müslümanlarla eşit haklar tanınmış, 1856 Islahat Fermanı ile de somut

° Bu çalışma, Restoration projects for multicultural heritage monuments and sites of Istanbul –Cultural Capital of Europe 2010, 25-27 February 2010 bildirisi olarak sunulmuş metinden türetilmiştir.

adımlar atılmıştır. Bu dönemde yeni kilise ve kubbe inşasına verilen izinle İstanbul'da kubbeli kiliseler yapılmaya başlamıştır.

Anahtar kelimeler: İstanbul, Kilise, Kubbe, Kubbeli Kilise

The cosmopolitan characteristic of Istanbul, a world city, expresses itself clearly not only in the political, economic and social domains but also in that of architecture. The works produced in this area of art are significant testimonials that convey the traces left by different cultures and creeds in the long history of the city to the present and ensure its contemplation. These testimonials that can be defined as elements of the world's cultural heritage also convey the architectural history of Istanbul. Elements such as change, westernization, traditionalism, diversity, colorfulness, multi-culturalism play an important role in forging the content of this history. One of the sections of the history forged by the above mentioned elements is the religious sites of the various creeds. Another section of this history is the Westernization movement and process in the Ottoman Empire and its consequences in this context.

The content of this study was executed within this scope and was approached from the view point of the stylistic analysis of the architecture of Greek Orthodox churches connected to the Phanar Greek Patriarchate in Istanbul during the Ottoman Westernization process. The study is limited to domed churches built in the 19th century as there are 90 Greek Orthodox churches in Istanbul including those of the monasteries. The main aim of the study was by examining the preferred styles of the Rum architects, to determine the dominant styles used on the exterior facades and the interior organization of the churches built during the westernization movement that led to modernization and change in the features of Istanbul during the Ottoman period.

It is true that Christianity, particularly after becoming one of the official religions of the Roman Empire with the "Christianization of the Imperium Romanum", put forth fundamental plan typologies such as the basilical, central, Greek cross, trefoil plan schemes as well as different architectural styles. In this context, Istanbul, as the capital, was one of the most important centers of the Byzantine Empire displaying the Christian architectural manifesto. This characteristic of the city was maintained even after it was conquered by the Ottomans who were of a different religion and culture. It is impossible to understand why this characteristic was maintained without probing into the relations of the Greek Orthodox populace living in the area after the Ottoman conquest with the political authorities and the structuring around the religious leaders. Therefore, elucidating issues such as the framework of the rights that determined the social and religious lives of the Greek communities and the rules that apply to repairing or constructing their places of worship will shed light on this research. Moreover, architectural style analysis of these buildings as well as the expression of the general architectural

stylistic character observed in Istanbul in the 19th century is of major importance from the view point of associating the said churches with the environment. While these two themes will help constitute the essence of this study, it will certainly orient the stylistic analysis of the churches and the consequences.

Following the conquest of Istanbul by Mehmet II, some decisions were made to organize the legal status of the non-Muslim subjects living in the city. According to the decisions made, the Christian and Jewish communities were to continue their daily lives as in the past and were free to fulfill their religious obligations (Bozkurt, 1996, 12). The communities carried out their activities within this context under the leadership of their leaders and organizations. Relations between the communities and the political authorities were established through religious leaders with broad authority (Shaw, 1995, 151). According to these developments, the Greeks, who made up the largest community, were to elect their own leaders and Georgios Sholarios was elected patriarch as 'Gennadios II' determining the legal status of the patriarch and the Patriarchate (Soykan, 1999, 199). The marriage, funerary and religious practice freedom of the Greek community was the responsibility of the Patriarchate.

In accordance with the religious approach of the Ottoman Empire, some churches in the capital were to be turned into mosques. Following the conquest, the transformation process began with Saint Sophia. This transformation process gained momentum during the reign of Bayezid II and the last domed churches were transformed into mosques during the reign of Selim I. (Karaca, 1995, 48). Following this period, parallel to the increase of mosque constructions in the empire, there was a decrease in the number of churches transformed. In addition, following the conquest, it was necessary to continue constructing buildings necessary for the Greek community to practice their religion freely within the framework of rights and freedoms mentioned above. However, it is stated that as a result of some churches being transformed, some being damaged and demolished, only a restricted number of churches were left for the use of Christians. Hence, the number of religious edifices became inadequate for the increasing number of Greek subjects, and new churches had to be built and repaired (Karaca, 1995, 25). However, since there were some basic bans and limitations in the rules enforced, construction of new churches by non-Muslim communities was being prohibited (Turan 1963, 171). Construction of new churches to replace the ones demolished by fire or earthquakes or their repair was subject to permission (Bozkurt 1996, 22). The church community would apply to the divan (council of state) for repairs, the building to be repaired would be visited and ascertained. At the end of repairs, the building would be revisited to determine whether the repair rules had been complied with and approval would be given (Giorno 1975, 121). Construction of domed churches and covering the dome with lead were other bans known to have been implemented (Karaca, 1995, 25).

Some privileges were given by the Ottoman Empire to the Orthodox subjects on the request of Russia by the Küçük Kaynarca Treaty signed in 1774. Hence, the repair of some buildings that had been destroyed came on the agenda. Some of the above mentioned restrictions were mitigated during the reign of Mahmud II and the construction of churches became possible (Karaca 1991, 26). However, the most radical change on the issue of new church constructions was to be applied as a result of the Tanzimat Ferman (Edict of Reorganization) proclaimed in 1839 and the Islahat Ferman (Edict of Reforms) proclaimed in 1856.

During the Ottoman westernization process, the minorities living in the Empire were granted equal rights with the Muslims with the Tanzimat Ferman of 1839 and this was a major reassurance for the communities (Akın, 1998, 12). The concrete reforms that would substantiate the things promised by the Tanzimat Ferman which granted serious rights to non-Muslim Ottomans were proclaimed with the Islahat Ferman in 1856 (Akın, 1998, 13). Following this edict, the ban on building new churches by non-Muslims was lifted and an intensive church construction activity began resulting in churches with dome and monumental buildings beginning to rise in Istanbul (Şarlak 1996, 23). These activities gained extra momentum and monumental buildings were constructed particularly in quarters such as Kumkapı, Pera, Kurtuluş, Samatya, Kadıköy and along the Bosphorus where non-Muslim communities were concentrated. The stylistic change in church architecture at this period led to the change in the features of the city during the westernization process of the Ottoman Empire and cannot be considered independent of developments within the framework of new approaches in the area of architecture.

Particularly in Istanbul, the 19th century emerges as one which marks the beginning of the process of change in architectural style, one of the most important manifestoes of change and modernization in accordance with the suggestions and applications of Western architects within the framework of modernization in the area of architecture in the Ottoman Empire (Şarlak 2010, 243). In addition to architects who came from the West, the Ottoman master builders made serious contributions to this process. With the exception of some architects who studied abroad, the most important development that really marked this century was the establishment of the Sanayi-i Nefise Mekteb-i Âlisi (Academy of Fine Arts) in 1882. The architects who studied at the academy displayed their approach in this discipline in numerous buildings of the city. In the 19th century architecture gained popularity in Europe as a discipline that introduced, conveyed and endeared the symbols of the glorious ages (Özer, 2004, 386). At this time, efforts to revive old styles, the function-structure-form relation had diminished beyond all extent (Özer, 2004, 386). The reflection of these trends was also observed in the architects of Istanbul in the process of modernization. The reflection of these trends is also observed with the architects of Istanbul in the process of modernization. The 'neo' versions of such architectural styles as Classical, Gothic, Renaissance, Baroque, Rococo, in other words revivalist attempts, dominated this century.

Another style in addition to those mentioned was the Empire style which was seen in Paris during the reign of Napoleon was prevalent in Istanbul particularly in 1845-1874 was a reinterpretation of the forms and styles of the Antiquity (Hasol 1990, 38). In addition to all these styles mentioned above, one can also observe an eclectic trend as seen in the West and which consists of using these different styles together. In this context, it is possible to encounter a stylistic vocabulary in Istanbul of the 19th century and therefore, it can be said that Istanbul is a school in the center of universal eclecticism (Kuban, 2009, 16).

The plan, interior and exterior decorative trends and compositions of the churches have to be analyzed in detail to be able to observe and reach conclusions about the stylistic development process of the said buildings constructed within the framework of the above developments. One of the buildings considered in this study is the Ayios Athanasios Church in Kurtuluş, which is the first domed church built after acquiring the rights and privileges granted by the Ottoman authorities following the proclamation of the Tanzimat and Islahat firmans. (Fig.1) According to the inscription at the ayazma (holy spring) entrance, the church was built on sloping ground in 1855-1858. The architect was Panayiotis Kalfa (Tsilenis 2009, 303). The building is located in large courtyard. The social units are at the southeast and the Ayios Athanasios ayazma at the west.

Fig. 1. Ayos Athanasios, Kurtuluş.

The church built of plastered ashlar masonry has a rectangular plan scheme in the east-west direction. On the east, west, north and south sides there are tympanums and a high dome at the center. The weight towers of the dome composition are of interest. Round windows are used on the dome drum. There are bell towers in baldachin form at the north and south facades. The facades of the building gain movement

with moldings and arches with Roman keystones. The building is accessed through three doors located at the north, south and west.

The transition from the dome of the basilica with single aisle to the naos is provided by pendentives that transfer the weight of the dome to the pilasters. The pilasters with capitals consisting of floral motifs are inter-connected by arches. The west section of the naos and the bema at the east are covered by barrel vaulting. A flat roof covers the rectangular narthex at the west. The half protrusion of the apse at the east is covered by a dome both on the interior and exterior. The triple round arched windows that provide light at the north and south are topped by circular windows. There are also triple windows at the apse and the west. There are three window openings at the bottom section and one more circular window on the axis. The iconostasis is of wood with floral and cross motifs. The ambon at the west and the despotikon at the southeast reflect eastern influence. Scenes from the Holy Bible, depictions of saints and angels decorate the side sections of the naos, and Christ Pantocrator is depicted in the dome. The gynekaion with a U-plan scheme is at the west of the naos and over the narthex. The stairs leading to the gynekaion are at the north side of the narthex.

As mentioned above, the architect of the Ayios Athanasios Church, the first church with dome built following the Tanzimat, emphasizes Byzantine revivalism with the plan typology as well as the dome construction and at the same time presents a neo-Classical approach with the triangular tympanums. The building can be evaluated as eclectic in style due to the neo-Baroque detail observed in the bell towers, the arch-vault composition, and the lithurgic elements with orientalist, Baroque and Empire details (Şarlak 1996, 52).

Another building that marked this period is the Ayia Triada Church on Meşelik Street, Taksim, Beyoğlu (Fig.2). Permission to build this church was obtained following the transfer of the cemetery located in the area and the foundations were laid in 1867. The first architect of the church was Potessaros but the building was completed in 1876-1879 by architect Vassiliki Ionnidis (Tsilenis 2009, 303). According to the inscription in the church people like Yeorgios Zarifis, E.Eugenides, Stefanoviç Skilistsis and G.Koronaios contributed financially. The iconograph Sakelarios Maglis and chief sculptor Aleksandros Krikelis also contributed greatly to this church.

Fig.2. Aya Triada, Taksim

The domed ashlar masonry building with a Greek cross plan scheme is situated on an east-west axis in a large courtyard surrounded by high walls. The naos with an aisle and two aisles is covered by a dome on a high drum and the weight of the dome is distributed between the four piers interconnected by arches through transition element pendentives. The side aisles and bema are covered by cross vaults. The semi-circular apse is covered by a half-dome both inside and outside. The cross vault covering system is repeated in the rectangular narthex.

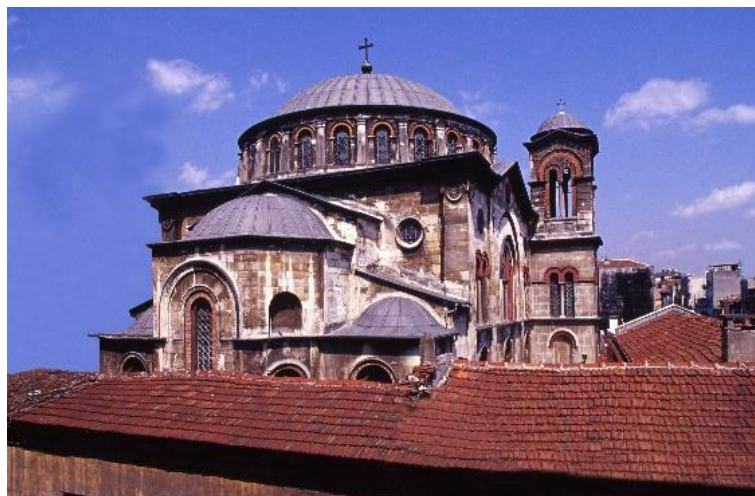
The narthex entrance to the church is through a composition consisting of columns interconnected by arches. The arches are emphasized by alternating colored stone work. The columns of the entrance composition have Corinthian capitals with their abacus decorated with floral and cross motifs. A horizontal moulding divides the façade into two sections. There is a window at the top side of the west facade echoing the entrance composition with arches and Corinthian order columns and topped by a rose window. A neo-Gothic approach is achieved with rose windows placed on the tympanums that give a neo-Romanesque appearance to the east and west facades. Another element that emphasizes Gothic revival is the decoration used over the windows. The square bell towers at the northwest and southwest consist of two sections resting on four columns each. The said bell towers have both neo-Classic and neo-Baroque elements. The entrance to the ayazma and access to the north bell tower are located at the north of the narthex. At the south side there is a space that opens to the gynekaion and the south bell tower with a square door. The naos is accessed through a door at the east of this space.

The aisles at the north and south are separated from the nave with four columns of which two with square cross sections are engaged to the piers and the other two are independent columns. The column bases are octagonal and the capitals in Corinthian order. The abacus of the capitals has a square cross section. The columns are interconnected by arches. There are four engaged columns on each of the church walls at the south and the west and twelve windows with barrel vaults on the dome drum. The

marble iconostasis, ambon and despotikon are decorated with palmettes, stylized floral motifs and bead-and-reels. The gynekaion has a U-shaped plan and rests on four columns interconnected by arches. The gynekaion is supported by rows of four columns interconnected by arches. The gynekaion is supported on the right and left by rows of four columns interconnected by arches. The columns have Corinthian capitals (Şarlak 2004, 246).

This building constructed in the second half of the 19th century is one of the most outstanding examples of eclectic architecture in Istanbul with its neo-Romanesque and neo-Gothic facades, Byzantine revivalist dome structure, bell tower with neo-Classical and neo-Baroque details and the empire style elements in the interior.

In the 19th century Kumkapı was one of the neighborhoods with the largest Greek population. Two churches with monumental domes in the area are another indication of this density. One of these churches is the monumental Ayia Kiriaki Church built in 1893-1895 by Periklis Fotiadis, one of the most prolific architects of the period (Fig.3). The historical past of the church on Liman Street in Kadirga is mentioned by numerous travelers in the 16th and 17th centuries. The present day church was erected in place of the former one that was destroyed by a fire (Stamatopoulos, Millas, 1990, 94).

Fig.3. Aya Kiriaki, Kumkapı

The church in ashlar masonry is situated in a courtyard. The building accessed by stairs is surrounded by walls. It is referred to as “Merdivenli Kilise” (“Church with Stairs”) because of these stairs located at the north and south of the edifice. The administrative units, meeting halls and library are located at the west, south and east sides of the courtyard.

The building has a central plan scheme. The covering system at the main naos consists of a dome placed on a high drum. The narthex has a flat roof. The triple apse at the east is covered by half-domes and the bema by a barrel vault. The exterior façade has two sections. The main entrance is at the bottom of the

west façade divided into two by a horizontal moulding. There are windows with brick arches on either side of the entrance. There is a triple window with brick arches and divided by columns flanked by twin windows in the same style in the center of the section above the moulding. The brick arches of the window composition are details used by the architect and show the dominance of Byzantine revival. Over the triple window at the center, there is a vine motif and a compass rose on either side. The façade ends with a hipped roof over a frieze with dentils. The domed bell towers with a square plan are at the north and south of the church. The columns that give a symmetrical movement to architectural elements such as the doors, windows and towers, the brick mouldings, rosettes and ornamentation are important elements of the exterior decoration and emphasize the neo-Byzantine style of the edifice. The entrance composition leading to the narthex on the axis of the west façade consists of two engaged and two independent columns. The column capitals are in Byzantine basket order. There is a space leading to each of the bell towers with facing windows placed symmetrically to the entrance at the north and south.

The weight of the dome of the main space is transferred with pendentives to columns with stylized composite capitals interconnected with arches. The windows of the dome provide an impressive lighting to the church. The eight engaged columns on the walls surrounding the naos give this space an octagonal shape. A movement at the apse is provided by window openings and niches. The gynecæion at the west of the interior space extends all the way to the north and south columns. The sections facing the aisle are designed in a concave form at the corners. The neo-Byzantine elements used in the exterior façade and interior organization of the Kumkapı Ayia Kiryaki Church leads to the domination of Byzantine revivalism. The neo-Baroque and Empire style details used in the liturgical elements leads to assess this church as eclectic. However, assessment is subordinated by the dominating Byzantine tradition. It is one of the most striking examples in this context in Istanbul (Şarlak 2004, 247).

Another monumental church in Kumkapı is the Panayia Elpida Church on Gerdanlık Street (Fig.4). The former church whose existence is known since the 16th century was damaged by several fires, was repaired and was finally rebuilt in the 19th century (Karaca 1995, 197). The present day church was built by architect Vasilios Çilenis in 1898 (Tsilenis 2009, 303). The dense and dominating decoration used in the church displays the architectural dynamism of the period. The building in the east-west direction has a Greek cross plan scheme. The main naos is domed at the center. The roofing at the east, west, north and south is in cross vault system. The three apses at the east with a semi-circular plan scheme of which the central one is larger protrudes towards the exterior. The apses are covered with half domes on the interior and exterior.

Fig.4. Panagia Elpida, Kumkapı

Columns, friezes and other decorative element provide movement to the domed baldachin type bell towers at the northwest and southwest corners of the domed church. The door composition at the west of the ashlar masonry building is of interest. The door is divided into sections by columns with composite capitals and square bases. These elements are interconnected with circular arches. The details here can be said to have been designed according to neo-Classic trends. Another decorative element in addition to the small composite style columns on either side of the windows of the façade decoration, the round arch projections, rosettes, acroters, circular windows and heavy floral motifs is the diamond motif. This motif used on the round arched tymphanums of the façade organization with neo-Classic details reveals orientalist influence.

Transition from the dome to the main space is provided by pendentives. The weight bearing elements rest on two piers with composite capitals and two columns in front of the apse. There are two more columns at the west and the pseudo-columns located directly across from these two are interconnected by arches. Movement is given to the iconostasis at the bema with columns and arches that have neo-Classic and Empire style details. The despotikon has baldachin characteristics. The decoration with columns is repeated in the ambon. There is a semicircular gynekaion that extends towards the north and south over the narthex at the west of the naos. This gynekaion accessed by masonry stairs at the southwest provides access to the roof through wooden stairs. The fact that the Empire, neo-Baroque and neo-Classic and Orientalist approaches are used in harmony in the interior and exterior organization confer the edifice a dynamic aspect while at the same time making it one of the best examples of the eclectic style of the period (Şarлак 2004, 247).

Fig.5. Panagia Evangelistria, Dolapdere

Another area where Greeks have concentrated in monumental architecture are the Dolapdere and Tarlabası neighborhoods. The church in Dolapdere dedicated to Panayia Evangelistria is distinctive in Istanbul for its architectural style (Fig.5). Construction of this church, said to have replaced an earlier wooden church, started in 1877 (Şarlak 1996, 176). Construction work was carried out under the supervision of architect Petrakis Meimaridis and was completed in 16 years due to financial problems. The church completed in 1893 was open to religious service a year later. The first service was held on November 27, 1894 (Stamatopoulos, Millas 1990, 112). The church is situated within a courtyard. The "Panayia Theotokos" ayazma is at the north of the courtyard and the church meeting building and offices are at the southwest. Materials used in the construction are cut stone, pitch-faced stone in some sections and cut stone at the corners and the west façade. The church on the east-west axis has a Greek cross plan scheme. The narthex is situated at the west, the tripartite apse at the east. The main space is covered by a dome. Transition from the dome to the central space is provided by pendentives. At the naos, the dome pendentives rest on four piers interconnected by round arches. The piers at the west are connected to the north and south walls of the church by round arches. The pier capitals consist of an echinus with a square cross section and an abacus. There are windows with pointed arches in the round arch under the niche. Transition from the main space to the arms of the cross is provided by round arches. The roofing system west of the dome is cross vaulting with two small domes on either side. These small domes connect to the second floor of the gynekaion. The northern and southern arms of the cross of the naos space are covered by cross vaults, the eastern one by a barrel vault. There are small domes similar to the composition of the west side at either side of these vaults. There are three apses covered by half domes at the exterior and diaconicon cells covered by barrel vaults at the interior on either side. The roofing of the rectangular narthex is of wood and flat. The square bell towers at the northwest and southwest gain movement with pointed details. The facades of the church rise in echelons. The clock tower with a triangular tymphanum is situated on the west façade between the two bell towers. The

edifice is decorated with dentils, composite columnettes between windows, palmet and cross motifs. The south and north of the narthex is divided by a wall thus forming spaces with square plan schemes. Stairs located in these square spaces lead to the gynaecium. The vertical lines dominating the Evangelistria Church, the details with pointed arches used on the bell towers and facades are designed in accordance with early neo-Gothic and late Romanesque characteristics. Eclectic style ornamentation, the preferred style of the period is used in the interior (Şarlak 2004, 250).

The Ayios Kostantinos and Eleni Church is on Kalyoncu Kulluk Street in Tarlabası (Fig.6). According to an inscription over the central entrance from the narthex to the naos construction of the church began on March 25, 1856 and was completed on March 9, 1861. The official inauguration was held on 9 April 1861. The architect is given as K. Karacas.

Fig.6. Ayos Kostandinos and Eleni Church, Tarlabası

This church is situated in a courtyard surrounded by high walls. The offices of the church attendants and meeting rooms are located at the northwest of the courtyard, the society for the protection of the poor and the dining-hall at the east and the Greek school that is no longer functional is at the southeast. The church is of plastered brick masonry. The church with a Greek cross plan scheme is placed on an east-west axis. The narthex is at the west and the triple apse is at the east. The east and west façades end with circular tympanums. The naos is covered by a dome on a high drum while the other spaces are covered by barrel vaults. The roofing system over the eastern cross arm and of the bema in the center is barrel vaulting and the sides are covered by domical vaults. The apse at the east is designed as three half circular projections. The interior and exterior roofing of the apse is in the form of half domes. The rectangular narthex at the west of the edifice is covered by cross vaults

There are two bell towers on the north and southwest corners of the west façade and a clock at the center of the tympanum on this façade. The façade gains movement with mouldings below the eaves

and tymphanum. The entrance section to the narthex consists of four Ionic columns and architraves connecting them. The entrances at the narthex, with the central one being more monumental than the others, have round marble arches and key stones. There are engaged square columns with composite capitals on either side of the central entrance. The entrance has a window with a round arch at either side.

This dome at the central space provides transition to the naos. The pendentives rest on piers interconnected by four round arches. The piers are in two sections. The bottom section is of green marble with a band with stalactite motifs at the bottom, and an ornamentation consisting of garlands and floral motifs at the top. The abaci on the piers have dentils. There are geometric and cross motifs in bas-relief octagonal medallions in the barrel vaults. The U-shaped gynekaion extends all the way to the north and south arms of the cross and takes on a concave shape towards the arms of the cross. These sections are supported by a round arch. The west section of the gynekaion is flat. It is supported by columns on square bases and interconnected by round arches at the north and south. The capitals of these columns have Ionic valutes and oval medallions with depictions of saints. The arches interconnecting these columns rest on the piers of the west cross arms at the east and on the engaged columns at either side of the narthex entrance on the west (Şarlak 2004, 251).

The building is totally eclectic in style with its neo-Renaissance round silhouette, neo-Baroque stepped bell towers, as well as the architecture of the naos and the neo-Baroque, neo-Classical, neo-Renaissance liturgic interior decoration.

Fig.7. Taksirhakis Kilisesi Arnavutkoy, Arnavutköy

One of the structures with a monumental dome in the Bosphorus area of Istanbul is the Taksirhakis Church in Arnavutköy (Fig.7). The present day church was built in 1896-1899 (Tsilenis 2009, 303). The architect is unknown.

The Taksiarhis Church of plastered ashlar masonry is situated in a large courtyard. The Ayia Paraskevi Parekklesion is at the southwest of the edifice. The office buildings of the community and the dining hall are at the south and the residences at the southeast. The church with a Greek cross plan scheme is placed on an east-west axis. It has a vertical design consisting of a hipped roof on the east and west sides and a higher hipped roof on the south-north axis. The side sections are covered by a flat roof.

The central space at the main naos is domed. This dome rests on four piers and provides transition to the main space with pendentives. Engaged columns placed on two sides of these piers give an appearance of column bunches. The columns have composite capitals. The north and south side sections of the main naos are separated from the central section by a series of arches on both sides. There are side engaged piers on the south wall of the church. One of these is at the beginning of the narthex at the west and the other two at the iconostasis. The roofing system of the north and south sections is barrel vaulting with the larger one at the center and the smaller ones at the sides. There are transition sections with barrel vaulting at the east and west of the dome. The apse on the east is topped with a half cone roof on the exterior and a half dome roof on the interior. The other sections in the bema have barrel vaulting. The interior of the sections north and south of the narthex are covered by a flat roof. The bell tower with a square plan scheme is in baldachin form and situated on the axis at the west façade. A stepped moulding with dentils placed under the eaves surrounds the building. The windows have columnettes on both sides. The ornamentation of the church is simple except for the iconostasis of extraordinary wood workmanship.

The narthex on the west entrance axis was added later. Access to the church is through three entrances at the west. The esonarthex with two sections annexed to the naos is accessed through these entrances. The central one of these entrances with round arches is larger than the others and is flanked by round arched windows. The narthex is divided in two at the east-west axis and three in the north-south axis. The central section of the narthex connects to the naos with three round arches with the central one being higher and supported by four columns of which two have square cross sections. Two marble stairs lead to the gynekaion. These section form a separate space. At the south of the narthex section, at the place where the stairs start, there is a window with a round frame in round arches at the bottom and another window in the center at the top. This window organization is repeated in the space leading to the stairs. The same composition is applied at the north of the narthex. This church is considered to be eclectic with its 19th century architectural characteristics and neo-Classic, neo-Baroque, and Empire details in its interior and exterior elements (Şarlak 1996, 201).

Another one of the domed churches of the Bosphorus area is the Ayia Paraskevi Church on Yeniköy Avenue in Tarabya (Fig.8). A more monumental church dedicated to Ayia Paraskevi was built with the

help of Yeoryios Zarifis in 1868 to replace the church known to have existed earlier and dedicated to Ioannis Prodromos (Gkinis, Stratos 199, 146). This church by an anonymous architect is the central church of the Metropolitan of Terkos. The funerary stele of Kallinikos Fotiadis (1884-1924) is situated at the western wall of the naos.

Fig.8. Ayia Parakevi Church, Tarabya

The building in plastered ashlar masonry has a cross plan scheme and is placed in an east-west axis. The east and west sections of the church are covered by a hipped roof. The main space is covered by a dome resting on a high drum with pendentives as transition elements. Half domes are used at the north and south sides of the dome and a roofing system consisting of cross vaults flanked by two barrel vaults are used at the east and west sides. At the east the apse with a semicircular interior plan scheme appears to be angular on the exterior due to the vertical protrusions on its façade. It is covered by a half dome both inside and outside. The roofing of the narthex with a square plan scheme located at the west is flat with a wooden structure. The top side of the church's façade is surrounded by a graded moulding. The exterior decoration is simple. In four sections of the naos, the pendentives rest on twin columns with square bases. The column capitals are decorated with acanthus leaves topped with an octagonal abacus with egg-and-tongue motifs. The twin columns are interconnected with flay arches with stylized stalactite motifs, and round arches are used to connect the columns. The half domes at the naos form a convex wall with three niches with pointed arches (Şarlak 1996, 39).

The marble iconostasis is divided with engaged columns in Ionic order and the central section has a triangular tymphanum. There are three entrances leading to the bema at the iconostasis. The wooden despotikon is located in front of the columns at the southeast and the wooden ambon in front of the columns at the northwest. It has stalactite motifs.

There is a triple window composition where the central window is larger than the others at the west wall of the *gynekaion* and there is a window with a pointed arch in the niches on either side. The roofing system consists of cross vaults in the center and half domes at the sides. Stairs at the northwest corner of the *gynekaion* provide access to the bell tower. Influenced by 19th century architecture, the church is eclectic in style with neo-Byzantine, neo-Classic, neo-Baroque and orientalist characteristics (Şarлак 1996, 39).

Another monumental edifice is the *Ayia Triada Church* built in the early 20th century on *Caferağa Hacı Şükrü Street* in *Kadıköy* (Fig.9). The church was built in 1905 by architects *Zahariadis* and *Belissarios Makropoulos* (Tsilenis 2009, 303).

Fig.9. *Ayia Triada Church, Kadıköy*

The ashlar masonry church is situated in a large courtyard. Entrance to the courtyard is by the west and south. The living quarters of the church guard are at the northwest. The building has a cross plan scheme situated on an east-west axis. Eight steps lead to the entrance. There is an entrance composition consisting of two engaged and two independent columns interconnected by arches. The column capitals have palm motifs and are voluted.

The main space is covered by a dome resting on a high drum. The transition elements of the dome are pendentives resting on four square piers. The dome is supported by half domes on four sides. The north and south half domes distribute the weight of the main dome to the north and south walls of the church via pendentives. The east and west half domes transfer the weight of dome to the east and west piers via pendentives at the corners. At the naos, the piers are interconnected by round arches. The aisles are covered by cross vaults. The narthex with a square plan scheme at the west is covered by a flat roof while the apse in the bema is covered by a half dome both inside and outside. The postophorion cells in the bema are also covered with half domes. There are bell towers with circular arches at the exterior

corners of the building. The church is given movement with columnettes on the western façade. The windows on the south and north facades are decorated with various geometric motifs. The apse on the east side forms a semicircular projection.

The marble iconostasis provides three entrances to the bema. It is divided into sections by round arches and the arches are interconnected with columnettes with composite capitals. The marble ambon is located in front of the northeastern pier that supports the dome. There are depictions of the four Gospel writers on the ambon supported by a column with a capital in cluster form. The despotikon is in front of the pier at the southeast. There are lion statues on either side of the despotikon. The four Gospel writers are depicted on the pendentives and seraphim depictions on the pendentives of the half dome. There is a depiction of Christ Pantocrator in the dome and that of Ayia Triada in the half dome at the east. The Ayia Triada church in Kadıköy has a design dominated by neo-Byzantine, neo-Renaissance influences and is given a certain movement by corner stones in corners where the architects have quoted their own interpretations. The church is eclectic in style when considered as a whole (Şarlak 2004, 252).

The domed Greek Orthodox churches built in the 19th century are not limited to the above. There are also the Metamorphosis Church in Şişli by the Levantine architect Alexandre Vallaury, the Dodeka Apostoli in Feriköy by Vasilaki Ioanidis Efendi (Fig.10), the Profitis Ilias in Arnavutköy by Pashalis, the Yeoryios Kiparissas in Samatya (Fig.11) and Ayios Nikolaos in Cibali by Nikolaos Nikitaidis, the Ayios Pandleimon in Kuzguncuk by Nikolaos Zikos (Fig.12), the Ayios İoannis in Burgaz by Nikolaos Dimadis (Fig.13) (Tsilenis 2009, 304). The examples can be increased and the buildings can be evaluated individually within their own framework. However, as mentioned earlier, due to their great number and as this study is limited, it includes only those that have marked the city with their monumentality and/or are original domed examples from the architectural style aspect.

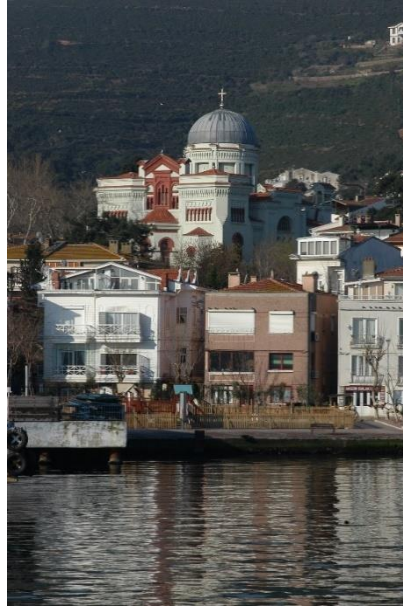
Fig. 10. Dodeka Apostoli, Feriköy

Fig.11. Ayios Yeoryios Kiparissas Church, Samatya

Fig.12. Ayios Pandeimon, Kuzguncuk

Fig.13. Ayios Ioannis, Burgaz

When considered from the structural unity aspect, the buildings can be evaluated from the point of view of two main characteristics; namely the exterior façade organization and the interior space organization. The dominating trend in exterior organization of churches such as the Taksim Ayia Triada, Kadıköy Ayia Triada, Ayios Athanasios, Ayia Paraskevi is Byzantine revival, while Renaissance revivalism is observed in Ayii Kostantinos and Eleni and Gotique and Romanesque in such churches as the Taksim Ayia Triada and Panayia Evangelistria. Even if only these trends dominate the churches, it is nevertheless more correct to evaluate the main character of all of them as eclectic. A more complex configuration is observed when considering the style used in the interior organization which is the second characteristic. Instead of an eclectic style driven by the dominating trend, here we find a more free and sweeping eclecticism with neo-Baroque, neo-Classic, neo-Romanesque and Empire applications. We must point out that the eclectic style applications observed in the churches mentioned in the study are the result of

the Gothic, Romanesque, Baroque and Empire styles taken from Byzantium and the West but at the same time, that one can feel that the architects who worked in the construction of these churches were aware of the development of the dome in Ottoman mosque architecture particularly in the construction of the exterior. While evaluating the architectural history of Istanbul as a whole and emphasizing that the architects, the main characters of this story, produced in this cosmopolitan atmosphere, one must not overlook the fact that these architects referred to as Ottoman did not only work in church construction but also in building mosques. The above mentioned buildings which have had a major input in the changing features of Istanbul do not only constitute a way for the architect to express himself but also one by which the community that commissioned it expresses itself. These edifices in Istanbul that display an expression of their own rise as the most important manifesto of the cosmopolitan structure.

References

- AKIN, N. (1998), *19.Yüzyıl Yarisında Galata ve Pera*, Literatür Yayıncılık, İstanbul.
- BOZKURT, G. (1996), *Alman ve İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayri Müslim Osmanlı Vatandaşların Hukuki Durumu*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- GİNİS, N. & KOSTANDİNOS D. (1999), *Ekklisies Stin Kostantinoupoli, Zonda Mnimia Tis Orthodoxias, Ekdotis Kastanioti*, Athens.
- GIORNO, D. (1975), *Minorite Sous L'Empire Ottoman*, unpublished research, Ankara.
- HASOL, D. (1995), *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul.
- KARACA, Z. (1991), *İstanbul'da 1453 Sonrasında İnşaa Edilen Kiliseler*, (unpublished master's thesis), Hacettepe Üniversitesi. Ankara.
- KARACA, Z. (1995), *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- KUBAN, D. (2008), *İstanbul Ahşap Konut Mimarisi, Ahşap İstanbul Konut Mimarisinden Örnekler*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- ÖZER, B. (2004), *Kültür, Sanat, Mimarlık*, Yapı Yayın, İstanbul.
- SHAW, J.S. (1995), *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Vol.1, Cambridge University Press, Cambridge.
- SOYKAN, T. T. (1999), *Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimler*, Ütopya Kitabevi, İstanbul.
- STAMATOPOULOS, K. & AKİLAS M. (1990). *Kostantinoupoli Anazitondas Tin Vasilevousa*, Athens.
- ŞARLAK A. E. (2004), "An Overview of External and Internal Ornamental Elements In the Greek Orthodox Churches", *Antiquity and Modernity, A Celebration of European History and Heritage in the Olympic Year 2004*, Athens.

- ŞARLAK, E. (1996), *19. Yüzyılda İstanbul Rum Ortodoks Kiliseler*, (unpublished master's thesis), İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- TSİLENİS, S. (2009), *İ Diamorfosi Tou Horou Stin Kostantinoupoli. O Rolos Ton Omogenon Arhitekton Sto Deftero Miso Tou 19. Eona*, (unpublished master's thesis), Sholi Arhitektonikon Mihanikon, Athens.
- TURAN, Ş. (1963), Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, s. 1, Ankara Üniversitesi, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Araştırmaları Enstitüsü, Ankara.

Geliş Tarihi: 25.01.2022

Kabul Tarihi: 23.03.2022

Araştırma Makalesi/Research Article

İSTANBUL'DAKİ OSMANLI DÖNEMİ ENDÜSTRİ YAPILARININ PROJELERİ VE MİMARLARI*

PROJECTS AND ARCHITECTS OF OTTOMAN PERIOD INDUSTRIAL BUILDINGS IN ISTANBUL

Ahmet Hamdi BÜLBÜL

Dr. Türk ve İslam Eserleri Müzesi Müdürlüğü

bytescil@hotmail.com<https://orcid.org/0000-0002-7324-006X>

Özet

Osmanlı'da 18. yüzyılda başlayan endüstrileşme hareketleri bu yüzyılda Avrupa'dan getirilen makinelerle ve teknik personel desteği ile başlamıştır. Yine bu dönemde mevcut yapılar yeni teknoloji ile donatılarak üretimin yapıldığı görülür. Devlet eliyle yapılan Fabrika-i Hümayunlar dışında Osmanlı endüstri yapılarının büyük çoğunluğunun tasarımcısı bilinmemekle birlikte Osmanlı Arşivlerinde yer alan fabrika çizimlerinin büyük bir bölümünde herhangi bir mimar veya mühendisin adına da rastlanılmamıştır.

Avrupa'da 18. yüzyılda gelişmeye başlayan endüstrileşme ile birlikte Osmanlı ve dolayısıyla İstanbul birtakım yeniliklerle ve yapım teknikleriyle tanışmış oldu. Çoğu askeri amaçlı fabrika, kışla, okul gibi yeni tipolojik kategoriler, amaca uygun plân şemaları, tasarım kalıpları ve teknolojisiyle birlikte Avrupa'dan gelmiştir.

Osmanlı endüstri yapılarının bir kısmı da kurulacak yapının makine vb. teknik aksamının teknolojisinin alındığı ülke şirketleri tarafından kurulmuştur. Alınan teknolojinin plânlanması mühendislik bilgisi de gerektirdiğinden, makinelerin üreticileri tarafından kendi ülkelerinde buna uygun tip proje geliştirilmiş olup, fabrika kurulumunda aynı sistem Osmanlı coğrafyasında da uygulanmıştır.

Bu çalışmada İstanbul'daki Osmanlı endüstri yapılarının projelerinin nasıl ve neye göre hazırlandığı, mimarlarının kimler olduğu arşiv belgeleri ışığında ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Endüstri, Sanayi, Mimar, Fabrika

* Bu makale yazarın MSÜGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Programında hazırlamış olduğu "İstanbul'da Osmanlı Dönemi Endüstri Yapılarının Mimarisi" adlı doktora tezindeki verilerden hazırlanmıştır.

Abstract:

Industrial movement in Ottoman in 18th century began with the support of technical staff and the machines brought from Europe. Also in that period, it was seen that existing constructions equipped with the latest technology continued to produce. Except from “Fabrika-i Hümayun” built by government itself, a great majority of designers in industrial constructions aren’t known. Any architects or engineers’ names aren’t traced in large part of factory building drawings which took part in Ottoman Archives.

Along with industrialisation which began to develop in Europe in 18th century, Ottoman therefore Istanbul met some innovations and production techniques. New typological categories like military design factories, barracks, schools came from Europe together with fit-for-purpose plan schemes, design patterns and technology.

Some of Ottoman industrial constructions were built by the countries from where machines, technical parts technology were imported. While all these imported technology required engineering knowledge, typical project was developed by machine producers in their countries. Thus the same system to set up a factory was applied in Ottoman geography.

In this study, the projects of Ottoman industrial constructions in Istanbul are discussed how and for what to prepare; who their architects were in the light of archive documents.

Keywords: Ottoman, Industry, Architect, Factory

Giriş

Osmanlı’da Batılılaşma ile birlikte kamu hizmetlerinin tamamına yakını yabancı şirketlere verilmişti. Osmanlı toplumunun ortak ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik uygulamalar devlet tarafından değil de vakıflar, esnaf ve zanaatkârlar, asker ve şahıslar tarafından gerçekleştiriliyordu. Osmanlı’nın teknolojik ve sermaye bakımından yetersiz olması, Avrupa şirketlerinin Osmanlı’nın madencilik, demiryolu, liman, sanayi ve bankacılık gibi hizmetlerine talip olup bu hizmetlerin imtiyazlarını almalarını kolaylaştıran bir unsurdu.

Osmanlı endüstrisinin temelini oluşturan ve “Fabrika-i Hümayun” veya “Kârhane-i Amire” adıyla anılan devlet eliyle yapılmış fabrikalar, özellikle iç pazarda ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulan fabrikalardır. 19.yüzyılın başında başlayan, ortalarında da yoğunlaşan fabrikaların finansmanının büyük bir bölümü Hazine-i Hassa tarafından karşılanmıştır. Hazine-i Hassa ile Harbiye Nezareti’nin kurduğu fabrikalar arasındaki koordinasyon ise Fabrika-i Hümayunlar Nezareti tarafından sağlanmıştır.

Endüstri Devrimi'ne kadar Osmanlı endüstri ürünleri, esnaf teşkilatı içinde usta-çırak yöntemiyle üretilmiş olup rakipleriyle rekabet edecek düzeyde idi. Ancak, ucuz fabrika üretimi ürünlerin piyasalara girmesi Osmanlı endüstrisini olumsuz etkilemiş, esnaf teşkilatının devlet desteğine rağmen ayakta kalmasını imkânsız hale getirmiştir. Yeni sisteme ayak uydurmak için her türlü teşebbüste bulunan devlet iradesi, makineli üretim için devletin bizzat kendisinin kurduğu fabrikalarla modern endüstri hamlesini gerçekleştirmiş oluyordu.

Osmanlı coğrafyasında 1840 yılından itibaren bin civarında makineyle üretim yapan fabrika kurulmuştur. Bunların bir kısmı yeni kurulan fabrikalar olduğu gibi bir kısmının da var olan yapıya yeni teknolojinin alet edevat ve muharrik güçle çalışan mekanizmasının eklenmiş olduğu görülmektedir. Tanzimat Dönemi'nden 1860'lı yıllara kadar devam eden ve devlet eliyle modernleşen ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için kurulan 160 civarındaki fabrikanın büyük bir kısmı devletin bizzat kurduğu fabrikalardı. Devlet destekli veya devletin doğrudan kurduğu fabrikalar yerini giderek Osmanlı coğrafyasını her zaman geniş bir pazar olarak gören Batılı devletlerin baskılarıyla liberal girişimler tarafından kurulan fabrikalara bırakmıştır.

Osmanlı endüstrileşmesinin kendini gösterdiği saha savunmaya yönelik endüstri idi. Özellikle II. Abdülhamid döneminde devlet harcamalarının % 50'ye varan oranının savunma endüstrisine ayrıldığı görülür. Yine bu dönemden sonra dış borçlanmanın en önemli sebebi askeri yatırımlardı. Savunma endüstrisinin oluşturulması için gerekli finans vergi gelirlerinden temin ediliyordu. Bunun yetersiz olduğu zamanlarda da ek vergilerle açığı kapatma yoluna gidilmiştir.

Devlet fabrika kurmak için imtiyaz alan şirketlere birtakım kolaylıklar getirerek, fabrika kuracak girişimcileri teşvik etmiştir. İncelenen imtiyaz sözleşmelerin tamamında yabancı ülkelerden getirtilecek alet, edevat ve makineler için gümrük vergisinin kaldırıldığı, fabrika arazisinin de miri arazi olduğu yerlerde bilabedel verildiği, uygun fabrika mahallinin sahipli olduğu takdirde imtiyaz sahiplerince satın alınmasını kolaylaştıran düzenlemelerin yapılmış olduğu görülmüştür. 1873 yılında on beş yıl içinde kurulacak fabrikalar için sağlanan gümrük vergisi muafiyeti hakkı 1888 yılında daha da uzatılmıştır.

Üretimi yapılan maddelerin değerine göre fabrika yapılarının da anıtsallığının şekillendiği görülür. Örneğin silah ve teçhizatla ilgili üretim yapan bir fabrika ile tuğla ve kiremit üretimi yapan fabrikaların dış cephelelerinde bir benzerlik söz konusu olamazdı.

Üretimi yapılan maddelerin değerine göre fabrika yapılarının da anıtsallığının şekillendiği görülür. Ayrıca devlet eliyle yapılan yapılarda bir üslup ve estetik kaygı söz konusu iken özel sektör tarafından yapılan yapılarda bu durum ikinci plânda idi. Ancak mimar ve mühendisleri belli yapıların diğerlerine nazaran daha plânlı ve programlı olduğu gözlemlendi.

1860'lı yıllardan itibaren dökme demir dikmeler, bağlantı elemanları, profilli demir kirişler ile tamamen metale dayalı yeni bir endüstriyel yapı modeli ortaya çıkmıştır. İyi aydınlatma amacıyla büyük kemerli pencereler, açıklıklar, çatılar da aydınlatma amaçlı düzenlenerek çatı boyunca aydınlık fenerleri ile şekillenmeye başlanmıştır. Mimariyi önceden şekillendiren ve seri üretimle birden fazla yapıda kullanılma özelliği ile tip yapıların oluşmasına imkân veren dökme demir sistemi ile birlikte montaj için çelik kafes kirişler üzerinde hareket eden vinçler de endüstriyel mimarinin bir elemanı olmaya başlamıştır.

Bu süre zarfında yapım teknolojisinde de bir değişim söz konusudur. Örneğin ahşabın kolay bulunup işlenmesine rağmen yangına karşı dayanıksızlığı, taşın ulaşım ve işleme zorluğu tuğlanın yaygınlaşmasını sağladı. Zira tuğlanın fabrika ortamında seri üretilmeye başlaması geleneksel malzemeler taş ve ahşabın tahtını elinden alması demektir. Endüstri devrimiyle beraber metal teknolojisinde dökme demirin yerini daha sağlam bir malzeme olan çeliğin alması, yapılarda da hem düşeyde hem de dikeyde yaygın olarak kullanılmasını sağlamıştır.

1860'lı yıllarda ise Batı tarzı ve teknolojisine uygun işletmecilik, teknik ve metot öğrenmek amacıyla yabancı uzmanların hazırladığı raporlar doğrultusunda (DABOA.,Y.PRK.MF. 1/48,1886) devlet tarafından yurt dışına usta, öğrenci (DABOA., MF.İBT., 2/139, tarihsiz), veya vasıflı eleman göndererek teknolojiyi öğrenmenin yanı sıra, sanayi okulları açılarak da teknik eğitim de verilmeye başlanmıştır. Nitekim 1886 yılında Fransa'dan getirtilen uzmanlara rapor hazırlattırılmıştır (DABOA., Y.PRK.MF. 1/48, 1886). Sanayi okullarında okuyan öğrenciler eğitim için Paris'e (DABOA., MF.İBT., 2/139, tarihsiz), Almanya'ya (DABOA., İ.DH., 1180/92288, 1890), Belçika'ya (DABOA., MF.MKT. 24/12,1875) ve Macaristan'a (DABOA., HR.İD., 84/45, 1918) gönderildiği, İngiltere'deki sanayi ve teknik okullarının etüt programı ve tüzüğü hakkında rapor ve bilgi alınarak (DABOA., HR.SFR.3, 391/21, 1892; HR.SFR.3., 406/30, 1893) bir yol haritası belirlenmiştir. Sanayi okulları için gerekli alet ve edevat Almanya'dan, teknik bilgi ve program ise İngiltere ve Belçika (DABOA., Y.A.RES., 60/33, 1892) gibi ülkelere temin edildiği görülmüştür.

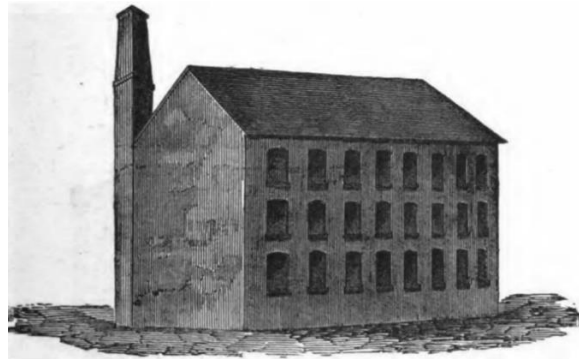
Osmanlı idarecilerinin 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren daha yoğun olarak Batı'da ortaya çıkan yeni teknolojiyi yakından takip ettiği, yerli fabrika ve imalathanelerin modernizasyonunu yapmak için gerekli girişimleri yaptıkları görülür. Her ne kadar Batı'ya karşı bir teknolojik bağımlılık olsa da Batı'nın en yeni teknolojisini Osmanlı coğrafyasına getirmek için de her türlü girişimde bulunulmuştur. Ne var ki ülkenin içinde bulunduğu siyasi ortam, savaşlar ve hammadde darlığı, sermayeye bağlı olarak da ekonomik durum endüstrinin Batı'daki gibi çok gelişmesine imkân vermiyordu. Osmanlı endüstrisi bağımsız güçlü bir endüstriden ziyade teknolojik transfer modeline dayanıyordu.

Teknolojik transferde Almanya, İngiltere, Fransa, Avusturya, Belçika, Amerika gibi devletler etkiliydi. Devletin siyasi ilişkilerine bağlı olarak önceleri İngiltere ve Fransa ile sıkı olan bu ilişkiler kısmen II. Abdülhamid döneminde özellikle de İttihat ve Terakki iktidarı döneminde Almanya'ya kaydı. Endüstrileşme iktidarın dışı karşı izlediği siyasetle paralellik gösteriyordu.

Nitekim 1898 yılında Servet-i Fünun Dergisi'nde "Almanya Âlem-i Sanayi ve Ticaretine Bir Nazar" başlıklı Ahmet İhsan imzalı yazıda (Ahmet İhsan, 1898:4), Almanya'nın 1898 yılındaki sanayii ve üretimi on beş sene öncesine nazaran oldukça geliştiği, o zamana kadar örneğin demircilikte, tekstilde İngiltere'nin birinciliği dünyanın her yerinde kabul gördüğünü, fabrikaların zarafet ve letafet bakımından birinciliğinin Fransa'da, işçi çoğunluğu ise İngiltere ve Belçika ancak bu dönem de tüm bu birinciliklerin Almanya'da olduğu, ticaret bakımından ünlü olan Liverpool ve Marsilya limanlarına oranla Hamburg'un oldukça gelişmiş olduğunun belirtilmesi o dönemdeki durumun özeti olarak karşımıza çıkar.

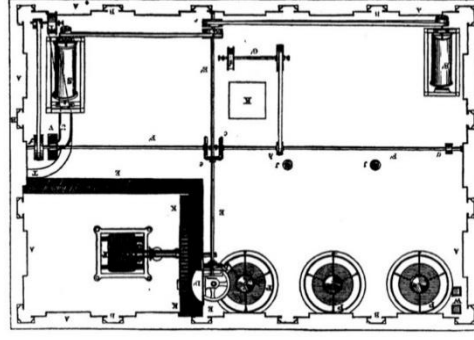
İstanbul'daki Osmanlı Dönemi Endüstri Yapılarının Projeleri ve Mimarları

İstanbul'daki endüstri mimarisinin gelişiminde; Endüstri Devrimi ile birlikte Osmanlı'nın da bu kulvarda var olması veya bu sisteme uyum sağlamak için Batı'yı yakından takip ettiği de bir gerçektir. Erken dönemde teknoloji ve nitelikli eleman transferiyle kurmaya çalıştığı sistem zamanla oturtulmaya başlamıştır. Bu konuda en önemli girişim II. Mahmud döneminde İngiliz mühendis Sir William Fairbairn'in İstanbul'a davet edilmesi, İstanbul'da incelemelerde bulunması ve yapılacak işlere dair görüşlerinin alınmasıdır. Zira William Fairbairn'in o dönemde yayınlanan kitaplarında yaptığı çizim ve tasarımlar Osmanlı fabrikalarının prototipini oluşturmuş, özellikle değirmenler ile ilgili çizimlerinin İstanbul'daki hemen hemen tüm büyük değirmenlerde örnek alındığı veya benzer özellikler arz eden plân şemaları ile karşımıza çıkmıştır.

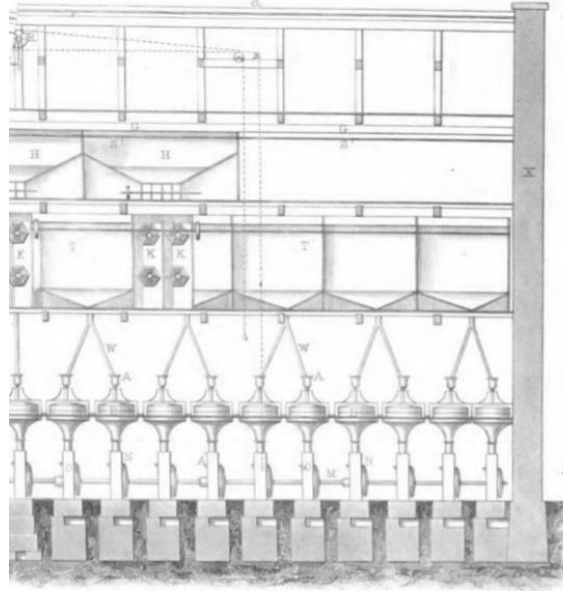
Çizim 1. Un değirmeni ve baca çizimi

(William Fairbairn Treatise on Mills And Millwork Part II, on Mavhinery Of Transmission Construction and Arrangement of Mills, Longmans Green and CO. London 1865, s.113)

Çizim 2. Un değirmeni plânı.

(William Fairbairn Treatise on Mills And Millwork Part II, on Mavhinery Of Transmission Construction and Arrangement of Mills, Longmans Green and CO. London 1865, s. 122.)

Çizim 3. Un değirmeni kesiti.

(William Fairbairn Treatise on Mills And Millwork Part II, on Mavhinery Of Transmission Construction and Arrangement of Mills, Longmans Green and CO. London 1865, s. 127.)

Osmanlı'da endüstri yapıları çıkartılan bir nizamname kapsamında yapılıyordu. Nizamname, fabrikaların nasıl inşa edileceğine dair genel hükümleri içeriyordu. Fabrikaların üretim yapacak makinenin mühendisleri ve onu kuranların direktifleri veya çizimleri doğrultusunda yapıldığı bilinmektedir. Tekstil üretimi yapan makineleri mühendisler, Smeaton, Rennie, Arkwright, Wat gibi isimlerin yönlendirdiği tekstil fabrikaları tip proje haline gelmiş ve endüstrileşen diğer ülkelerde de genel kabul görmüştür.

Batı'ya olan teknolojik bağımlılığı imtiyaz şartnamelerinden de okumak mümkündür. Örneğin Üsküdar ve Kadıköy ile Boğaziçi Anadolu Sahilinin Hava Gazı ile Aydınlatılması ile ilgili imtiyaz sözleşmesinin 9.

maddesinde imtiyaz sahibinin Avrupa gazhanelerinde kullanılan Avrupa üretimi yüksek kalitede boru kullanılmasını şart koşturmuştur (DABOA.,İ.MMS., 122/5273, 1891).

İstanbul'un endüstri mimarisinde sektörel yapıların birbirlerine benzedikleri, bu yapıların bir kısmının tip proje niteliğinde olduğu, bunun da teknolojisi, makine, alet ve edevatın alındığı firmanın anahtar teslimi fabrika uygulamasından veya o firmanın gönderdiği mühendis, usta ve kalfaların isteklerine göre şekillenmesinden kaynaklı olduğu anlaşılmaktadır. İstanbul endüstri mimarisinde pek çok yapının mevcut olduğu ve bu yapıların modern teknoloji ile donatılmasıyla dönüştürüldüğü de göz ardı edilemez bir gerçektir. Özellikle, matbaa, mobilya, marangozluk ve sabun üretimi yapan sektörlerin mevcut binaların dönüştürülmesiyle üretim yaptığı incelenen örnekler üzerinden tespit edilmiştir.

Devlet eliyle yapılan endüstriyel kuruluşların özel sektöre nazaran daha nitelikli ve geleneksel malzeme ile belirli süsleme programının olduğu yapılar olarak karşımıza çıktığı, bu tür yapıların 19. yüzyılın ortalarına kadar yapıldığı, ondan sonraki dönemde ise özel sektörün meydana getirdiği endüstriyel tesislerin, gelişen teknolojiye ve yeni malzemelere bağlı olarak amaca yönelik inşa faaliyetinde buldukları anlaşılmaktadır.

1913'lü yıllarda betonarmenin kullanılmaya başlamasıyla endüstriyel mimaride cephe hareketliliğinden vazgeçilip küp modeller kullanılmaya başlanılmıştır. Geleneksel malzemeler taş, tuğla, ahşap, kerpiç taşıyıcı olarak çok katlı yapıların yapılmasına imkân vermiyordu. Çelik ise hammadde ve bulunur olması zor olan bir madde olduğu için oldukça pahalı bir malzeme idi. Bunun için daha ekonomik ve yapım için gerekli malzeme olan beton kullanılmaya başlanılmıştır. Ancak düz yatıklar için uygun olan beton eğilme ve bükülmeye olanak vermediğinden başka bir malzemeye ihtiyaç duyuldu. Bu malzeme çelik putrel ve betonun alaşımından üretilen fer-beton tekniği idi. Demirin betonun içine yerleştirilmesiyle oluşturulan betonarme sistemiyle artık çok katlı yüksek binaların yapılması da kolaylaşmıştı. Nitekim 1913'lü yıllardan sonra betonarme karkas sistem, İstanbul'daki endüstriyel tesisler için yegâne teknik ve malzeme olmaya başlamıştır.

İstanbul'da devlet desteğiyle yapılan endüstri yapıları belirli bir üslup ve süsleme programıyla inşa edilen anıtsal denebilecek yapılarıdır. 19. yüzyılın ikinci yarısında ise İstanbul'da orta düzeyde birçok tüccar, Avrupa'dan getirttiği makine, alet ve edevatla mevcut işyerlerinde bir dönüşüm gerçekleştirmiştir. Bu durum giderek fabrikalaşmaya dönüşür. Yine bu dönemde mühendisler ve teknik bilgi sahibi kişiler kendi yapılarını inşa eder duruma gelmiştir. Bu sürecin sonunda endüstri yapıları sanayiciler ile mühendisler arasındaki protokole sadık kalınarak işverenin istekleri doğrultusunda amaca yönelik olarak inşa edilmeye başlanmıştır.

İngiltere’de Lancashire, Yorkshire, Londra, Manchester; Amerika’da New York ve Manhattan gibi endüstri şehirlerinin denize veya nehirlerle kıyısı olması, Osmanlı idarecilerinin de bunlara benzer bir endüstri merkezi kurma isteği sonucunda, yer seçimi konusunda Boğaziçi ve Haliç havzasını daha avantajlı hale getiriyordu. Buna Batılı yatırımcıların acenteliğini yapacak gayrimüslim kitlenin varlığı da eklenince İstanbul kısa zamanda bir endüstri şehri haline geldi. Sirkeci’den Küçükçekmece’ye, Haliç’in her iki yakası ve Kâğıthane havzası; Boğaziçi’nin her iki yakasında olmak üzere Avrupa’daki endüstri şehirlerine benzer bir fabrikalaşma ile İstanbul, Osmanlı’da endüstrileşmenin en yoğun yaşandığı şehir olmuştur.

Dünya ticaret yollarının Akdeniz’den Atlantik kıyılarına kayması ile başlayan, bölgede sermaye ve teşebbüs adına ne varsa hepsini Batı limanlarına yığan endüstri devrimi uzun dönemde Akdeniz ve Yakın Doğu ile beraber Osmanlı Devleti’nin alını yazısını da tayin etmiş oluyordu (Ülgener 1991:18,19).

Bir dönem ülkenin ekonomik gelişimine katkı sağlayan Boğaziçi’ndeki endüstri tesisleri, endüstriyel geçmişimizin ilk örnekleri olmaları bakımında önem arz etmektedirler. Bu özelliklerinin yanı sıra çevreye verdikleri zararlar da göz ardı edilmemelidir. Zira Osmanlı 19. yüzyılın sonunda bunun farkına varacak ki Boğaziçi’nde Göksu’daki un değirmenine buharlı makine takabilmek için yapılan başvuruyu Şura-yı Devlet, Göksu’ya ve Boğaziçi’ne atfen, bu tür özelliği olan yerler için buharlı makine kullanımının çevreye zarar verebileceği gerekçesiyle uygun görmemiştir. (DABOA.,İr.Dah., 14734, 1868) İlerleyen zamanda bu hassasiyetten uzaklaşılsa da son yıllarda şehir merkezinden uzaklaştırılan bu kuruluşların mevcut yapılarının, şehir ve kamu yararı dikkate alınarak, asli fonksiyonunu hatırlatan hafıza mekanlarıyla, kültürel fonksiyonlarla yaşatılması ve gelecek nesillere aktarılması gerekmektedir.

13. ve 14. yüzyıllarda günümüzdeki mimarlık, yapı mühendisliği, makine mühendisliği, yüklenicilik ve taşeronluk biçiminde kendini gösteren kurumsallaşmalara benzer ne bir mesleki uzmanlaşma ne de iş ayrılığı söz konusu idi. Orta çağda yapı ustabaşısı, yapının her aşamasına ilişkin uygulamaları iyi bilen, onları yakından izleyip denetleyen, gerçekten işinin uzmanı kişilerdi. Onlar mimar oldukları kadar da mühendis idiler (Gimpel, 2005:111).

Endüstri yapıları ve özellikle fabrikalar 18. yüzyıldan önce de biliniyordu ama o zamanların egemen üretim biçimi zanaatçıların imalathanelerinde veya dükkânlarında yapılan aile içi bir üretim sistemiydi. Endüstri Devrimiyle ortaya çıkan yeni fabrika sistemi, giderek makinelerin, işçilerin ve işçileri yöneten gözetmenlerle ilgili belirli düzen ve kuralları olan düzenlemeyi kullanan standart bir yapıya sahip üretimi içermeye başlamıştı. Richard Arkwright’ın 1780’lerde öncülüğünü yaptığı ve yüzlerce işçinin çalıştığı tekstil makineleri dizisi modern anlamda ilk fabrikaların doğuşudur. Aynı zamanda. İngiltere’de geliştirilen Amerika Birleşik Devletleri’nde uygulanan ve birbirlerinin yerine geçebilen parçaların

kullanıldığı Amerikan üretim sistemi, daha sonra 19. yüzyıl ortalarında ortaya çıkan temel bir yenilik olarak karşımıza çıkmaktadır.

Fabrikalar köklü toplumsal dönüşümlere neden olmuştur. (Mc Clellan III-Dorn, 2006:324) Geleneksel mal ve hizmet değişiminin yerini para ekonomisi alırken, endüstriyel ve şehir merkezli bir işgücü de geleneksel kırsal üretimin karşısına yeni çalışan sınıf olarak çıkmıştır. Fabrika, çalışanlar açısından evde çalışmaya ve aile yaşamına karşı daha önce görülmemiş bir yabancılaşma getirmiştir. Fabrika patronları bir yenilik olmuş ve bir Orta çağ aygıtı olan saat, zamanın ve işyerinin endüstriyel efendisi haline gelmişti. Fabrika sistemi, özellikle İngiltere'deki ilk evrelerinde şiddetli bir işgücü sömürsüne neden olmuştur.

Batı teknolojisi ve tekniklerinin bir müessese çerçevesinde tanıtılması, sarayda "Taife-i Efrenciyan" olarak adlandırılan grubun çalışmaları neticesinde gerçekleşmiştir. Sultanın emrindeki bu ücretli hizmetlilerin masrafları hazineden karşılanırdı (DABOA., AE. SMMD.IV, 48/557, tarihsiz.). Grubunun üyeleri, Batı ile temas kurup en son teknolojik gelişmeleri Osmanlı'nın çıkarları doğrultusunda sivil ve askeri projelerde uygulardı (Murphy, 1992:8). 18. yüzyılda gelişmeye başlayan endüstrileşme ile birlikte Osmanlı ve dolayısıyla İstanbul birtakım yeniliklerle ve yapım programlarıyla gelen çoğu askeri amaçlı fabrika, kışla ve okul gibi yeni tipolojik kategoriler, amaca uygun plân şemaları, tasarım kalıpları (Batur, 1988:1045-1046) ve teknolojisiyle tanışmıştır.

Osmanlıda 1795 yılında, Humbaracı ve Lağımçı Ocakları Kışlası bünyesinde kara mühendislik eğitimi verildiği bir mühendishane kurulduğu, 1806 yılında ise Mühendishane-i Berri-i Hümayun adını alan mühendis okullarının varlığı bilinmektedir. Bu okullardan mezun olan ve görev alan askerlerin devlet destekli fabrikanın arazi seçimi başta olmak üzere keşif ve metraj işlemleri yanı sıra plân ve projesine katkıda bulunduğu örneklerle rastlanılmaktadır.

Osmanlı'da endüstri yapıları çıkartılan bir nizamname kapsamında yapılıyordu. Buna bağlı olarak yeni kurulacak fabrikaların inşaatına dair o tarihe kadar yapılan düzenlemelerin yeterli görülmemesi üzerine kapsamlı bir nizamnamenin hazırlanması gündeme gelmiş ve 28.12.1889 tarihli yedi bölüm ve yetmiş beş maddelik "Memalik-i Şahane'de Fabrikalar Tesisine Dair Nizamname Lahiyası" hazırlanmıştır. (DABOA.HR.TO 478/24, 1889) Fabrika için gerekli izinlere ayrılan tasarımın birinci bölümünde ayrıca fabrikada kullanılacak aletler, hava yenilemeye yönelik tedbirlerin ne olacağı, atık suyun yapıdan nasıl uzaklaştırılacağı, dumanın çekilmesi için tasarlanan yöntemler başvuru dilekçesine eklenmesi istenmiştir. İkinci bölüm ise fabrikaların kurulacağı alanlar hakkında olup İstanbul ve ona bağlı yerler ile nüfusu on binden az olan yerleşim yerlerinde, fabrika inşasının yasak olduğu alanları gösteren bir haritanın ilgili belediyesi tarafından hazırlanması istenmiştir. Fabrika yapımının yasak olduğu alanlar dışında baruthane, silah ve askeri mühimmat depoları, hastahaneler, müzeler, okullar, köşk ve kasırlar

ile dini yapıların yakınında fabrika kurulması özellikle yasaklanmıştır. Fabrikanın kurulacağı alanın yedi yüz metre yanında yaşayan halkın itirazı olmaması koşuluyla izin verilebileceği belirtilmiştir.

1897 yılında çıkartılan Fabrikalar Nizamnamesi, fabrikaların nasıl inşa edileceğine dair genel hükümleri konu alan birinci bölüm, zararlı madde yayan fabrikaları içeren ikinci bölümden oluşan 13 maddeden meydana gelmekteydi (DABOA., BEO, 942/70597, H.25.11.1314/M 27 Nisan 1897; Ticaret ve Nafia:27932.)

Ebniye Kanunu'nda (DABOA., A.DVN.MKL., 22/27, 1882) fabrikalara yapılan ek yapılarla ilgili İstanbul'da bazı mahallerde inşasına devletçe müsaade edilen fabrikaların inşaatı, alet ve üretilen ürünlerin depolanması veya saklanması için yapılan depo vb. yapılarla ilgili ayrıntılı bilgi olmaması nedeniyle, Şura-yı Devlet kararından bahisle Dâhiliye Nezaretince bir tezkire yayınlanmıştır (Ergin, 1995:3994-3995).

Osmanlı'da 18. yüzyılda başlayan endüstrileşme hareketleri bu yüzyılda Avrupa'dan getirilen makinelerle ve teknik personel desteği ile başlamıştır. Yine bu dönemde mevcut yapıların yeni teknoloji ile donatılarak üretim yapıldığı görülür. Osmanlı Endüstri yapılarının büyük çoğunluğunun tasarımcısı bilinmemektedir. Osmanlı arşivlerinde yer alan fabrika çizimlerinde de herhangi bir mimar veya mühendisin adı olmadığı görülür. Fabrikalar teknik ağırlıklı yapılar olduğu için mimarisi de teknolojik aletlerin şekil ve ebatlarına göre mimari ve estetik olmaktan çok, fonksiyonel yönünün ön plâna çıktığı yapılar olarak karşımıza çıkar.

Osmanlı endüstri yapılarının bir kısmının da kurulacak yapının makine vb. teknik aksamının alındığı ülke şirketleri tarafından kurulmuş olduğu görülmüştür. Çünkü alınan teknolojinin plânlanması mühendislik bilgisi de gerektirdiğinden o makinaların üreticileri tarafından tip proje geliştirilmiş olduğu bu yeni teknolojinin tanıtımını da ona göre yaptığı bilinmektedir.

Fabrikaların üretim yapacak makinenin mühendisleri ve onu kuranların direktifleri veya çizimleri doğrultusunda yapıldığı bir gerçektir. Tekstil üretimi yapan makinelerin mühendisleri Smeaton, Rennie, Arkwright, Wat gibi isimlerin yönlendirdiği tekstil fabrikaları, tip proje haline gelmiş ve tüm sanayileşen diğer ülkelerde de genel kabul görmüştür. İşveren ile inşaatı yapan yüklenici arasındaki anlaşma doğrultusunda fonksiyonel olarak yapılan fabrikalarda estetik kaygının pek gözetilmediği, nadiren mimarinin el verdiği ölçüde yapının cephe, alınlık, pencere ve kapılarda veya kat silmelerinde özen gösterildiği tespit edilmiştir. Başlangıçta belirli bir kapasiteye göre inşa edilen fabrikalar, zamanla talebin artmasına bağlı olarak ek binalarla çoğaltıldığı ve bir kompleks haline gelmiştir (*Osmanlı Sanayii 1913-15 İstatistikleri*:158,159).

Yabancı ülkelerden teknik destek de istenmiştir. Örneğin, Asakir-i Mansure-i Muhammediyye ordusunun kıyafetleri ve malzemelerinin üç yüz bin liralık açığı kapatacak bir çuha fabrikası için girişimlerde bulunulduğu 1832 yılında, Avusturya, İngiltere Hollanda ve Fransa gibi ülkelerden teklifler alındığı ve en uygun teklifi veren Fransa'dan gerekli alet edevat ve teknik yardım alınmış olduğu bilinmektedir (Kütükoğlu, 1981:523).

II. Mahmud döneminde bayındırlık işlerinin saray teşkilatından çıkartılıp devlet mekanizması içindeki konumuna geçirilmesi için ilk girişimler başlatılarak Hassa Mimarlar Ocağı Şehremaneti'ne bağlanmıştır. H.28.05.1247/M.4 Kasım 1831 tarihinde Şehremanetiyle mimarbaşılık memuriyeti birleştirilerek Ebniye-i Hassa Müdürlüğü olarak adlandırılmıştır (DABOA., CSM., 57/2860, 1831).

1839 yılında ise Ticaret Nezareti'nin oluşturulması ve Meclis-i Umur-i Nafia'yla birleştirilmesinden sonra bu müdürlük de Umur-i Ticaret ve Nafia Nezareti'ne bağlanmıştır (DABOA.,C.İKTS., 37/1827, 1839).

1821 yılında Azatlı Baruthanesi civarında beş, sekiz ve on top yerleştirilebilen bir tabya inşası Seyyid Abdülhalim Efendi tarafından gerçekleştirilir. 1837 yılında da aynı baruthanenin havuzlarını ve barut kalitesinin kontrol edildiği tecrübehaneyi inşa eder (DABOA., MAD., 8961, s.328,335, 1837).

Çizim 4. Azatlı Baruthanesinin vaziyet plânı.
(DABOA, Ö.1:1000, C.1319(1901-1902.)

Yine II Mahmud döneminde, padişahın emriyle 1831 yılında bina eminliğine atanan ve “mimar ağa” ünvanı verilen Altunizade Zühdî Paşa Beykoz’da inşa edilen deri ve kâğıt fabrikaları ile Paşabahçe’de inşa edilen şişe, mum fabrikaları; Zeytinburnu, Mavzer ve Fişek Fabrikası; Defterdar Çuha Fabrikasının inşa sorumluluğunu üstlenen isim olarak karşımıza çıkar (Küçükbatır, 1989:545).

Foto. 1. Beykoz Kâğıt Fabrikasının çayırdan görünüşü.

(İÜ. NEK., 91540/1, Foto: Zekai.)

Foto. 2. Paşabahçe İspermeçet Fabrikasının arka taraftan görünüşü.

(İÜ. NEK., 90616/5.)

Osmanlı hükümetinin davetiyle İstanbul’a gelen önemli endüstri sanayici ve mühendislerinden biri de İskoç asıllı İngiliz Sir William Fairbairn (1789-1874)’dir. 1839 yılında oğlu ile birlikte yaklaşık on yıl Osmanlı hükümeti ile bir bağlantı kurmuş ve II. Mahmud’un ölümünden sonra da İstanbul’da kalmıştır. Dönemin hükümetinin istekleri doğrultusunda limanlar, doklar ve endüstrinin modernizasyonu ile ilgili İstanbul ve çevresinde birçok yapıda incelemelerde bulunmuştur. Fairbairn ülkesine döndükten sonra da Osmanlı ile ilişkisini kesmez, Londra’daki fabrikasında prefabrik olarak hazırlanıp İstanbul’a gönderilen demir un fabrikası, yapım teknolojisi açısından Avrupa endüstri mimarisi için bile ilk

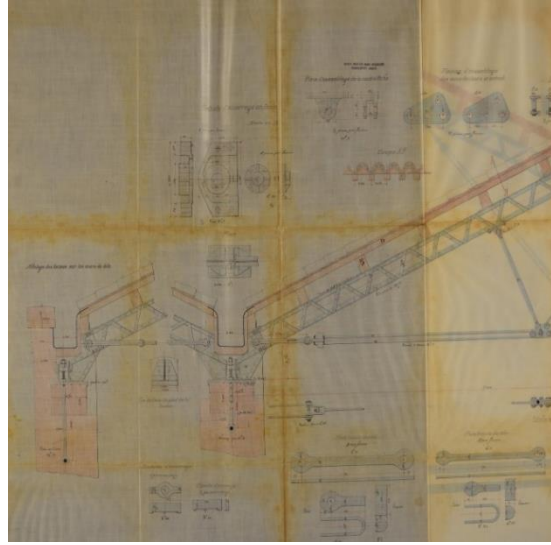
örneklerden biri olmuştur. Fairbairn değirmenlerin işleyişi, makine ve çark sistemi ve mimari çizimlerle desteklenen kitabı en önemli kaynaklardan biri haline gelmiştir (Fairbairn,1865)

1840'lı yıllarda büyük bir kısmı devlet tarafından olmak üzere özel girişimcilerin de yer aldığı bazı endüstriyel kuruluşlar, İstanbul'un fiziksel yapısının belirlenmesinde etkili olmuştur. Var olan el tezgâhlarının olduğu yapılara buharla çalışan makineler konularak fabrikaya dâhil edilmiş, bazıları da yabancı girişimlerle bugünkü anlamda fabrika olarak kurulmuştur(Yazıcı, 2007:90,91).

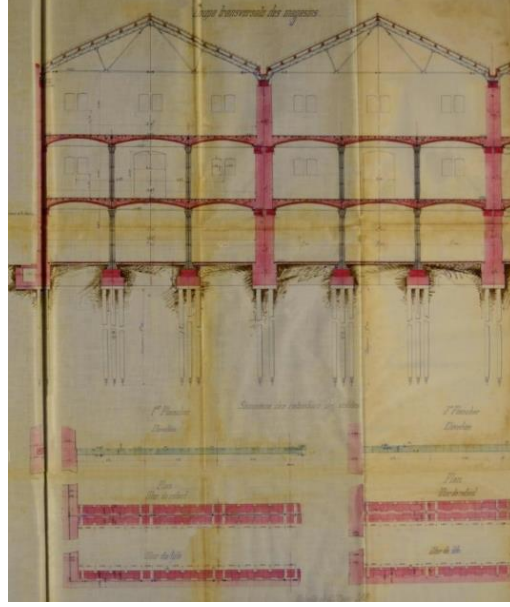
1850'li yıllarda Osmanlı, Batılılaşma anlamında Avrupa teknolojisini tanıma ve teknoloji transferi için Avrupa'da özellikle İngiltere, Fransa ve Almanya'ya fabrika gezileri gerçekleştirilmiştir.

İzmit'te bir Çuha Fabrikası kurmak amacıyla gerekli alet edevat ve teknoloji için araştırma ve çalışmaların yapılması için 1843 yılında Londra'ya gönderilen Ohannes Dadyan'dan aynı zamanda Zeytinburnu'nda inşası düşünülen demir fabrikası için gerekli alet ve edevatın fiyatları hakkında araştırma yapması da istenir (DABOA., İ.MSM., 24/611, 1843). Yapılan tetkiklerde Londra'da mühendis William Frin ile fabrikanın tesis ve montaj işi ile ilgili mukavele yapılır (İlgürel, 1989:159).

19. yüzyılın ikinci yarısında, endüstri mimarisi ve tekniğinde İstanbul'daki uygulamalara yön veren bir diğer kişi ise mühendis Louis Jullian Barret'tir(1828-1889). İtalya, İspanya, Avusturya, Macaristan, Osmanlı İmparatorluğu, Rusya, Hollanda, İngiltere ve Prusya gibi devletlerin rıhtım, liman, depo, kömür madeni ve sanayi kuruluşların mekanik ve hidrolikle ilgili çalışmalarıyla öne çıkan ve bu konuda hazırladığı plân çizim ve detaylar, dönemin endüstriyel mimarisinin tip projeleri olmuştur.

Çizim 5. Çatı kirişi, oluk ve gergi bağlantı detayları.
(Mühendis Louis Jullian Barret, 1874, DABCA., 230-79-56-1.)

Çizim 6. Kâgir endüstri yapı kesiti.

(Mühendis Louis Jullian Barret, 1874, DABCA., 230-79-56-1.)

Devlet Arşivleri'nde yer alan belgelerde 1876 yılına tarihlenen İstanbul Rihtım Şirketi'ne ait plân ve projelerde (DABCA., NV., 76/56,1, 1874). Barrett'in imzası göze çarpar. Bu projelerde kullanılan mimari plânlar ve detaylar İstanbul'da Osmanlı Endüstri mimarisinin birçok yapısında kullanılmıştır.

Kalfa Hacı Karabet'in Bakırköy Basmane Fabrika-i Hümayunu (DABOA., D.DRB.İ., 14/26, 1846) ile Zeytinburnu'ndaki Demir Fabrikası'nın bazı birimlerinin kalfalığını yaptığı bilinmektedir (DABOA., D.DRB.İ., 19/8, 1847).

Çizim 7. Bakırköy Basma Fabrikasının cephe çizimi.

(DABOA., HR.SFR. 3 444/19-56-2.)

Zeytinburnu mühimmat fabrikalarından 1880 yılında temeli atılan Fişekhanenin mimarı ise Serkis Balyan'dır. Bu fabrikanın bir özelliği de Serkis Balyan'ın son eserleri arasında yer almasıdır (Cezar, 1971:118) 1855 yılında, Alay Köşkü'nün hemen yanında sur duvarına bitişik olarak inşa edilen Telgrafhane binası Giuseppe Fossati tarafından plânlanmıştır (Eyice, 1989:349-350).

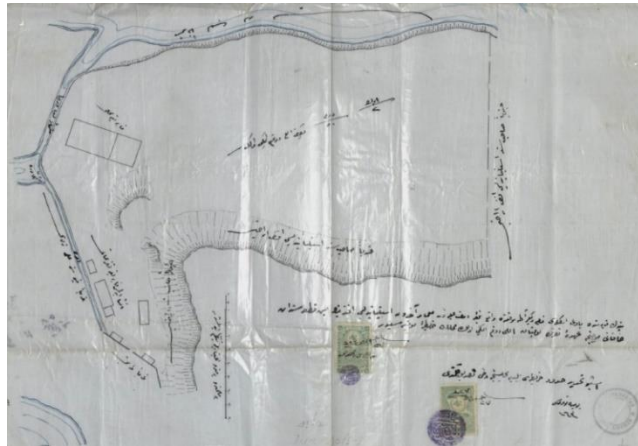

Çizim 8. Zeytinburnu'nda yeniden inşa edilmekte olan fişek fabrikasının Askeri Teftiş Komisyonuna sunulan amele koğuşı kesit ve görünüşü.

(DABOA., YMTV. 222/129, H.25.07.1319/ M.07 Kasım 1901.)

Paşabahçe Cam ve billur fabrikası Fransa'dan getirtilen mühendis, usta ve kalfaların yönlendirmesiyle yapılmıştır (DABOA., HH.İ., 3/34, 1851).

Mimar Yanko Bey, sahibi olduğu çini ve fağfuri fabrikasının plânlarını (DABOA., İ.HUS., 21/26, 1894) Mimar Andon İstilyanos İstilyanidis ise Pendik'teki tuğla ve kiremit fabrikasının projelerini (DABOA., İ.ML., 91/7, 1912) hazırlayan kişilerdir.

Çizim 9. Pendik Stilyanidi Tuğla ve Kiremit Fabrikasının ruhsat başvurusunda yer alan krokisi.

(DABOA., İML. 91/7, H 03.02.1330.)

Yıldız Çini Fabrikası'nın tamiri ve yeniden yapılan birimlerinin mimarı İtalyan mimar Raimondo d'Aronco'dur. Fabrika Serrieres'deki fabrika modeli esas alınarak kırmızı tuğlalar ile inşa edilmiştir.

1910 yılında tamamlanan Üsküdar Şemsi Paşa'da vaktiyle yer alan fabrikanın mimarı ve aynı zamanda inşaatını gerçekleştiren kişinin Victor Adaman olduğu bilinmektedir. Ancak bu fabrikanın plân şeması ve tasarımı Philip Morris Şirketinin Fransa'nın Serrieres kentindeki vaktiyle değirmen binası olan ancak firmanın bu yapıyı satın almasından sonra sigara fabrikası olarak kullanmaya başladığı yapının benzeri olması Victor Adaman'ın bir tip projenin uyarlayıp uygulayıcısı olduğunu gösterir.

Çizim 10. Üsküdar Şemsi Paşa Tütün Fabrikasının vaziyet plânı.

(Jacques Pervititch, Üsküdar, Şemsi Paşa, E. 1:1000, 1931, P.61.)

Almanya'daki mezbahanelerin projeleri incelenerek hazırlanan Sütlüce Mezbahanesinin yapımının 1921'de plânlandığı, bazı kaynaklarda mimar olarak adları geçen Ahmet Burhaneddin, Osman Fitri ve Makro Logos'un mühendis olduğu dikkate alınırsa yapının elektrik ve teknik projelerinin de bu mühendisler tarafından hazırlanmış olabileceğini akıllara getirir. Ana yapının projelerini ise Mimar Vedat Bey çizmiştir.

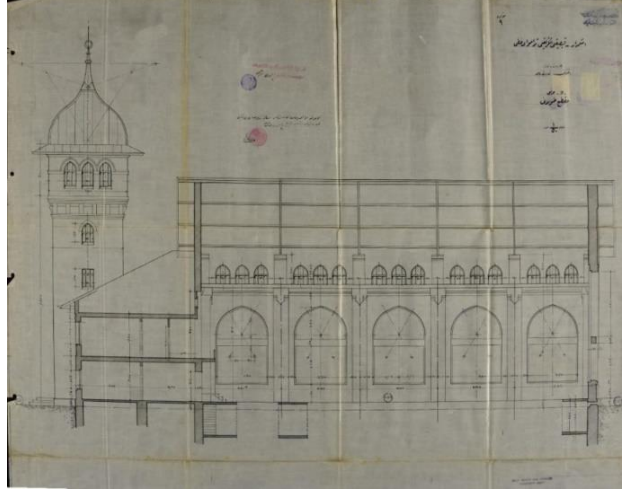
Foto. 3. Sütlüce Mezbahanesinin Haliç'e bakan arka cephesi.
(Atatürk Kitaplığı, Krt. 577-20.)

Şişli'deki Artin Arslanyan Ekmek Fabrikasının mimarı ise Kemalettin Bey'dir. Onun hazırladığı projenin bazı detaylar dışında uygulama gördüğü anlaşılmaktadır.

Üsküdar Bağlarbaşı Elektrik Fabrikasının mimar ve mühendisi o zamanki ünvanıyla Mühendis Mektebi Alisi İnşaat Muallimi ve Evkaf-ı Hümayun Nezaret-i Celilesi Heyet-i Fenniye Müdürü Mühendis Mimar Ali Talat Bey (1869-1922)'dir.

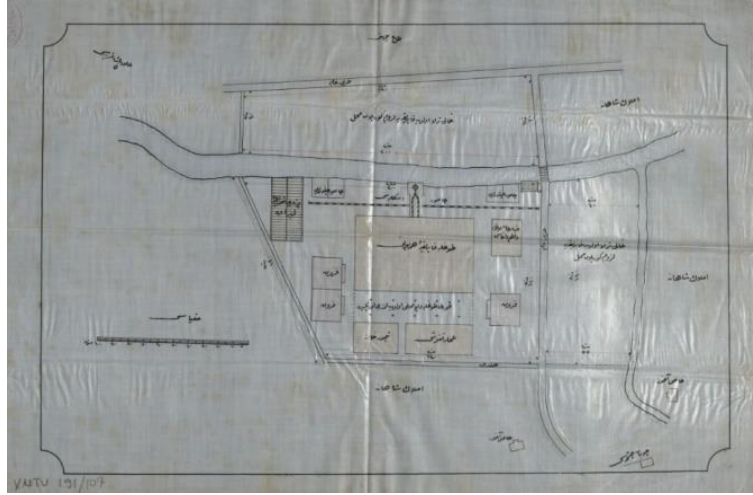
Çizim 11. Arslanyan Ekmek Fabrikasının alternatif cephe çizimi.
(VGM. Arşivi, Ö.1:50, Env.1880, Tasnif:48, 9 Septembre 1911.)

Çizim 12. Üsküdar Elektrik Fabrikasının enine kesiti.

(DABCA., F.230, 98/40-1, 29.06.1922.)

Çobançeşme Tuğla Fabrikası, Hazine-i Hassa adına Hafız Behram Ağa tarafından inşa edilmiştir. Cibali Tütün Fabrikası Alexandre Vallaury tarafından tasarlanmış olup mimar Hovsep Aznavur tarafından uygulaması gerçekleştirilmiştir. 20. yüzyılın başlarında ise Eugene Bottazi tarafından fabrikaya yeni eklemeler yapılmıştır.

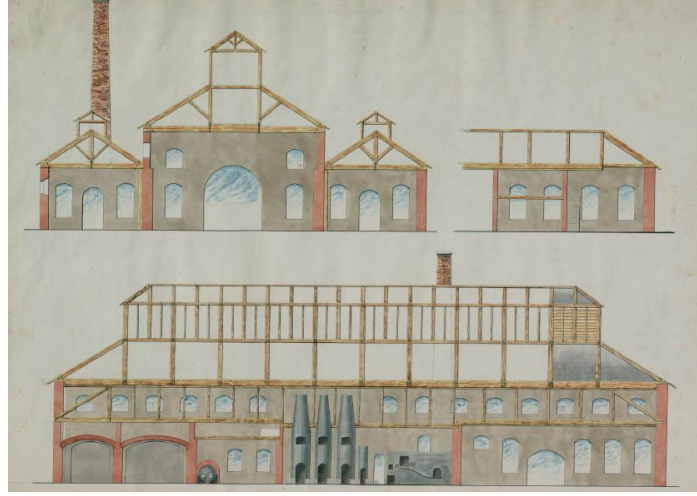
Çizim 13. Çobançeşme Tuğla Fabrikasının özgün plânı.

(DABOA., Y.MTV., 191/107.)

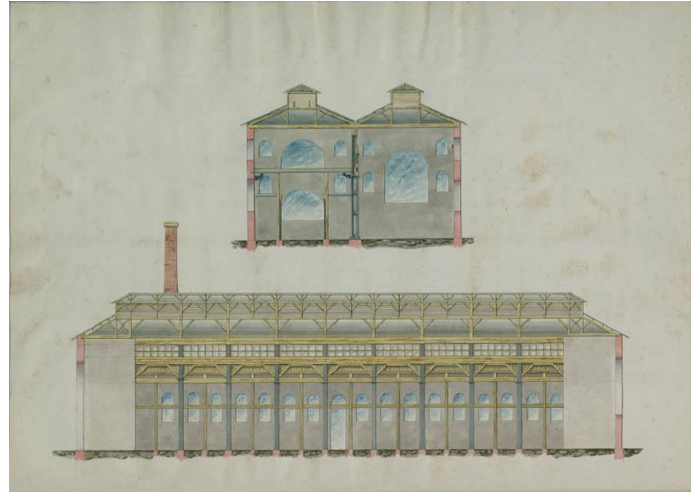
Osmanlı Devleti, endüstri kuruluşlarının yerinin belirlenmesi için, Küçükçekmece Kibrit Fabrikası ve Beykoz Hamidiye Kâğıt Fabrikasının yer seçiminde olduğu gibi, bir komisyon tarafından hazırlanacak raporun uygun görülmesi halinde ön keşif ile birlikte yapılacak yapının temsili üç boyutlu görünüşü ve plânının hazırlanmasını istemekteydi (DABOA., Y.MTV., 72/51, 1892). Daha çok özel teşebbüslerin

fabrika kurmaya başladığı 1860 yılı sonrasında yapılacak fabrikaların nasıl ve ne şekilde yapılacağı belirli zamanlarda çıkartılan nizamnamelerle belirlenmiştir (DABOA.HR.TO., 478/24, 1889).

İstanbul'da özgün plân şemalarına ulaştığımız çizimlerin en önemlilerinden biri de Bahriye Nezareti'nce hazırlatılan fabrika projeleridir. Tersane fabrikaları olarak da bilinen fabrikaların çizimlerinin Bahriye Nezareti'nin bünyesinde bulunan mimar ve mühendislerce yapıldığı görüşü, yapılan tespitler neticesinde ağırlık kazanmaktadır. Bunda da gerek mimari tasarım gerekse geleneksel teknik ile yapılmış olmalarının etkili olduğu söylenebilir.

Çizim 14. Bahriye Nezaretince hazırlanan bir fabrikanın kesitleri.
(Atatürk Kitaplığı, Alb. 9.)

Çizim 15. Bahriye Nezaretince hazırlanan bir fabrika kesiti.
(Atatürk Kitaplığı, Alb. 9.)

Osmanlı Devleti'nin endüstri kuruluşlarında istihdam edilmek üzere nitelikli eleman ihtiyacını gidermek için sanayi mektepleri kurmaya başladığı 1863 yılından sonra, demircilik, makine bakımı, dericilik, marangozluk, terzilik, kunduracılık, ziraat ve mimari konularında pratik ve teorik dersler de verilmeye başlanmıştır.

Dışa bağımlı bir teknoloji ve nitelikli insan gücü ile oluşturulan Osmanlı endüstrisi, bir müddet ayakta durmaya çalışsa da devam eden savaşlar ile ülkenin içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik koşullar, sağlam bir endüstri oluşturmasına müsaade etmemiştir.

1908 yılında inşaat malzemelerinde büyük oranda dışa bağımlı bir durum söz konusu idi. Örneğin tuğla üretimin sadece %32'si yerli kaynaklardan karşılanıyordu. Kiremidin durumu da bundan farksız değildi. Çok fazla geçmişi olmayan çimentonun %52,7'si iç kaynaklardan yarıya yakın diğer kısmında ise dış kaynaklardan temin edilmekteydi (*Osmanlı Sanayii 1913-1915 Yılları İstatistikleri*).

1913 yılında kabul edilen Teşvik-i Sanayi Kanunu Muvakkati'nin sağladığı teşviklerle bir ulusal sanayinin kurulabileceği düşüncesiyle bir takım endüstriyel girişimlere ağırlık verilmiş, ancak bu dönemde ülkenin içinde olduğu savaş ortamında çok da sağlıklı sonuçlar alınamamıştır. Bu dönemde yapılan en önemli atılım o zamana kadar yabancıların ve gayri müslimlerin tekelinde olan endüstri, savaş döneminde devlet yatırım işleri Türk müteahhitlere verilerek bir Türk burjuvazisi yaratılmaya çalışılmıştır (Ural, 1974:7). 1913 yılında sanayi-i muhtelifiye ait binaları kurmak için ruhsat verme işinin vilayete ait olduğu kuvve-i muharrike ruhsatlarının da vilayetçe düzenlenip verilmesi gerektiği kararlaştırılmıştır (DABOA., DH.İD., 107/65, 1913).

1915 yılında ise fabrikalarda meydana getirilecek üretim ve sanat eserlerinin cins ve türüne göre fabrika binalarının şekil ve vasıfları fenne uygun olması gerektiği, fabrika inşa etmek isteyenler ile mevcut fabrikalarını esaslıca tamir ve tadilatına ruhsat talebinde bulunanlara, belediyece ruhsat verilmeden önce Emanet'e fabrikayı nasıl yapmaları gerektiğini belirtmeleri gerektiği, aksi takdirde fabrikaların tahrik kuvvetlerine ruhsat talebi sırasında bir takım tadilat yapma ihtiyacı doğacağı belirtilmiştir (Ergin, 1995:4474).

19. yüzyılda gayrimüslim mimar ve kalfaların önem kazandığı bir ortamda yabancı mimarlara da önemli endüstri yapılarının yapım işleri verilmişti. Türk mimarlar ise tamamen göz ardı edilmemişti. Ancak, Batılılaşma ile birlikte Batı tarzı mimari de önem kazanmıştı. İşverenler ve devlet adamlarının Batılılaşan arzu ve zevklerine uygun yapılar yaptırma isteği, gayrimüslim mimar ve kalfaları öne çıkarıyordu. Zira Türk mimari geleneğinden anlaşılacağı gibi bütün ustalık ve sanat dini mimari alanında yoğunlaşmıştı. Endüstrileşme ile birlikte tamamen farklı ve amaca yönelik bina yapımı bir takım mühendislik bilgisi gerektiriyordu. Yeni icatlar ve teknolojik gelişmeler artık yapıların mimarisi ve iç

düzenlemesinin şekillenmesinde etkili olmaya başlamıştı. Gerçi Osmanlı idarecileri teknolojinin takibini gerek sefirler aracılığı gerek Batılı büyük firmaların tanıtımından gerekse de Batı'ya gönderilen öğrenci, idareci, mimar ve kalfaların raporlarından takip ediyordu. Teknolojinin Osmanlı coğrafyasına gelmesi sadece makine alet ve edevat kapsamında değildi. Teknolojiyle birlikte mimari, sanat ve kültürel bir değişim de kendini hissettirmeye başlıyordu.

Osmanlı endüstri yapılarının erken devrindeki devlet desteğiyle yapılan örnekleri, belirli bir üslup ve süsleme programıyla inşa edilen anıtsal denebilecek yapıları. 19. yüzyılın ikinci yarısında ise İstanbul'da orta düzeyde birçok tüccar, Avrupa'dan getirttiği alet ve edevatta mevcut işyerlerinde bir dönüşüm gerçekleştirmiştir. Bu durum giderek fabrikalaşmaya dönüşür. Yine bu dönemde mühendisler ve teknik bilgi sahibi kişiler kendi yapılarını inşa eder duruma gelmişti. Endüstri yapıları sanayiciler ile mühendisler arasındaki protokole sadık kalınarak işverenin istekleri doğrultusunda amaca yönelik olarak inşa edilmeye başlanmıştı. Bu dönem yapılarının cephe düzenlemeleri sade ve gösterişten uzaktır.

Sonuç olarak; Tanzimat'ın sosyal ve idari yapıda getirdiği köklü değişiklikler Batılılaşma ekseninde gerçekleşmeye başladığı bir zamanda Batı kaynaklı yeni yapı türleri ve üslupların model alınması sonucu birçok yabancı mimar ve mühendisin Osmanlı coğrafyasında faaliyet göstermesine neden olmuştur. Yabancı mimarların faaliyet göstermesinde en önemli etken yabancı sermayedarlar ve onların Osmanlı tebaası gayrimüslim ortakları idi. Bu mimar ve mühendislerin meydana getirdikleri eserler Osmanlı idarecilerinin dikkatini çekmesi devlet projelerinde görevlendirilmelerine neden olmuştur.

İskoç asıllı İngiliz Sir William Fairbairn (1789-1874), Louis Jullian Barret (1828-1889), Alexandre Vallauray, Eugene Bottazi, Raimondo d'Aronco, Giuseppe Fossati, Stampa gibi yabancı uyruklu mimar ve mühendislerin ile Seyyid Abdülhalim Efendi, Mehmed Arif, Ali Rıza Efendi, Hafız Behram Ağa, Mimar Kemalettin, Mimar Vedat Bey, Ali Talat Bey, Hulusi Bey gibi Müslüman Türk mimarların yanı sıra, Osmanlı tebaası mimarlarından Vasil Efendi, Victor Adaman, Andon İstilyanos İstilyanidis, Serkis Balyan ve Karabet Balyan gibi kalfa ve mimarların endüstri yapı tasarımı ve uygulaması yaptığı tespit edildi.

Seyyid Abdülhalim Efendi, Mehmed Arif Efendi, Ali Rıza Efendi ve Behram Ağa'nın meydana getirdikleri endüstriyel kuruluşlar geleneksel Osmanlı mimarisi plân şeması, yapı elemanları ve süsleme programına sahipken, Vasil Efendi, Victor Adaman, Andon İstilyanos İstilyanidis, Serkis Balyan ve Karabet Balyan gibi kalfa ve mimarların meydana getirdiği endüstri yapıları teknolojisi alınan ülkenin veya o sektörde öncü yapıların İstanbul'a uyarlamaları şeklinde yapılar yaptıkları, yabancı uyruklu mimar ve mühendisler ise tamamen Batı tarzda eserler ortaya koyduğu gözlemlendi.

Tespit edilen bu mimarlardan Kemalettin Bey, Vedat Bey ve Ali Talat Bey ise 19. yüzyılda etkili olan Batılı eklektik unsurların rağbet gördüğü bir dönemde tamamen Türk mimarisinin karakterini yansıtan kubbe, kemer, çini, mukarnas vb. yerel mimari unsurlara yapılarında yer veren bir anlayışta oldukları görülür.

Kaynakça

- AGOSTON, G. (2006), *Barut Top Tüfek/Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayii*, (Çev. Mehmet Tanju Akad) İstanbul: Kitap Yayınevi.
- AKDAĞ, M. (1979), *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi 1453-1559, 2, 2. Basım*, İstanbul: Tekin Yayınevi.
- BARRET, L. (1875), *Note sur l'amenagement des ports de commerce*, Paris: Lacroix,
- BATUR, A.(1988), Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, (4), s.1045-46 İstanbul: İletişim Yayınları
- BENEVOLO, L. (1981), *Modern Mimarlığın Tarihi, Sanayi Devrimi*, (1), İstanbul: Çevre Yayınları.
- CEZAR, M. (1971), *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- CLARK, E. (1992), Osmanlı Sanayi Devrimi, Osmanlılar ve Batı Teknolojisi, *Yeni Araştırmalar, Yeni Görüşler*, 37-52.
- ERGİN, O. N. (1995), *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, (7), İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- EYİCE, S. (1989), "Alay Köşkü", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (2), 349-350.
- FAİRBAİRN, W. (1865), *Treatise on Mills And Millwork Part II*, London:.on Mavhinery Of Transmission Construction and Arrangement of Mills, Longmans Green and CO.
- GANZ SOCIETE ANONYME D'ELECTRİCİTE (1926), *Usine Electrique et Reseau de Distribution de la Ville de Constantinople*, Budapest
- GENÇ, M. (2002), "18. Yüzyılda Osmanlı Sanayiinde Gelişmeler ve Devletin Rolü", *Osmanlı Ansiklopedisi*, (3), 263-269.
- GİMPEL, J. (2005), *Ortaçağda Endüstri Devrimi*, 6. Baskı, Ankara: TÜBİTAK. Yayınları,
- İHSAN, A. (1898), *Servet-i Fünun*, (4), s.397.
- İLGÜREL, M. (1989), "Zeytinburnu'nda Bir Demir Fabrikası", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri Bildirileri*, 159.
- KAL'A, A. (1993), "Osmanlı Devleti'nde Sanayileşmenin İlk Yıllarında Özel Fabrikalar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S (83), 107-132.
- KAZGAN, H. (1999), *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme*, Vakıfbank Yayını, İstanbul.
- KURAN, T. (2012), *Yollar Ayrılırken: Ortadoğu'nun Geri Kalma Sürecinde İslam Hukukunun Rolü*, Çeviren: Nurettin El-Hüseyni, YKY. , İstanbul.
- KÜÇÜKBATIR, H. (1989), "Altunizade Zühdü Paşa" *İslam Ansiklopedisi*, (2), 545.

- KÜTÜKOĞLU, M. S. (1981), "Asakir-i Mansure-i Muhammediyye Kıyafeti ve Malzemesinin Temini Meselesi", *Doğumunun 100.Yılında Atatürk'e Armağan*, 523-595.
- MC CLELLAN JamJ. & DORN, H. (2006), *Dünya Tarihinde Bilim ve Teknoloji*, Edit: Murat Alev, Çev: Haydar MURPHY, R. (1992), "Osmanlıların Batı Teknolojisini Benimsemedeki Tutumları: Efrenci Teknisyenlerin Sivil ve Askeri Uygulamalardaki Rolü" *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, 7-20.
- ÖKÇÜN, G. (1984), *Osmanlı Sanayii 1913-1915 Yılları İstatistikleri*, Ankara: Hil Yayınları,
- QUATAERT, D. (2011), *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- URAL, S. (1974), Türkiye'nin Sosyal Ekonomisi ve Mimarlık, *Mimarlık*, (7), 11-12, .
- ÜLGENER, S. F. (1991), *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, İstanbul: Der Yayınları.
Yalçın, Ankara: Akılçelen Kitapları
- YAZICI, N. (2007), *Osmanlılar'da Mimarlık Kurumunun Evrimi ve Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı*, İstanbul: MSÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Türk-İslam Sanatları Programı, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- YILMAZ, C. (2011), *Osmanlı Anonim Şirketleri*, İstanbul: Scala Yayıncılık.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri Kaynakları**
- DABCA., NV., 76/56,1, 29.04.1874.
- DABOA., AE. SMMD.IV, 48/557, tarihsiz.
- DABOA., A.DVN.MKL., 22/27, H.03.01.1300/ 14 Kasım 1882.
- DABOA., BEO, 942/70597, H.25.11.1314/M 27 Nisan 1897; 942/70597, H. 25.11.1314/M.27 Nisan 1897.
- DABOA., CSM., 57/2860, H.28.05.1247/M.4 Kasım 1831.
- DABOA.,C.İKTS., 37/1827, H.25.06.1255/M.5 Eylül 1839; 2/85, H.07.12.1218/M.19 Mart 1804; 26/1297, H.29.12.1218/M.10 Nisan 1804.
- DABOA., D.DRB.İ., 14/26, H. 18.05.1262/M.14 Mayıs 1846; 19/8, H.17.05.1263/M.03 Mayıs 1847.
- DABOA., DH.İD., 107/65, H.24.12.1331/M.24 Kasım 1913.
- DABOA., HH.İ., 3/34, H. 07.09.1267/M.06 Temmuz 1851.
- DABOA., HR.İD., 84/45, M.13.06.1918.
- DABOA., HR.SFR.3, 391/21, M.07.03.1892; 406/30, M.26.09.1893.
- DABOA., HR.TO., 478/24, H.05. 05.1307/M.28.12.1889.
- DABOA., İ.DH., 1180/92288, H.14.10.1307/M.3 Haziran 1890.
- DABOA., İ.HUS., 21/26, H.08.08.1311/M.14 Şubat 1894.
- DABOA., İ.MMS., 122/5273, H.21.12.1308/M.28 Temmuz 1891; 24/611, H.06.03.1259/M.4 Temmuz 1843.
- DABOA., İ.ML., 91/7, H. 03.02.1330/M.23 Ocak 1912.

DABOA.,İr.Dah., 14734, 18.08.1868.

DABOA., MAD.,nr.8961, s.328,335, 14 Ca.1253/M.16 Ağustos1837.

DABOA., MF.İBT., 2/139, tarihsiz.

DABOA., MF.MKT. 24/12, H.03.12.1291/M.11 Ocak 1875.

DABOA., MV., 73/12, H.23.06.1310/M.12 Aralık1893.

DABOA., Y.A.RES., 60/33, H.24.02.1310/M.17 Eylül 1892.

DABOA., Y.MTV., 72/51, H23.05.1310/M.13 Aralık 1892.

DABOA., Y.PRK.MF., 1/6, H.29.12.1295/M.24 Aralık 1878; 1/48, H.29.12.1303/M.28 Eylül 1886.

OSMANLI SEYYAHLARININ GÖZÜNDEN GEBZE

GEBZE FROM THE EYES OF OTTOMAN TRAVELLERS

Ahmet YAVUZYILMAZ

Öğr. Gör. Dr. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü

ahmet_yavuzyilmaz@hotmail.com

 <https://orcid.org/0000-0001-6214-3734>

Özet

Anadolu, ya da Batılıların tabiriyle Küçük Asya, tarihin her döneminde gerek tarihi güzellikleri gerekse bu topraklarda yaşayan eski uygarlıkların izlerini takip eden birçok seyyahın dikkatini çekmiştir. Bu gizemli coğrafyayı daha yakından tanımak ve keşfetmek amacıyla yerli ve yabancı çok sayıda seyyahın uğradığı bir yer olmuştur. Diğer Anadolu şehirleri gibi Gebze de konumu itibarıyla Antik Çağlardan Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar geçen süre içerisinde birçok yerli ve yabancı seyyahın uğradığı önemli şehirlerden biridir. Hem Türk öncesi hem de Türk döneminde İstanbul'u Anadolu'ya bağlayan yol güzergâhının Anadolu topraklarındaki ilk durak ve konaklama yeridir. Gebze, bu konumundan dolayı İstanbul'dan Anadolu'ya giden seyyahların uğradığı, ordunun Doğu'ya yapacağı seferler sırasında konakladığı, hacıların hac yolculuğu sırasında geçtiği ve dinlendiği önemli menzil noktalarından birisidir. Yolu Gebze'den geçen seyyahlar eserlerinde, bölgenin tarihi, sosyo-ekonomik durumu, fiziki yapısı, tarihi eserleri ve kent hakkındaki izlenimlerine yer vermişlerdir. Seyahatnameler içerisinde ayrı bir yere sahip olan rûznâmeler, menzilnameler ile hac seyahatnamelerinde geçilen menzil yerleri, bunlar arasındaki mesafeler saat olarak verilmiş olup bölge hakkındaki bilgiler birbirinin tekrarı mahiyetindedir.

Bu çalışmada Gebze'ye uğrayan Osmanlı seyyahları tarafından yazılmış seyahatnameler kronolojik bir sıra halinde verilerek bölge tarihine katkı sağlaması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Seyahatname, Seyyah, Gebze, Kocaeli, Menzil, Hac Yolu

Abstract

Anatolia, or as the Westerners call it, Asia Minor, has attracted the attention of many travelers following the traces of historical beauties and ancient civilizations living in these lands in every period of history.

It has been a place visited by many local and foreign travelers in order to get to know and explore this mysterious geography better. Like other Anatolian cities, Gebze is one of the important cities visited by many local and foreign travelers from the Ancient Ages to the collapse of the Ottoman Empire, due to its location. It is the first stop and accommodation place on the Anatolian lands of the road route connecting Istanbul to Anatolia both in the pre-Turkish and Turkish periods. Because of its location, Gebze is one of the important destinations where travelers from Istanbul to Anatolia stop, where the army stops during their voyages to the East, where pilgrims pass and rest during their pilgrimage. Travelers passing through Gebze have included in their works the history of the region, its socio-economic situation, its physical structure, historical artifacts and their impressions of the city. Rûznâmes, which have a separate place among the travelogues, and menzilanmes in the pilgrimage travelogues, the distances between them are given by hours, and the information about the region is a repetition of each other. In this study, it is aimed to contribute to the history of the region by giving the travel books written by the Ottoman travelers who visited Gebze in a chronological order.

Keywords: Travelogue, Traveler, Gebze, Kocaeli, destination, pilgrimage route

Giriş

Kocaeli ilinin önemli ilçelerinden birisi olan Gebze, zengin bir tarihi geçmişe sahip olup sanayi ve ekonomisiyle ön plana çıkan bir ilçemizdir. Gebze, doğusunda Diliskelesi, Hereke, Tavşancıl, Kandıra; güneyinde Eskihisar; batısında Darıca, kuzeyinde Şile yer alır (Yüce, 2007: 98). İstanbul'a 45km., Kocaeli'nin merkez ilçesi olan İzmit'e 47km.'lik bir mesafede bulunmaktadır. Antik dönemde Bthynia'nın sınırları içerisinde kalan bölgenin tarihi Phrygler (M.Ö. 800-625) döneme kadar geriye gitmektedir (Bosch, 1946: 38). Ardından Persler, Romalılar, Bizanslılar, Selçuklular ve Osmanlı hâkimiyetine giren şehir en parlak devrini XVI. yüzyılda yaşamıştır (Ross, 2007: 73; Foss, 2002: 7; Darkot, 1968: 1252). Gebze'nin Osmanlı hâkimiyetine girmesi Sultan Orhan Gazi tarafından olmuştur (Mimiroğlu, 1949: 309-321; Uzunçarşılı, 1988: 119-120). 1402 Ankara Savaşından sonra Bizans hâkimiyetine giren bölge, Çelebi Sultan Mehmed zamanında Gazi Timurtaş oğlu Umur Bey tarafından (1419) yeniden fethedilmiştir (Hoca Sadeddin Efendi, 1999: 108; Uzunçarşılı, 1988: 372). İkinci kez Osmanlı egemenliğine giren Gebze ve çevresini, Çelebi Sultan Mehmet Bursa'da kendi adına yaptırdığı külliyesine vakfetmiştir. Gebze, İstanbul'un Fatih Sultan Mehmed tarafından fethedilmesinden sonra başkenti Anadolu'ya bağlayan ana yol güzergâhı üzerinde bulunmasından dolayı tarihin her döneminde stratejik önemini korumuştur. Bu özelliğinden dolayı da Anadolu'dan İstanbul'a göç eden yolcuların, kervanların, orduların İstanbul'a varmadan önce uğradığı son yer; İstanbul'dan Anadolu'ya hareket eden sivil ve askeri yolcuların ilk konaklama yeri olmuştur (Ramsay, 1960: 216; Halaçoğlu, 2007: 165). 1873 yılında Anadolu demiryolu hattının yapımı, Gebze ve çevresinin gelişmesine önemli katkılarda

bulunmuş bir girişimdir (Selen, 1943: 359; Lloyd, 1998: 9). Osmanlı hâkimiyetinde uzun süre kalan bölge 20 Kasım 1918 tarihinde İngilizler, 27 Ekim 1920'de Yunanlıların işgaline uğramıştır. Gebze ve çevresi 17 Ekim 1922'de işgalden kurtarılmıştır (Yavuzylmaz, 2002: 36). Gebze, 1522 tarihli bir kanunnameye göre İzmit Sancağına, XVII. yüzyılda Üsküdar'a, XVIII. yüzyıl ortalarında Kocaeli sancağına bağlanmıştır. 1924 tarihinde ise Kocaeli iline bağlı bir ilçe olmuştur (Yavuzylmaz, 2002: 36).

Gebze, hem Türk döneminde hem de Türk öncesi dönemde bulunduğu konum itibarıyla her zaman önemini koruyan önemli şehirlerden birisi olmuştur. Özellikle de İstanbul'un fethinden sonra başkenti Anadolu'ya bağlayan sağ, sol ve orta kol diye isimlendirilen üç önemli yol güzergâhı üzerinde bulunması kentin gelişimine de doğrudan etki etmiştir. Bu yollar ve güzergâhları şöyledir: Sağ kol güzergâhı: İstanbul, Gebze, Dil İskeleyi, İzmit, İznik, Yenişehir, Bozöyük, Eskişehir, Seyitgazi, Hüsrev Paşa Hanı, Ilgın, Konya, Karapınar, Adana, Misis, Payas, Belen, Antakya, Şam, Mekke ve Medine; Orta kol güzergâhı: İstanbul, Üsküdar, Gebze, İznik, Sapanca, Geyve, Hendek, Ayaş, Düzce, Bolu, Hacıhamza, Merzifon, Tokat, Sivas, Malatya, Harput, Diyarbakır, Nusaybin, Musul, Kerkük, Bağdat, Basra; Sol kol güzergâhı: İstanbul'dan Merzifon'a kadar orta kol güzergâhı takip edilmekte olup Merzifon'dan sonra Ladik, Niksar, Karahisar-ı Şarki, Kelkit, Aşkale, Erzurum, Kars, Tebriz'e ulaşır (Halaçoğlu, 2007: 146; Yavuzylmaz-Karakök, 2016:366; Yavuzylmaz-Karakök, 2019: 312).

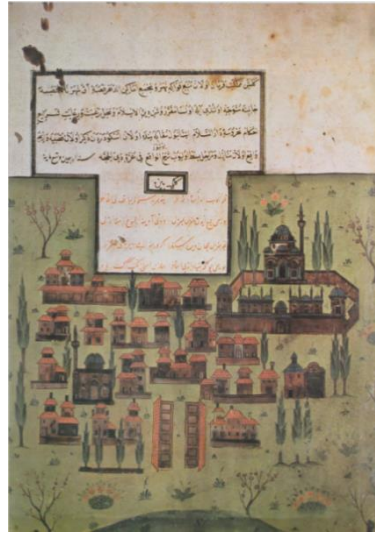
Başbakanlık Arşivinde bulunan ve Surre Emini tarafından hac yolculuğu esnasında, gidiş ve dönüşte yolculuk masraflarının kaleme alındığı 1253/1837 tarihli bir defterde Surre-i Hümayûn Alayının hac yolu güzergâhı hakkında bilgilere yer verilmiştir. Kartal'dan hareket eden Surre Alayı, Şam'a kadar at, katır veya merkeplerle giderler, orada (Şam'da) deveye binerler; İstanbul Mekke arasındaki yol, yayalar ve binek hayvanları için henüz bir güzergâh halindedir (Armağan, 1993: 53, 85). Bu defterde Üsküdar'daki Ayrılık Çeşmesi'nden hareket eden Surre Alayı, Mekke'ye gidişte Kartal-Gekbûze (Gebze)-İznikmîd (İznik)-Sabanca-Akhisar- Lefke (Osmaneli)-Vezirhan-Söğüd-Eskişehir-Seyyidgâzi-Hüsrev Paşa Hanı-Bayat-Bolavadin-İshaklu-Akşehir-Ilgun-Lâdik-Konya Şevmere- İsmail-Karapınar-Ereğli-Ulukışla-Nîkhan-Gülek Boğazı- Kuzulu Hanı-Kütüklü-Adana-Misis-kurt Kulağı-Payas Balan (Belen)-Antakya Hacı Paşa Mezra'ası-Şuğul (Şuğur)- Madik Kal'ası-Hama-Hums-İki Kapulu Han-Nebk (Benik)-Kudeyfe-Şâm-ı Şerîf-Muzayrib-Ma'an-Âsî Hurma-Pulka-i Mu'azzama-Vâlîde Kuyusu-Fahleteyn-Hediyye Eşmesi-Medîne-i Münevvere-Cudeyre-Bedr-i Huneyn-Râbiğ ve Mekke-i Mükerrreme yolunu takip ederek 54 menzil yerinde konaklamıştır (Atalar, 1993: 44-45).

Bu üç yol içerisinde en çok tercih edileni "*ulu yol*" ya da "*hac yolu*" olarak da bilinen sağ kol güzergâhıdır (Müderrişoğlu, 1993: 377-378; Müderrişoğlu, 1999: 376-383; Müderrişoğlu, 2002: 921; Altunan, 2002: 913). Bu yönüyle Gebze, gerek İstanbul'a gerekse de Anadolu'ya gidecek olan birçok yerli ve yabancı seyyahların uğradığı bir yer olmuştur. Yolu Gebze'den geçen seyyahlar, kent hakkında bilgiler vermişler

Afyonkarahisar, İnönü, Yenişehir, İznik, İzmit, Gebze, Üsküdar ve İstanbul güzergâhını takip eder (Kamil, 1937: 5-15). Gazzi'nin bu seyahati sırasında uğradığı yerler içerisinde Gebze de yer alır. Seyyah Gebze hakkındaki izlenimlerini şöyle aktarır: “...İzmit'ten göçtükten sonra rüzgârlar esmeğe, biz de rahat nefes almağa başlamıştık. Çok geçmemiştiki, gökler gürlüdemeye, şimşekler çakmağa ve sağanak halinde yağmur yağmağa başladı. Vadiler bir nehir haline dönmüştü. Bir müddet sonra havalar açıldı. Yerler suları çekmeğe ve her şey eski halini almağa başladı. Gün batmak üzere iken akarsuları, pınarları ve bol çimenleri olan, içinde yıkılmış eski binaların enkazı bulunan -ki bu enkaz evvelce büyük bir şehrin mevcut olduğuna büyük bir delildir- geniş arazideki büyük hana indik. Yüklerimizi ve eşyalarımızı kontrol ettikten sonra geceyi orada geçirdik. Şevvalin 29. Cumartesi günü sabahleyin erkenden yola çıktık. Nihayet zevalle beraber Gebze'ye vardık. Gebze mamur, bolluk içinde güzel bir şehirdir. Burada nüfus kesafeti fazladır. İçinde geniş çarşuları, cuma namazını kılmağa mahsus bir camii vardır. Merhum Mustafa Paşa tarafından yaptırılan bu cami son derece mükemmeldir. Buraya yakın insana ferahlık verecek zümrüdü andırır, suları bol, çayırılık manzaralar pek hoştur. Günün artanını ve pazar gecesini burada geçirerek fecirle beraber göçtük” (Kamil, 1937: 47).

Kanuni Sultan Süleyman İrakeyn seferine (1534-1536) katılan *Matrakçı Nasuh*, bu sefer sırasında içerisinde Gebze'nin de bulunduğu 128 yerin minyatürünü yapmıştır (Arık, 1988: 4-5). Nasuh'un yaptığı Gebze minyatüründe şehrin etrafının açık olduğu ve kalesinin olmadığı görülmektedir. Minyatürde şehrin etrafında ağaç ve çiçekler ile üst sağda merkezde caminin yer aldığı Çoban Mustafa Paşa külliyesi tasvir edilmiştir. Külliyenin etrafı bir duvarla çevrilerek diğer yapılardan ayrılarak vurgulanmıştır. Altta görülen hamam, külliyenin hamamı olmalıdır. Yine minyatürde görülen tek şerefeli minaresi olan yapı ise Orhan Gazi'nin yaptırdığı Orhan Camii olmalıdır. Şehrin tasvirinde anıtsal yapıların yanı sıra kiremit kaplı iki-üç katlı evler ile altta ortada bir dizi dükkânlar göze çarpar (Yurdaydın, 1976: 223, Resim, 12b).

Resim 1. Matrakçı Nasuh'un Gebze Minyatürü (H. Yurdaydın)

Gebze'ye uğraya bir diğer seyyah Kudbüddin Mekki'dir. 1557 yılında Medine'den başladığı yolculuğunda Tebuk, Şam, Humus, Haleb, Adana, Ulukışla, Ereğli, Karapınar, Iğın, Akşehir, Çay, Afyonkarahisar, Kütahya, Bozöyük, İznik, Gebze, Üsküdar üzerinden İstanbul'a varır. Dönüş yolculuğunda ise deniz yolunu kullanarak Mekke'ye ulaşır. Elçi olarak gönderildiği İstanbul yolcuğu sırasında uğradığı Gebze hakkındaki izlenimleri şöyledir: “... Cemaziyelahirin 1. pazartesi günü Gebze'ye vardık. Yüklere burada Mustafa Paşa imaretinde yetiştik. Bize gelince; defter ve müsveddeler kaybolduğu için geçtiğimiz ve uğradığımız yerleri yazmak imkânını bulamadık. Salı gecesini de Gebze'de geçirdik. Burada Mustafa Paşa'nın yaptırdığı çok güzel bir cami gördüm. Bu Mustafa Paşa, Mısır valisi olmuş ve o zaman Mısırdan bir takım mermer sütunları buraya naklettirmişti. Cami mermer direklidir. İmarette yemek verilmektedir. Bu şehrin büyük bir de medresesi vardır. Burası İstanbul'a bir konak mesafededir. Buradan ayın 9. salı günü göçtük” (Kamil, 1937: 47-48).

Mehmed İbn Ömerü'l Aşık'ın, XVI. yüzyıl sonlarında tamamladığı (1596-97) “Menâzirü'l Avâlim” isimli eserinde Gebze hakkında: “Gegivize: Feth-i kâf-ı 'Acemiyye ve kesr-i kâf-ı Acemiyye ve sükûn-ı yâ-i müsennât-ı tahtiyeye ve kesr-i vâv ve sükun-ı yâ-i müsennât-ı sâniye ve feth-i zâ-i mu'ceme ve âhiri hâ iledür. On yedinci iklim-i 'örfî olan bilâd-ı Rûm'dandır. Râkımü'l-hurûf ânifen mezkûr olan târîhde Gegivize yi iki def'a görmek vâkı' oldu. Kostantîniyye'nün cânib-i şarkî-i cenûbîsindedür. Beynehümâ bir merhaledür ve Gegivize sâhil-i Bahr-i Rûm'dan iki fersaha karîb mesâfededür ve arz-ı sehlededür ve belde-i sagîre-i bilâsûrdur. Vüzerâ-i selâtîn-i 'Osmâniye'den Mustafa Paşa nâm bir sâhibü'l-hayr ve'l in'âm Gegivize'de bir câmi '-i şerîf ve ebnâ-i sebîl ve sâyir fukarâ-i nâs için bir matbah-ı ta'âm ve dârü'zıyâfe ve talebe-i 'ulûm için hucurât-ı müte'addideyi müştemil bir mederese-i 'âliye binâ itmişdür ve Gegivize'nün sûk-ı muhtasar ve hammâmı vardır” şeklinde verdiği bilgilerden Gebze'nin İstanbul'un güneydoğusunda, kalesinin bulunmadığı, sursuz bir şehir olduğunu, Vezir Mustafa Paşa'nın bir cami, yolculara ve fakirlere yemek pişirilen bir imaret, medrese ve hamam yaptırdığından bahseder (Âşık Mehmed, 2007: 1032).

Osmanlı Padişahı IV. Mehmed döneminin âlimlerinden biri olan Edirneli Abdurrahman Hibrî Efendi'nin (1604-1659) “Menasik-i Mesalik” isimli eseri 1041/1632 yılında gerçekleştirdiği hac yolculuğunu (Edirne-İstanbul-Şam-Mekke) konu alır (Abdurrahman Hibrî, 1975: 111-128; Atalar, 1993: 43-90; Çaycı, 2006: 121). Bu yolculuk sırasında gidişte ve dönüşte uğradığı şehirler ve konakladığı yerler, kutsal topraklara dair gözlemleri, yaşadığı olaylar, karşılaştığı zorluklar, haccın menasikini ve menzil yerleri hakkında ayrıntılı bilgiler aktarır. Yazarın Gebze ile ilgili izlenimleri şöyledir: “Edirne'den İstanbul'a gelince menâzilin cümlesinin tarîki sahrâlar ve girive yollardır. Mâh-ı mezbûrun yirmi beşinde Üsküdar'a geçüp şa'bân-ı şerîfin on üçüncü gün Cum'a gün Üsküdar'dan göçülüp Pendik nâm karye -ki Üsküdar ile mâbeyni tahminen beş saatlik yoldur- nüzûl olundu. Bu karyenin bir hanı var. Sükkânı keferedir. Tarîki sahrâlar ve girivelerdir. Ertesi Gebze nâm kasaba-ki Pendik ile mâbeyni altı saatlik yoldur- nüzûl olundu. Ve bundan Sultân Süleyman Hân'ın evâil-i saltanatlarında vezîr olup sene hamse ve selâsine ve tis'a-mi'e

(H.935/M.1529) *Şa'bânında vefât eden Mustafa Paşa'nın bir a'lâ Câmî-i Şerîfi ve pişgânında tabakhânesi ve imâreti ve medresesi ve hanı ve hamamı vardır. Ve bir Câmî-i Şerîfi ile beş altı hanı vardır. Tariki sahralar ve girivlerdir. Ertesi tahminen üç saat yürüdüktan sonra kayıklar ile dilden geçilüp duhâ zamanı karye-i Hersek'e (Hereke) nuzûl olundu*" (Abdurrahman Hibrî, 1975: 115).

Osmanlı Sultanı IV. Murad, 28 Mart 1635 tarihinde Revan ve Tebriz'in fethetmek amacıyla Üsküdar'dan hareket ederek 16 Temmuz'da Kars'a, 26 Temmuz 1635 tarihinde de Revan'a ulaşmıştır. 11 Eylül 1635 tarihinde ise Tebriz'e girmiştir. Gidiş yolculuğunda Eskişehir, Konya, Kayseri, Sivas, Tercan, Erzurum ve Kars üzerinden Revan'a ulaşan Osmanlı ordusu, dönüşte başka bir güzergâhı takiben, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Malatya, Sivas, Tokat, Amasya ve Tosya, Bol u üzerinden İzmit'e, oradan da İstanbul'a döner (Zeyrek, 1999: 5-6). Rûznâmede, sefer öncesi yapılan hazırlıklar, konaklanan yerler ve aralarındaki mesafeler, karşılaşılan sıkıntı ve zorluklar, sefer sırasında yapılan işler, yolculuk süreleri, padişahın karşılanma törenleri, oynanan oyunlar (av ve cirit) gibi birçok konuda bilgiler vermektedir (Zeyrek, 1999: 7-8). 28 Mart 1635 tarihinde hareket eden ordu, Üsküdar ve Pendik'ten geçerek Şevval ayının 11'i Cuma günü Gebze'ye ulaşır. Rûznâme'de Gebze hakkında şu bilgilere yer verilmiştir: "*Sevval 11 Cuma: Bugün Gegübüze (Gebze) nam mahalle nüzûl olundu. Ve yolda gelürken, sa'adetlü Padişahımız kendi mübarek eli ile on adet keklik öldürdüler. Ve yevm-i mezbûrda, otak-ı hümayûn önünde, iki kafirin başları kesildi. Ve bu menzile, beş buçuk saatte gelindi*" (Zeyrek, 1999: 12).

17. yüzyılda Gebze'ye uğrayan diğer bir seyyah *Kâtip Çelebi'dir* (d. 1609-ö. 1657). Kâtip Çelebi'nin 1058/1648 yılında Sultan IV. Mehmed için kaleme aldığı "*Cihannümâ*" adlı eserinde, Gebze ile ilgili kısa ama bir o kadar önemli bilgileri ortaya koymaktadır. Çelebi, eserinde "*İzmit ile İstanbul arasında bir kasabadır. Bu kasaba İzmit Körfezi'ne yukarıdan bakan yüksek bir yerde ve düz bir sırtta kurulmuştur. Denize uzaklığı 2 fersaktır. Sultan Süleyman Han'ın vezirlerinden Mustafa Paşa burada büyük bir cami ile medrese, birçok han, bir hamam ve bir imaret yaptırmıştır*" şeklindeki ifadesiyle bölgede mevcut yapıların sadece isimlerinden bahseder (Kâtip Çelebi, 2013:962-963). Kâtip Çelebi eserinde Anadolu yolları, menzilleri ve mesafelerini de verir. Çelebi, Pendik ile Gebze arasının 5 saatlik bir mesafede olduğunu ve suyunun az olduğundan bahseder. Üsküdar'dan Gebze'ye ulaşan yol burada iki ayrılarak biri İzmit'e diğeri ise Dil İskelesinden karşıya geçildiğini yazar. İzmit'e giden yol Gebze'den sonra ulaşılan Hereke ile arasındaki mesafe 4,5 saat olduğunu bundan sonra gelen menzil yerlerinin saat olarak mesafelerini verir (Kâtip Çelebi, 2013: 974-975).

[17. yüzyılın](#) önde gelen en önemli Türk gezginlerinden olan *Evliya Çelebi* elli yılı aşkın süreyle [Osmanlı](#) topraklarını gezmiş ve gördüklerini "*Seyahatname*" adlı eserinde toplamıştır. *Evliya Çelebi* (Evliya Çelebi 1970: 167-169; Evliya Çelebi 1966: 514-517) iki kez gördüğü Gebze'yi H.1058/M.1648 tarihli izlenimlerinde ayrıntılı olarak tasvir eder. Recep ayının birinci gününde Defterzade Mehmed Paşa ile

birlikte Erzurum'a karadan gitmek için Üsküdar'dan hareket ederler ve giderken gördükleri konak yerlerini, kasabaları ve bölgelerde bulunana büyük sanat eserlerini ayrıntılı olarak seyahatnamesinde tanıtmaya çalışır. Çalışma alanımız olan Gebze bölgesi hakkında en geniş bilgileri verenlerin başında gelmektedir. Özellikle de Gebze'nin coğrafi ve sosyal yapısı hakkında bilgiler verdikten sonra en önemli yapı olan Çoban Mustafa Paşa külliyesi hakkında etraflıca bilgiler vererek yapının mimarı, ustası, banisi, mimari ve süsleme özellikleri, kervansaray, imareti bölümlerini işleyişini kısacası 17. yüzyıl ortalarındaki durumunu biraz mübalağalı da olsa bizlere aktarmaya çalışmıştır. Çelebi ilk olarak Üsküdar'dan hareket ettikten sonra Pendik'e gelir ve buradan da altı saatlik bir zaman zarfında Gebze kasabasına ulaşır. Gebze Kasabasının özelliklerini şu cümlelerle aktarır: *"Eski zamanda büyük şehir imiş. 233/847/8 tarihinde Bağdad'dan Harun Reşid, Cafer Seyyid Battal Gazi ile İstanbul'u kuşatmış, ancak barış yaparak İstanbul içinde Silivrikapı yakınında Kızlar Manastırı dedikleri yer ki hala ona Koca Mustafa Paşa Camii derler, eski mabettir, orada Harun Reşid bir kale yaparak içine 3.000 kul koyup her sene küffardan birer Mısır hazinesi altın almak şartıyla barış anlaşması yapmıştır. Yine Harun Bağdad'a doğru yola çıkıp Seyyid Battal Gazi Üsküdar'da muhafazacı kaldığı sene bu Gebze küffarları Battal Gazi askerlerinden birkaç adamı şehit ettikleri için Cafer Battal bu Gebze'yi yağmalayıp hanelerini harap, küffarlarını esir edip emirlik merkezi olan Malatya şehrine döner. Hala o harabelerden bu Gebze'de nice bin yapıların eserleri açık seçik bellidir. Daha sonra zamanın geçmesiyle yine Konstantin kral büyük bir kale yapıp şehri imar eder. Daha sonra ..... tarihinde Çelebi Sultan Mehmed feth edip "Küffar gelip yerleşmesin" diye kalesini harap eder. Onun da yapılarının kalıntıları bellidir. Gekbize (Gebze), "gel bize" den galattır. Ama üçüncü yapımı Ebu'l feth Meğâzî, yani Sultan Mehmed Han Gazi, İstanbul'u feth ettikten sonra imar olmuştu. Kocaeli sancağı toprağında 150 akçe kazadır ve Süleyman Han zamanında köprü sahibi Koca Mustafa Paşa¹⁶ büyük bir cami yaptığında onun evkafıdır. Mütevelli tarafında idare edilir.*

Bir yüksek dağın tepesinden olup, denizden bir saat uzak, susuz dağ başı bir yerdir. Toplam bin kadar bakımlı, bağlı ve bahçeli eski tarz evleri vardır. Üç camii var, ama bunların içinde en bakımlısı ve selatin camii gibi olanı kurşun örtülü mavi kubbeli büyük camidir ki İstanbul'da vezir camileri içinde böyle bir cami yoktur. Bu camii Edirne yakınında "Geçme namert köprüsünden koparsın su seni" mısraı söyleyen köprüünün sahibi Mustafa Paşa'nın hayır eserlerindedir¹⁷. Merhum Mustafa Paşa, Mısır Valisi iken bu caminin mermer taşlarını Mısır'da usta mermercilere levha levha yaptırmıştır. Bu arada bir somaki şamdan yaptırmıştır ki cihan heykeltıraşları o şamdana bir keser vurmaya kadir değillerdir. Ve nice bin

¹⁶"Gebze'de imaret ve cami yapan Vezir Mustafa Paşa'dır ki Bosnalıdır.....Gebze'deki camii bu zat yapmıştır. Çeşit çeşit değerli mermerleri Mısır'dan ustalarıyla getirip cami yaptı. Mısır' dan azledildikten sonra Şam verildi". Bkz. Çelebi, 2006: 124, 303.

¹⁷ Aynı bilgilere Alman Hans Dernschwarm'ın (1494-1568) eserinde de rastlanılmaktadır. Seyyah bu köprü hakkında şu bilgilere yer verir: *"Edirne yakınındaki Meriç üzerindeki köprüyü de yaptırmış olan ve Polak Mustafa denilen bir Paşa, Gebze' de güzel bir mescit ve kervansarayında kurucusudur"*. Bkz. Dernschwam, 1987: 209

türlü Mısır hediyeleri yaptırıp gemilerle Gebze'nin Darıca iskelesine Mısır'dan gelmiştir. Camiin iç yüzünde duvarlarına üç adam boyu renk renk mermerler kaplıdır ki İstanbul içinde böyle aydınlık bir cami yoktur. Minberi, mihrabı ve müezzinlerin mahfi li insanı büyüler san' atlı bir yapıdır ki anlatmak ve tarif etmek hiç bir şekilde mümkün değildir. Ta ki gözle görmeyince belli değildir. Süleymaniye Camii'ni yapan Koca Mimar Sinan'ın baş halifesi (kalfası) Mimar Hüsam yapmıştır¹⁸. Var mimar! kuvvetini sarfedip öyle şirin işler, öyle incelikler ve ustalıklar göstermiştir ki sanki elinin ustalığını göstermiştir.

Bu camiin dört tarafındaki pencereler üzere kuşgözleri gibi küçük küçük işlemeli camlar var ki ateş saçan güneşin ışığı vurdukça nurlu cami apaydınlık olur. Onun için kubbesinin ortasında "Allah göklerin ve yerin nurudur" yazılmıştır. Kubbesinin iç yüzü etrafında kandil tabakalarıyla bezenmiş ve nice bin aslı avizeler ile süslenmiş camidir. Mısır işi halıçalar var ki sanki İsfahan işidir. Ve bir vaiz ve nasihatçı kürsüsü var ki Hind sad (yüz)-efkarisi onun yanında se (üç)-efkaridir. Zamane doğramacılarının ona denk büyük bir kürsü yapmaya güçleri yetmez.

Bu camiin üç tarafında olan pencerelerinin dışında Cennetin İrem bahçelerine benzer bir gülistanı var ki orada olan sünbül reyhan, menekşe ve erguvanın kokusu cami içindeki cemaatin dimağını kokulandırıp bütün hoş sesli bülbüllerin feryadı insana hayat verir. Ancak kibleye açık bir sanatlı kapısı var ki sanki bir bâb-ı muallâdır (yüce kapı). Kapının üzerinde Karahisari Hasan Çelebi'si hattıyla yaldızlı ve süslü camiye tarih: "Hayran hasenen Sene 930" lafzı tarih düşmüştür.

Ve camiin içinde 70 adet güzel hatlı Kur'an-ı Kerimler var ki her biri birer Mısır hazinesi değer. Ama bunların içinde en değerlisi, mihrabın sol tarafında Yakut-ı Musta'sımî hattıyla olan Kur'an-ı Kerim bir diyarda yoktur. Meğer Sultan Ahmed Camiinde ola. Ve kible kapısının iki yanında taşra sofalarında 6 adet çeşit çeşit sütunlar üzere altı adet kubbe ve bir kapı kubbesiyle yedi adet kubbeler ile süslenmiştir.

Ve avlusu selatin camii gibi geniş bir avludur ki.....süslüdür. Ve bir şerefeli bir tabaka minaresi vardır. O da gayet düzgün yüksek bir minaredir. Bu camiin çevresinde gelen giden yolculara konaklamaları için bir mihman saray (konukevi) var ki 3.000 insan ve 1 2.000 at alır kervansaraydır. Ve başka develiği vardır. Ve bütün misafirlere ve çevrede bulunanlar için bir aşevi vardır ki bütün yıl boyu genç yaşlı, kadın erkek herkese nimeti bol bol dağıtıldığından başka her gece akşamdan sonra konukevinde kalanlara bakır sinilerle her ocağın başına birer sini çorba ve adam başına birer ekmek, her ocağa birer zeytinyağı kandili, her at, katır, deve ve eşek başına birer torba yem vakıf tarafından, konuk ağırlayıcı görevliler getirip hizmet ederler. Böyle sağlam bir hayrattır. Suyu, havası ve yapısı tatlı, aydınlık ve güzel bir hamamı vardır. Bu anlatılan

¹⁸ Külliye'nin mimarı konusunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Bu konuda çeşitli araştırmacılar tarafından Acem Ali, Mimar Sinan, Mısırlı Mimar Şabahettin Ahmed, Memlük sarayının baş mimarı Ahmet bin el Bedri Hasan bin el-Tuluni farklı görüşler ileri sürmüştür. Bkz. Yavuzylmaz, 2012: 49-54.

yapıların tamamı baştan başa kurşun ile örtülü büyük hayratlardır. Bunlardan başka küçük ve büyük kırk bir ham ve yüz seksen dükkânı vardır. Bütün bu güzel eserler Mimar Sinan işidir.

Çarşı içinde ....camii sadece eski yapıdır. Bütün evleri kırmızı kiremit örtülüdür. Suları tamamen kuyulardandır. Dağ başında olduğundan havası hafif ve tatlıdır. Ama suyu güzel değildir” (Çelebi, 2006: 196-199).

Çelebi, eserinde 1082 yılı Muharrem ayında İstanbul’dan haccetmek için Mekke-i Mükerrreme’ye gitmek üzere Üsküdar’dan yola çıkar ve geçtiği menziller, köyler, kasabalar ve şehirlerden bahseder (Çevik, 1985: 32). “Kekbeziye (Gebze) kasabası menzili; Fatih tarafından geçit olsun diye imar olunmuştur. Mısır valisi Ebu’l hayr İbrahim Paşa, askerleriyle buradan geçerken, susuzluktan perişan olup kendi cebinden iki yüz kese sarf ederek dört köşe bir çeşme yaptırmıştır. Tarihi budur. Halil Çelebi güftesi: Hayliyâ teşneler eyler nidâ tarih için/Aynı İbrahim’den kıl nuş mâi zezemi (sene 1077). İbrahim Paşa şehrin kuzeyinde bir su kuyusu kazıp oradan dolaplarla suyu şehre götürmüştür.”

Evliya Çelebi Gebze’den sonra seyahatine devam eder Darıca kasabası ile ilgili olarak ta şu bilgileri bizlere sunmaktadır: “İstanbul’a olan uzaklığı 80 mildir. Deniz kenarında yalçın kaya üzerinde dört köşe seddad tarzında taştan inşa edilmiş, sarp bir kaledir. Fakat içinde yirmi kadar kiremit örtülü ev vardır. Bir camii var. Çarşısı, pazarı ve hamamı yoktur. Asem diyarında Dârâ’yı mağlup ederek Dârâ evlatlarını burada bir mağara içinde, papazların eline teslim etti. Sonra, bu kaleyi yaptırarak adını “Dârâ” koydu ki Dârâoğulları” demektir. 827 tarihinde Çelebi Sultan Mehmed tarafından fethedilmiştir. Hâkimi kireçcibaşısıdır. Evkafi subaşılıktır. Gebze kazasının nahiyesidir. Aşağı varoşunda üç yüz kadar kiremitli ev vardır. Bu varoşun bir camii, bir hanı, bir hamamı ve küçük bir çarşısı vardır. Çok güzel bir liman olduğundan, Gebze şehrinin iskelesidir. Gebze buranın kuzeyinde dağlar üzerinde bir saatlik uzaklıkta, Bağdat ve Erzurum yolu üzerindedir. Bu kalede demir attık. Hava uygun olmadığından, gemiciler kürek çekmeye başladılar. Böylece yirmi mil mesafedeki “Dil” iskelesine geldik ki, burada Konya, Haleb, Şam ve Mısır’a giden hacılar, tüccarlar, ziyaretçiler at kayıklarına binip bir mil kadar karşı tarafta bulunan “Hersek Dili”ne geçerler. Çünkü bir boğazdır. Doğu tarafı seksen mil uzunluğunda büyük bir körfezdir ki nihayetinde İzmit şehri vardır. Bu Gebze dil iskelesinde iki eski han, iki ekmekçi dükkânı, bir bozhane, iki bakkal dükkânı ve bir çeşme vardır ki, üzerindeki tarihten Sultan Murad’ın Bostancıbaşısı Mustafa Ağanın 1048 yılında yaptırdığı anlaşılıyor” (Evliya Çelebi, 1966: 435-436).

Kayseri Resmî’nin Milli Kütüphane’de bulunan ve 1710 yılında yaptığı seyahati konu alan eserinde birçok Anadolu şehri hakkında bilgiler vermektedir (Eliacı, 2015: 265-271; Resmî-i Kayserî Seyahatnamesi, Milli Kütüphane, 4277/2). Kayseri’den başlayarak Kırşehir, Engüri, Ayaş, Beypazarı, Torbalı, Taraklı, Geyve, Sabancı, İzmit, Gebze, Kartal, Üsküdar, İstanbul; 1725’te ise Adana, Sis, Misis,

Tarsus, Karaman, Karaağaç, Yalvaç, Seydişehir, Beyşehir, Konya, Aksaray, Niğde, Bor şehirleri hakkında bilgiler verir. İzmit'ten sonra geldiği Gebze hakkında *"Kasaba-i Gekbuze; Bir büyük kasabadır bir dağın üstünde İzmid ile bunun mâbeyninde bir konak dahi vardır, deryâ kenârında Hereke derler karşı karşıya iki handır; arpa, saman bulunur, murâd iden anda yaturlar. Ve bu kasabada her şey bulunur, çârşûsı pazarı hâline göre suları eyü hanları çok güzel câmiler ve 'imâretler vardır. Evlerinin binâsı biraz alçaktır"* (Eliaçık, 2015: 269) şeklinde vermiş olduğu bilgilerden büyük bir kasaba olarak nitelendirdiği Gebze'de cami ve imaretlerin bulunduğu, evlerin alçak olduğu, çarşısı ve pazarı ile konaklamak için hanların bulunduğu bahseder.

Sadreddinzâde Telhisî Mustafa Efendi 1711-1735 yılları arasında 24 yıl tuttuğu günlükler içerisinde 5 Recep 1130/4 Haziran 1718 tarihinde Diyarbakır'a kadı olarak görevlendirilmiştir. Mustafa Efendi 44 gün sürecek Diyarbakır yolculuğu sırasında Doğançılar'dan yola çıkar. Ardından Gebze, İzmit, Bolu, Amasya, Tokat, Sivas, Malatya, Ergani'den geçerek Diyarbakır'a ulaşır. Geçtiği şehir ve kasabaların o zamanki durumları hakkında bilgiler aktarır. Dönüş yolunda Antakya, İskenderun, Adana, Ereğli, Konya, Eskişehir, İznik, Gebze güzergâhını takip eder (Karahasanoğlu, 2013: 65-67). Sadreddinzâde Telhisî Mustafa Efendi bu yolculuğu sırasında Gebze'den geçer ancak kent hakkında bilgi vermez.

S. Ünver'in 25 Haziran 1969 yılında Viyana National Bibliotek Handschriften dairesi Türkçe ve Şark yazma kitaplar arasında bulduğu 1780-1781 tarihli *"Menâzilü'l-Hacc"* (Menâzilü'l-Hâcc, Süleymaniye Kutuphanesi, Mihrişâh Sultan 150 m, s. 64b-1 I 2a) isimli eserde İstanbul'dan Mekke'ye kadarki hac yolu menzilleri, bunlar arasındaki uzaklıklar ile geçilen yerler ve şehirler hakkında kısa bilgilere yer verilmiştir. Üsküdar'dan başlayan bu yolcukta sırasıyla Kartal, Gebze, Hersek, İznik, Lefke, Vezirhanı, Sükut, Eskişehir, Seyyid Gazi, Hüsrev Paşa, Bolvadin, İshaklı, Akşehir, Iğın, Ladik, Konya, İsmil, Karapınar, Ereğli, Ulukışla, Çifte Han, Ramazanoğlu Yaylası, Adana, Misis, Kurt Kulağı, Payas, Pelenk, Antakya'da konaklanmıştır. Osmanlı döneminde en çok tercih edilen yol güzergâhlarından bir olan sağ kol tercih edilmiştir. Üsküdar'dan Kartal'a 4 saatte, Kartal'dan da Gebze'ye 5 saatte ulaşılarak burada konaklanır. Eserde Gebze hakkında şu bilgilere yer verilmiştir: *"Gekboza 5 saat. Gebze gayet meşhur olup aslı Kepekbazı imiş. İki camii Var. Birini Çoban Mustafa Paşa bina etmiştir. Tekke, medrese, imaret, misafirhane ve yakut yazısıyla bir Kuran-ı Kerim vardır. Ziyaret olunur. Ve bir camii Feth-i Vilayet merhum Sultan Orhan Gazi bina etmiştir. Lakin suyu çok alçaktır, deve ile çekilir. Şişman İbrahim Paşa kırk yardan kuyular kazdırıp bir yere cem etmiştir. Cümle çeşme ve hamamlara gider. Ziyaret olunacak Hoca Fazlullah Paşa ve tariki halviyette Şeyh İlyas Efendi onda medfundur"* (Ünver: 3-4).

Yazarı bilinmeyen hac risalelerinden bir diğeri 5 Cemaziye'l-evvel 1194/9 Mayıs 1780 tarihli *"Menâzilü'l-Hâcc ve Mesâfetü'l-Fecc li'l-âc ve's-sâc"* (Süleymaniye Kütüphanesi, Aşır Efendi, No.241/2, s. 51b-59b.) isimli eserdir. Bu eser hac ile ilgili bilgilerin yanı sıra İstanbul-Şam-Hicaz Hac Yolu üzerindeki

menzil yerleri hakkında bilgiler aktarır. Kartal'dan sonra 5 saatlik bir yolculuktan sonra geldiği ve bir kasaba görünümünde olan Gebze hakkında *"Gekbûze kasabadır. Geyikbâzi imiş. İki cami'i vardır. Birini Fatih Gazi Orhan bina eylemiş. Galiba aslı kenîsâ imiş ve birin Çoban Mustafa Paşa bina itmişdir. Tekye ve medrese ve müsafirhane ve imareti vardır. Yakut hattıyla mushaf-ı şerif vardır. Hacı Fazlullah Paşa ve Şeyh İlyas Efendi anda medfûndur. Şişman İbrahim Paşa kırk aded kuyu kazmışdır ve suları gayet alçak kuyulara münhasır dolab¹⁹"* şeklinde verdiği bilgilerden Kartal'a 5 saatlik bir mesafede bulunduğunu, kasabada biri Orhan Gazi, diğeri Çoban Mustafa Paşa tarafından yaptırılmış iki camisi bulunduğunu söyler. Ayrıca Mustafa Paşa Camii'nde Yakut hattıyla yazılmış bir Mushaf-ı Şerif ile caminin etrafında tekke, medrese, misafirhane ve imareti olduğunu yazar. Şişman lakabıyla da bilinen İbrahim Paşa'nın kazdırdığı kuyularla çeşme ve hamamlara getirmiştir. Gebze'de Hoca Fazlullah ve Şeyh İlyas'ın medfun olduğunu söyler (Armağan, 1990: 48; Armağan, 2000: 100).

Hac seyahatnameleri içerisinde en tanınmış eserlerden birisi Mehmed Edib bin Muhammed Derviş'e aittir. Mehmed Edîb, 1193/1779 tarihinde yaptığı hac seyahatini konu alan *"Nehcetü'l Menâzil, (Mehmed Edib bin Muhammed Derviş, Nehcetü'l-Menâzil, Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi 408, Matbaa-i Amire 1257, s. 1-256)"* isimli eseri 1232/1816-17 yılında basılmıştır (Çoşkun, 2002: 29). Hac seyahatnamesi niteliğinde olan bu eser 256 sayfadan oluşmaktadır. Eserde hac yolculuğu sırasında uğranılan konaklar ile haccın kuralları hakkında bilgiler vererek aynı zamanda hacılara bir rehber olması amacıyla kaleme alınmıştır (Çoşkun, 2002: 30). Mehmed Edîb'in Üsküdar'dan Mekke'ye kadar gidiş ve dönüş yolculuğu 265 gün sürmüştür. Bu yolculuğa 25 Receb 1193/16 Kasım 1779 tarihinde hac kervanı ile hareket ederek 15-18 Şevval'inde Şam'dan Mekke'ye doğru hareket etmiştir. Rebiülahir'in 20'sinde İstanbul'a dönmüştür (Çoşkun, 2002: 30). Mehmed Edîb, Üsküdar'dan başladığı hac seyahati sırasında önce Kartal'a buradan da üç saatlik bir yolculuktan sonra Gebze'ye gelir. Yazar, Gebze'yi şu cümlelerle anlatır: *"Gekbûze Aslı Gelikyazi diyü ta'bîr olunur imiş Kartal'dan üç sâ'atdir iznikmid Körfezi'ne müşerref mahall-i murtefi'de sırtda vâki'dir leb-i deryâya iki fersah ba'iddir Sultân Orhân Gâzi feth etmişdir vuzerâ-yı Sultân Suleymân'dan Çoban Mustafa Pâşâsârı bir kârgîr câmi' ve medrese ve 'imâret vardır câmi'-i mezkûr icinde âvize olmuş kandîl şeklinde yeşim askılar ve hatt-ı Yakut ile bir Mushaf-ı Serîf vardır cevâmî' ve esvâk ve dekâkin ve hamam ve hânât ve mahallati hâvî suyu alçak ve kalîl bir kasabadır suları dolab ile çekilür Şişman İbrahim Pâşâ kuyular hafr itdirüp suyu cem' itmişdir. Kasabanın çeşmelerine ve hamamına andan tevzî' olunur Hoca Fazullah Pâşâ ve Şeyh İlyâs Halvetî*

¹⁹ Benzer bilgiler *"Ve Zikr-i Menâzil-i İstanbul'dan Şâm'a ve Medîne ve Mekke ve Cebel-i Arafât'a Şerefehümüllâhi Teâlâ"* isimli eserde tekrar edilmiştir. Bu eserde İbrahim Paşa'nın Gebze'de bir çeşme yaptırdığını, kuyular kazdırıp dolaplarla suyu şehre getirdiğini yazar. Ayrıca Hoca Fazlullah Paşa ve Halveti tarikatından Şeyh İlyas Efendi'nin kabirleri burada bulunduğundan bahseder. Bkz. (Çoşkun, 2000: 83; Ve Zikr-i Menâzil-i İstanbul'dan Şâm'a ve Medîne ve Mekke ve Cebel-i Arafât'a Şerefehümüllâhi Teâlâ, Süleymaniye Kütp., Hüsrev Paşa 639/2).

medfunlardır livâsı Koca-ili'dir Gekbûze'den Dil ta'bir olunur ma'bere vannca iki tarik vardır biri nisf sâ'at karib lakîn tarik sa'b taşlıktır Gekbûze'den inilüp Dil ma'berinden karşıya geçilüp Hersek nâm karyeye nisf sâ'atde varılır. Dil'in karşuluğu beş mildir Dil'e giderken Çörekçioğluçeşmesi ve Yumrukaya ve Tuzlubınâr nam mahaller vardır Dil'den karşıya kayak ve ma'vnalar ile ' ubûr olunur 'acele itmeyüp müzâyaka cekilmeye sâhil bir harab/26 handan 'ibaret Gekbûze'den üç buçuk sâ'atdır iznikmid Körfezi'ne müşerrefdir Hersekzade Ahmed Pâşâ'nın câmi' ve hamam ve büyût ve dekâkini müştemil bir sagîr karyedir sekizyüz iki tarihinde Fatih Sultan Mehmed Han feth etmişdir bataklık olmakla nisf sâ'at mikdârı kaldırım ile mürûr olunur derûmunde olan han Sultân Selim Hân merhûmundur livâsı Koca-ili'dir Koca-ili mutasarnfi surre-i şerîfeyi Hersek'den alup Akşehire değin muhâfaza iderler Hersek ile Iznik beyninde Derbend nam kefresi vâfir bir sagîr karye vardır Hersek'den Derbend'e varıca tarik sa'bdir ve bir su vardır Kırkgeçid dirler İznik'e iki sâ'at kala Marağ ve Paşacayıri namiyla iki mahal vardır".

Bir diğer hac seyahatnamesi Mustafa Sanâ'î'nin "*Menâzilü'l-Hâcc ma'a Menâsikü'l-Hâcc*" (Süleymaniye Kütüphanesi, Esat Efendi 2917) isimli eseridir. Diğer hac seyahatnameleri gibi hem bir hac rehberi hem de konak yerleri hakkında bilgiler ihtiva etmektedir. Gebze hakkında ayrıntılı bilgiler vermeyen yazar diğer seyyahların verdiği bilgileri tekrar eder. Yazar eserinde "*Geybûze Sa'at 6. Merhûm Kara Mustafa Paşa binâ itmiş bir 'azîm câmi'-i şerîf var ve anda mahfûz hatt-ı Yâkût ile Mushaf-ı Şerîf var ve havaları alçaktır. Cümlesi kuyudan içer*" şeklinde verdiği bilgilerden Çoban Mustafa Paşa'yı Kara Mustafa Paşa ile karıştırdığı görülmektedir. Ayrıca diğer birçok gezginin bahsettiği Yakut hattı ile yazılmış Kuran-ı Kerim'den söz etmesi dikkati çekmektedir (Tütüncü, 2016: 994).

Osmanlı Sultan'ı II. Mahmut tarafından İran ile ikili ilişkileri güçlendirmek ve aradaki sorunları ortadan kaldırmak için İran'a gönderilmek için bir sefaret heyeti oluşturulmuştur. 20 Ramazan 1225/19 Ekim 1810'da (Unat, 1987: 206; Memioğlu, 2001: 238; Öztürk, 2018: 133) İstanbul'dan İran'a hareket eden heyette büyükelçi olarak Yâsincizâde Abdulvehhâb Efendi (İpşirli, 1988: 285-286; Bilim, 2002: 265), Farsça tercüman olarak ise Bozoklu Osman Şakir Efendi görevlendirilmiştir (Güney, 2005: 80). Bu yolculuk 1226/1811 yılının Rebûlâhir ayı ortalarında Tahran'a ulaşılmasıyla son bulmuştur (Osman Şakir Efendi, 2018: 16).

Resim 2. Bozoklu Osman Şakir Efendi

Bozoklu Osman Şakir Efendi (Unat, 1968: 207; Özkan, 2013: 433-434) tarafından 1811 yılında yazılmış ve resimlenmiş olan bu eserde İstanbul'dan İran'a kadar olan yolculuk sırasında uğranılan, konakların 31 adet kasaba ve şehirlerin suluboya resimlerini yaparak bilgiler vermiştir. Üsküdar'dan başladığı yolculuğu sırası uğranılan yerlerin isimleri ve birbiri arasındaki mesafeleri saat olarak yazmıştır. Osman Şakir Efendi bu eserinde Merzifon'a kadar uğranılan yerlerin tarihi ve coğrafi özellikleri hakkında bilgiler verirken; Amasya, İran'da Zengan, Siyahdehân, Ebher, Kazvin, Kışlak ve Tahran'ın sadece resimlerini yapmış metin bölümleri boş bırakılmıştır. Bu da eserin tamamlanamadan yarım bırakıldığını göstermektedir (Osman Şakir Efendi, 2018: 17). Ramazan'ın 20. Günü 1225 tarihinde (19 Ekim 1810) İstanbul'dan başlanılan yolculuk sırasında Üsküdar, Kartal, Gebze, Hereke Hanı, İzmit, Sapanca, Geyve, Taraklı, Göynük, Mudurnu, Bolu, Köroğlu Çeşmesi, Gerede, Bayındır, Çerkeş, Karacalar, Karacaviran, Koçhisar, Tosya, Hacıhamza, Sarmaşikkaya, Osmancık, Dingil Hüseyin Derbendi, Merzifon, Amasya, Zengan, Siyahdehân, Ebher, Kazvin, Kışlak üzerinden Tahran'a ulaşarak yolculuk son bulur (Kavak, 2016: 49).

Resim 3. Gebze Minyatürü (Bozoklu Osman Şakir Efendi)

Bu eserde geçilen şehir ve kasabaların tarihi, idarecileri, mimari özellikleri ve insanları hakkında bilgilere yer verilmiştir. Osman Şakir Efendi, 1225 yılı Ramazan ayının 25. Günü Üsküdar'dan hareket ederek 4 saatlik bir yolculuktan sonra Kartal'a ulaşır. Burada konakladıktan sonra bir sonraki durak yeri olan Gebze'ye 5 saatte ulaşır. Gebze suluboya bir çizimini yaprak şehir hakkında şu bilgileri bizlere aktarır: *“Oradan da sabah vaktinde yel gibi esen atlara binerek himmet atının sevki ve gidiş dizginlerinin bırakılmasıyla hızlı bir şekilde Gebze'ye doğru yolumuza devam ettik. Beş saat sonra Gebze'ye vardığımızda kendimiz sağanak yağmurdan iyice ıslanmıştık, elbiselerimiz de sırlıklam olmuştu. Ancak önden giden konakçımızın mahkemeye varıp büyükelçinin gelişini haber vermesine ve rütbesini bildirmesine rağmen Gebze ayarı olan Semerci Bayraktarın -anlayışsız ve haydut bir eşek idi-konaklama yeri ayırmaması sebebiyle harap bir evde konakladık. Gebze'nin de resmi olduğu gibi tasvir edildi (Osman Şakir Efendi, 2018: 63). O gece de Gebze'de dinlendik, ancak aşırı soğuktan hayli eziyet çektik. Sabahleyin sırtı yüklü atlara binerek hareket ettik. İzmit tarafına yöneldik ve Hereke Hanı diye bilinen yerde durduk. Hereke Hanı, Gebze ile İzmit arasında bulunmakta, birkaç dükkân ve handan oluşmaktadır” (Osman Şakir Efendi, 2018: 67).*

İhtilafçı lakabıyla anılan Mehmed Ziya'nın Bursa'dan Konya'ya yaptığı 10 günlük seyahati konu alan ve 1912 yılında yayınlanan eserinde Gebze ile ilgili ayrıntılı bilgilere yer vermiştir. Mehmed Ziya, Bursa'dan Konya'ya yaptığı seyahati sırasında gördüğü yerler hakkında bilgiler verirken daha önceki yolculuklarında edindiği izlenimler yerli ve yabancı kaynaklardan alıntılar yapmıştır. Bu bağlamda Gebze, her ne kadar bu seyahatin dışında kalmış olsa da Eskişehir Kurşunlu Külliyesini anlatırken daha önceki birikimlerinden faydalanarak Gebze Çoban Mustafa Paşa külliyesi hakkında da ayrıntılı bilgiler aktarır. *“...Merhum Çoban Mustafa Paşa hayır ve hasenat sahiplerinden bir kişidir. Gebze'de de (Lybissa) büyüklük bakımından İstanbul'daki Atik Ali Paşa Camisi'ne denk ve duvarları mermer üzerine oyma suretiyle kûfi hatlar, geometrik resim ve nakışlarla süslü, gayet güzel ve yüce bir cami yapımına muvaffak olmuştur. Bendenizin Gebze'de anne tarafından akraba ve yakınlarım olduğu için, bu bağlantıdan*

yararlanarak yaz mevsiminde oraya kadar gider ve her defasında bu nurlu camiye ve kible tarafında yüce bir türbenin içinde yatan hayır sahibi merhum Mustafa Paşa'yı ziyaret ederim.

Pek büyük yardımla yapılmış olan bu Gebze Camisi içinde, iki adet Kur'ân-ı Kerim mahfazası, görülmeye değer nefis ve nadir Osmanlı eserlerindedir. Ceviz üzerine sedef ve altın teller ile resmedilmiş geometrik nakışlar o kadar göz alıcıdır ki, Osmanlıların ince sanatlardaki maharetlerinin derecesini takdir etmek için bir kere ziyaret etmek yeterlidir. Bu sedef işlemeli mahfazaları yapan, merhum Mustafa Paşa tarafından özel olarak Mısır'dan getirilmiş bir Müslüman sanatkârdır. Cami'nin içindeki kûfi yazılar, gayet nefis bir hatla mermer üzerine oyulmuş ve sonra siyah renkli, tutkal gibi yapışkan bir madde ile yazılıp parlatılmıştır. Bu suretle beyaz zemin üzerindeki siyah yazılar, olağanüstü bir görünüm kazanmıştır.

Evliya Çelebi Seyahatnamesinin baş tarafını süsleyen kûfi besmele, bu caminin dış tarafında, minare kapısının üstüne nakşedilmiş hattın istinsah edilerek küçültülmüştür. Camiyi yaptıran merhum paşanın türbesinin kapıları da sanatlardır. Kıymetli ve havanın etkilerine mukavemet eden bir tahtadan mamul olan kapıların üzeri oymalarla süslüdür. Kitabe konumundaki dikdörtgenler içinde alçı ile dondurulmuş bazı sözler varsa da bir kısmı zamanla bozulmuştur. Caminin mükemmel ve geniş bir imareti, medresesi, hücreleri, telekesi, hanı, yüzlerce nefis ve nadir kitapları içeren bir de kütüphanesi vardır. Kandilci lakabıyla tanınan Seyyid Efendi'ye emanet edilen bu kütüphanede, Yâkût Musta'sımı hattıyla yazılmış bir Kur'ân-ı Kerim nüshası saygı ile ziyaret edilmektedir. Bizim de ziyaretle gözlerimizi nurlandırdığımız bu mübarek nüshanın hattı gayet nefistir; ayrıca sayfaların kenarlarındaki tezhipli geometrik şekiller ve ince nakışlar da son derece zarif ve göz alıcıdır. Müslümanların resim ve tezhip sanatındaki maharetlerinin seviyesi hakkında başlı başına bir fikir sahibi olmak için, bu saygıdeğer nüshanın ziyaret edilmesini din kardeşlerime tavsiye ederim. Bu Kur'ân-ı Kerîm nüshasının sonunda, Sultan II. Mahmud'un bu nefis eseri ziyaretle bereketlendikten sonra, onun emri üzerine yine aynı şekilde muhafazasına dikkat ve itina edilmek şartıyla kütüphaneye iade edildiği yazılıdır. Bu cami ve müstemilatı, evvelki sene, Hazine-i Evkaf-ı Hümayun tarafından mükemmel şekilde tamir edilmişti" (Mehmed Ziya, 2009: 199-201; Mehmet Ziya, 2010: 192-193).

Bu çalışmada tespit edilen 16 adet seyyahın Gebze hakkındaki izlenimlerine yer verilmiştir. Bölge hakkında bilgi veren en erken tarihli eser Haydar Çelebi tarafından kaleme alınan ve Yavuz Sultan Semîn'in Çaldıran ve Mısır Seferlerini konu alan Rûznâmedir. Gebze'ye uğrayan seyyahlar içerisinde en önemlileri şüphesiz kentin de tasvirini yapan Matrakçı Nasuh ile Bozoklu Osman Şakir Efendi'dir. Gebze'nin tasvirinin yapıldığı her iki eserde şehrin XVI. yüzyıl ortaları ve XIX. yüzyıl başlarındaki fiziki yapısını, dini ve sivil yapıların durumunu belgelemesi açısından son derece önemlidir. Tespit edilen seyyahların şehirde dikkatini çeken en önemli yapı şüphesiz Çoban Mustafa Paşa Külliyesi olmuştur. Külliyenin meydana getiren yapılardan birisi olan caminin kitabeleri, renkli mermer süslemeleri, ahşap

işçilikleri ile içerisinde bulunan yazma eserler seyyahların dikkatini çekmiştir. Bunun yanı sıra Hoca Fazlullah Paşa ve İlyas Bey'in kabirleri ile İbrahim Paşa'nın yaptırdığı çeşme ve kazdırdığı su kuyuları seyyahların bahsettiği diğer eserlerdir. Sonuç olarak seyyahların vermiş olduğu bilgiler sayesinde Gebze'nin XVI. yüzyıldan XX. yüzyıl başlarına kadarki durumunu, gerek anlatımları gerekse de çizimleri ile bölge tarihinin yanı sıra Sanat Tarihi ve Mimarlık Tarihine katkı sağlayacak önemli bilgiler ihtiva ettiği görülmektedir.

Kaynakça

- ABDURRAHMAN HİBRÎ, (1975), "Menasik-i Mesâlik", (Haz. Sevim İlgürel), *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (6), 111-128.
- ALTUNAN, S. (2002), "Osmanlı Devleti'nde Haberleşme Ağı: Menzilhâneler", *Türkler*, (X), Ankara, 913-919.
- ARIK, R. (1988), *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı*, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- ARMAĞAN, L. (1990), *Osmanlılar Zamanında Hac Yolu ve Menzilleri*, İstanbul Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1990.
- ARMAĞAN, A. L. (2000), "XVIII. Yüzyılda Hac Yolu Güzergâhı ve Menziller (Menâzilü'l-Hacc)", *Osmanlı Araştırmaları*, XX, 73-118.
- ÂŞIK MEHMED, (2007), *Menâzirü'l Avâlim*, (Haz. Mahmut Ak), (III), Ankara: TTK Yayınları
- ATALAR, M. (1991), *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- ATALAR, M. (1993), "Hac Yolu Güzergâhı ve Masrafı (1253/1837)", *Osmanlı Tarih Araştırmaları Merkezi (OTAM) Dergisi*, 4, 43-90.
- BİLİM, C. (2002), "Elci, M. Seyid Abdulvahab Efendi, Yazar, Sefaret Tercümanı Bozoklu Osman Şakir Efendi: Musavver İran Sefaretnamesi", *OTAM*, (13), 261- 286.
- BOSCH, C. (1946), "Bithynia Tetkikleri", *Bellekten*, (X/37), 29-53.
- COŞKUN, M. (2002), *Manzum ve Mensur Osmanlı Hac Seyahatnameleri ve Nâbi'nin Tuhfetü'l hameyn'i*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ÇAYCI, A. (2006), "Osmanlı Seyyahlarının İzlenimleriyle Konya ve Çevresi", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (21), 115-146.
- ÇELİK, G. (2003), *Gebze (Sosyo-Ekonomik Bir inceleme)*, I, Gebze: Gebze Belediyesi Yayınları
- ÇEVİK, M. (1985), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (VIII), İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- DARKOT, B. (1968), "İzmit", *MEB İslam Ansiklopedisi*, (5/2), İstanbul, 542-544.
- DERNSCHWAM, H. (1987), *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, (Çev. Y. Önen), Ankara: Kültür ve Turizm. Bakanlığı Yayınları

- ELİAÇIK, M. (2015), “Resmî-i Kayserî'nin Bilinmeyen Seyahatnamesinde Kocaeli Çevresine Ait Bilgiler”, *Uluslararası Gazi Akça Koca Ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (I), Kocaeli, 265-271.
- EVLİYA ÇELEBİ b. DERVİŞ MEHMED ZİLLÎ, (1966), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (Çev. Tevfik Temelkuran- Necati Aktaş), (I-II), İstanbul: Üçdal Neşriyat
- EVLİYA ÇELEBİ, (2006), *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa, Bolu, Trabzon, Erzurum, Azerbaycan, Kafkasya, Kırım, Girit*, (Haz. S. A. Kahraman-Y. Dağlı), (2/1), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- FOSS, C. (2002), *Anadolu'da Ortaçağ Kalelerinin İncelenmesi II, Nikomedia*, (Çev. Y. Ulugün), Kocaeli: İzmit Rotary Kulübü Kültür Yayınları.
- GÜNEY, F. (2005), *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran İlişkileri ve İran'a Giden Osmanlı Elçileri*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar, 2005.
- HALAÇOĞLU, Y. (2007), *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- HALAÇOĞLU, Y. (2002), *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, Ankara: İlgî Kültür Sanat Yayınları.
- HAYDAR ÇELEBİ, *Haydar Çelebi Ruznâmesi*, (Haz. Y. Senemoğlu), İstanbul: Tercüman Yayınları.
- HOCA SADEDDİN EFENDİ (1999), *Tac'üt Tevarih*, (Haz. İ. Parmaksızoğlu), II, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları
- İPŞİRLİ, M. (1988), “Abdulvehhâb Efendi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (I), 285-286.
- KÂMİL, E. (1937), “Gazzi-Mekki Seyahatnamesi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Semineri Dergisi*, ½, İstanbul, 3-90.
- KARAHASANOĞLU, S. (2013), *Kadı ve Günlüğü Sadreddinzâde Telhisî Mustafa Efendi Günlüğü (1711-1735) Üstüne Bir İnceleme*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- KÂTİP ÇELEBİ, (2013), *Cihannüma II*, (Haz. S. Öztürk-H. Koyuncu-vd.), İstanbul: Mahya Yayınları.
- KAVAK, G. (2016), *Yasincizâde Abdülvehhâb Efendi ve Musavver İran Sefaretnamesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- MEHMED ZİYA, (2009), *Bursa'dan Konya'ya Seyahat*, (Haz. M. F. Birgül-L. A. Çanaklı), Ankara 2009.
- MEHMET ZİYA, (2010), *Bursa'dan Konya'ya Seyâhat ve Konya Seyâhati Hâtırâtından*, (A. Çaycı-B. Ürekli), Konya: Selçuklu Belediyesi Kültür Yayınları.
- MEMİOĞLU, A.Z. (2001), “Musavver İran Sefaretnamesi (1811); Elci: Yasincizade Seyyid Abdulvahhab Efendi, Tercüman ve Sefaretname Yazarı: Bozoklu Osman Şakir Efendi”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (17), 237-245.
- MİMİROĞLU, V. (1949), *Orhan Bey ile Bizans İmparatoru III. Andronikos Arasındaki Pelekon Muharebesi*, *Belleten*, (13/50), 309-321.

- MÜDERRİSOĞLU, F. (1993), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Yolları ve Menzil Külliyesi*, Hacettepe Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara.
- MÜDERRİSOĞLU, F. (1999), Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Yolları ve Menzil Külliyesi", *Osmanlı Kültür ve Sanat*, (X), 376-384.
- MÜDERRİSOĞLU, F. (2002), "Menzil Kavramı ve Osmanlı Devleti'nde Menzil Yerleşimleri", *Türkler*, (X), Ankara, 920-926.
- OSMAN ŞAKİR EFENDİ, (2018), *Musavver Sefâretnâme-i İran, Resimli İran Sefaretnamesi*, (Haz. Güray Önal), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- ÖZKAN, F. H. (2013), "Bozoklu Osman Şakir ve Şehdü Elfâz'ı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (6/26), 428-462.
- ÖZTÜRK, Y. (2018), *Bozoklu Osman Şakir'in Musavver İran Seferâtnamesi ve Fatih'ten 1914 Kuşacağına Türk Resim Sanatı*, İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- RAMSAY, W.M., (1960), Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası, (Çev. M. Pektaş), İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- ROSS, A.Ç. (2007), Antik Kent Nikomedia, İstanbul: Delta Yayınları.
- SAK, İzzet & Çetin C. (2005), "XVII. Ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Hac Menzilleri", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (19), 199-260.
- SELEN, S. (1943), "Türkiye'nin Yol Sistemi", *Türk Coğrafya Dergisi*, (III-IV), 352-370.
- TÜTÜNCÜ, M. (2016), "İstanbul-Kudüs-Mekke Hac Yolunun İzmit Güzergâhı Üzerine", *Uluslararası Karamürsel Alp Ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II*, Kocaeli, 989-100.
- UNAT, F.R. (1968), *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Ankara: TTK Yayınları.
- UNAT, F.R. (1987), *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Ankara: TTK Yayınları.
- Uzunçarşılı İ. H. (1988), *Osmanlı Tarihi II*, Ankara: TTK Yayınları.
- ÜNVER, S., "İstanbul'dan Anadolu'ya Yürüyüş Yollarından Biri", *Önasya*, (V/49), 3-4.
- YAVUZYILMAZ, A. (2012), *Gebze ve Çevresindeki Türk-İslam Devri Yapıları*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- YAVUZYILMAZ, A. & KARAKÖK, C. (2016), "Seyahatnamelerde Akşehir", (Ed. Ahmet Çaycı), *Seyahatnamelerde Konya* (s.363-426), Konya: Konya Büyükşehir Bel. Kültür Yayınları
- YAVUZYILMAZ, A. & KARAKÖK, C. (2019), "Seyahatnamelerde Kartal", (Ed. H. Demir-T. Karakök), *Dil-Edebiyat ve Tarih Araştırmaları* (310-332), İstanbul: Hiper Yayınları.
- YURDAYDIN, H. (1976), *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i İrakeyn-i Sultan Süleyman Han*, Ankara: TTK Yayınları.
- YÜCE, R. (2007), *Kocaeli Tarihi ve Rehberi*, İstanbul: Demkar Yayınevi.
- ZEYREK, Y. (1999), *IV. Sultan Murad'ın Revan ve Tebriz Seferi Rûznâmesi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

*Prof. Dr. Ayşe Aynur Durukan'ın Ardından
(08.07.1951-18.02.2022)*

Hacettepe Üniversitesi'nden Bir Yıldız Kaydı...

18 Şubat 2022 bir yıldız daha kaydı Sanat Tarihi camiasından... 1970 yılında Hacettepe Üniversitesi'nin Sanat Tarihi Bölümü ilk açıldığında giren ve 1974'de mezun olanlardandır. 1974'de Prof. Dr. Oluş Arık yönetiminde, "*Orta Çağ Kayseri Türbeleri*" konulu lisans tezi ile mezun olmuştur. 1976'da Prof. Dr. Günsel Renda yönetiminde, "*Kuzey-Batı Anadolu Bölgesindeki Ahşap Tavanlı Camiler*" başlıklı tezi ile yüksek lisansını tamamlamıştır.

24.01.1977'de Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümüne asistan olarak girmiştir. 1982'de Prof. Dr. Güner İnal Başkanlığında, Prof. Yıldız Ötüken ve Prof. Dr. Ömür Bakırer'in ilmî yardımlarıyla, "*Balat Türk Devri Yapıları*" konulu tezle doktorasını tamamlamıştır. 11.07.1985'de Öğretim Görevlisi, 23.09.1988'de Doçent, 30.05.1995'de Profesör olmuştur. Azize Yasa'nın 2002'de yapmış olduğu tespitlere göre 65 önemli makalesi vardır. "*Ortaçağ'da Anadolu*" konulu Hacettepe Üniversitesi'nin Prof. Dr. Aynur Durukan'a Armağan Kitabı 2002'de yayımlanmıştır.

Prof. Dr. Ayşe Aynur Durukan;

Nermin Şaman Doğan, Fatih Müderrisoğlu, Özand Gönülal, Şebnem Ercebeci, Azize Aktaş Yasa, Sevgi Kutluay, Canan Parla, Muhammet Görür, Erdal Eser, Sema Gündüz'ün lisans tezlerini; Nermin Şaman Doğan, Azize Aktaş Yasa, Canan Parla, Erol Altınsapan, Muhammet Görür, Erdal Eser'in Doktora tezlerini yönetmiştir.

Prof. Dr. Ayşe Aynur Durukan'ı Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eser Tescil Uzmanı olarak Bakanlıkta tanıdım. Rahmetli Prof. Dr. Yılmaz Önge'nin eşi Dr. Ergül Önge Müzeler Genel Müdürlüğündeyken tanıştırdı. Ben de 1976 Eylül ayında Dergiler Şube Müdürlüğüne atanmışım. Selânik Caddesindeki Kızılay'ın binasında Kültür ve Turizm Bakanlığında aynı katta mesai yaptık. Gökçe Günel, Aynur Durukan, Ergül Önge aynı odada idi. İktidar değişti, güvenoyunu beklemeden 19 Ocak 1978'de Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ne memur olarak geçtim. 1978'de Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşiv ve Yayın Dairesi Başkan Yardımcılığına atandım.

Aynur Durukan müzelere yeni mezun olarak 1974'de girmişti. Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümünde doktora başladı. Asistan kadrosu açılınca, Ocak 1977'de Hacettepe Üniversitesi'ne intisap etti. Eski Kültür Müsteşarımız rahmetli Adnan Ötüken'in kızı Dr. Sabiha Yıldız Ötüken Avusturya'dan dönüp, Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü'ne doktorasını yurt dışında tamamlamış olarak girip, tanışınca, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşive Yayın Dairesi'ndeki odamız, Sanat Tarihi, Türk Sanatı buluşma noktası oldu.

Doç. Dr. Yılmaz Önge, Doç. Dr. Yıldız Ötüken, Aynur Durukan, Prof. Dr. Zafer Bayburtluoğlu, Prof. Dr. Orhan Cezmi Tuncer, bazen Doç. Dr. Haşim Karpuz, Dr. Bekir Deniz, Dr. Bozkurt Ersoy, Ankara dışındaki bazı üniversitelerin Sanat Tarihi elemanları, Ankara'ya geldiklerinde, sağ olsunlar, şeref verdiler, uğrar oldular. Sanat Tarihi Tekkesi, Rahle-i Tedris oldu. Aynur Durukan da Yıldız hanımla birlikte uğramaya başladı. Benim Önasya Dergisi sahibi iken ciltçim vardı. Aynur Hanım doktorasını yazmayı tamamlayınca, Maltepe'deki ciltçime birlikte gittik eserini ciltlenmesi için, hatırladığım kadarıyla beş adet cildi birlikte teslim aldık. Paris Caddesindeki evine birlikte götürdük.

Prof. Dr. Yıldız Ötüken'le Türkiye'deki Vakıf Abide ve Eski Eserler Serisinin Bursa kazaları yapılmamıştı. Rahmetli Prof. Dr. Yıldız Ötüken talip oldu. Dr. Aynur Durukan, Dr. Hakkı Acun, Yrd. Doç. Dr. Mehmet Tunçer, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi sınıf öğrencisi Sacit Pekak'dan müteşekkil çekirdek bir ekip kuruldu. Sayın Dr. Mehmet Tunçer, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde işlerinin yoğunluğu nedeniyle ekipten ayrıldı. Görevlendirme seyahat harcırahlarını Vakıflar Genel Müdürlüğü olarak Arşiv ve Yayın Dairesi olarak biz deruhte ettik. Film ve benzeri sarf malzeme ihtiyaçlarını karşıladık. Muhasebe Dairesi ile çok çeliştik. Hem telif hem seyahat harcırahı olmaz dediler. Bir sürü münakaşa...

Prof. Dr. Yıldız Ötüken Başkanlığında ekip çok titiz çalıştı. Bursa ilinin bütün kazalarını dolaştı. Eski eserlerin fotoğraflarını çekti. Sanat Tarihi açısından eserleri inceledi. Bazı akşamlar, gece yarısına kadar çalıştılar. Üçüncü yıl çalışma bitti ve telif ücreti karşılığı eseri bastık. Baskı bedelini Türkiye Vakıflar Bankasından karşıladık. Bursa I. Murad Külliyesinde, Prof. Dr. Günsel Renda'nın da katıldığı bir seminer yaptık. Bursa halkına, ilim camiasına duyurduk. Ankara'da Genel Müdür Em. Tümgeneral Galip Yiğitgüden, Genel Müdür Yardımcısı Tuğgeneral Alâettin Gürtuna, Genel Müdür Yardımcısı Tuğgeneral Necip Aka'nı hazır olduğu Genel Müdürlük personeline de yarım günlük bir panel düzenleyerek, yaptığımız işi kamuoyuna duyurduk.

Prof. Dr. Yıldız Ötüken etrafındaki öğrenci ve doktora talebelerini çok sıkardı. Neden diye sohbetlerimizde sorduğumda, *"nasıl yetişirlerse öyle gider, onların iyiliği için yapıyorum"*, derdi. Aynur Durukan Azize Yasa'nın doktora konusu olan Orta Çağda, Selçuklu Dönemi Konya'sı üzerinde çalıştılar. O da Yıldız Ötüken de öğrendiğini öğrencileriyle birlikte yetiştirdiği doktora ve lisans öğrencilerinden Azize Yasa'nın, Muhammet Görür, Nermin Şaman, Canan Parla, Fatih Müderrisoğlu, Erol Altınapan'ın

yetişmesinde uyguladı, başarılı da oldu. Rahmetli Fatih Müderrisoğlu ile Nermin Şaman Doğan Hacettepe Üniversitesi'nde görev aldı, Muhammet Görür, önce Gazi, sonra Hacibayram Üniversitelerinde, Azize Yasa, İzzet Baysal Üniversitesine, Erol Altınsapan Eskişehir'de, Ahmet Çaycı Necmettin Erbakan Üniversitelerinde hocalarından aldıkları akademik unvanları yükselterek, onların eğitim görevlerini başarıyla devraldılar.

Rahmetli Aynur Durukan, tertip eğitim çeşitli Vakıf Haftalarında bildiriler sundu. Vakıflar Dergisinde yazılar yazdı. 20 Nisan 1999'da Ulus'taki Vakıf Araştırma Merkezi Mehmet Âkif salonunda, Mustafa Keten'in Genel Müdürlük Döneminde, Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası problemleri hakkında tertipleğim, eser üzerinde fiilen çalışan ve konu hakkında araştırmalarda bulunan meslektaşlarımızdan, Prof. Dr. Aysıl Tükel Yavuz, Prof. Dr. Ömür Bakırer, Prof. Dr. Aynur Durukan, Prof. Dr. Orhan Cezmi Tuncer, Prof. Dr. Zafer Bayburtluoğlu, Doç. Dr. Emre Madran, Erol Yurdakul iştiraki ile 2 saatlik bir panelde, Divriği külliyesi masaya yatırıldı. 1940'lı yıllardan 1998 tarihine kadar getirildi. Konuşmalar videoya alınarak dijital kopyası Gökçe Günel tarafından yapıldı. Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası için, özetlenmiş bir tarihtir. Panele konuşmacı olarak katılanların bugün bir kısmı rahmetli oldu. Erol Yurdakul, Emre Madran, Zafer Bayburtluoğlu, Aynur Durukan...

Prof. Dr. Aynur Durukan, Anadolu'nun Selçuklu ve Beylikler Dönemi üzerinde çalışırdı. Rahmetli Ahmet Hamdi Karabacakla, Sahip Ata Fahrüddin Ali Vakfiyesini yaptığımız gibi, Oğulbey Vakfiyesini de Arapçadan tercüme ederek yayınlamamı istedi. *"Aynur Hanım, bildiğiniz gibi benim Arapçam yok. Rahmetli Ahmet Hamdi Karabacak'la onu yaptık"*, derdim. O yine de *"sen bulursun, yapar yaptırırısın"* dediyse de, bir türlü gerçekleştiremedik. Ankara çevresi için önemli bir vakfiye idi.

Sık sık uğrardı Aynur Hanım. Emekli oldu İstanbul'a taşındı. Bağdat Caddesindeki evinde eşimle ziyaret ettik. Annesi vefat etti, başsağlığı dileklerinde bulunduk. Ev taşıdı, kitap ve dokümanların taşınmadaki zorluklarını yaşadı. Akciğer ameliyatı oldu, metanetini bozmadı, iyileşme yolundaydı. Hep *"iyiyim"* derdi. Bayramlarda, yılbaşında mesajı unutmazdı, Annesi vefat ettiğinde içine kapandı...

Uzun yıllar yaşadığı Ankara'ya akrabası yanına kısa süre önce geldi, Covid 19, Ankara Şehir hastanesinde Aynur Durukan'ı aldı götürdü... Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Camiasından da bir yıldız kaydı... Oğultürk Camii'ndeki öğle namazını müteakip, Cebeci Mezarlığında ebedî uykusuna tevdi edildi. Allah rahmet etsin, mekânı Cennet olsun, nurlar içinde uyusun...

Bundan böyle ebediyete intikal eden yol göstericilerimiz;

Bizleri geleceğe hazırlayan hocalarımız, dostlarımız,

Türk kültür ve medeniyetinin büyük üstatları

Çoğunu tanıdım, birlikte çalışma nasip oldu,

Kimilerinin de eserleriyle müşerref olduk.

Şimdi kültür ve medeniyetimizin ebediyete intikal eden bütün üstatları,

Dünyanın en meşhur orientalislerinin de iştiraki ile
Hiç bitmeyecek Uluslararası Mega Türk kültür kongresine iştirak ettiler, ediyorlar...
Türk kültür ve medeniyetinin, Türk sanatının ve mimarisinin,
Anadolu ve Uluğ Türkistan olan Orta Asya kültürlerini
Bütün yönlerini yıllar, asırlar boyu sürececek, en ince noktasına kadar tartışılar,
Ancak neticesini bizlere bir türlü gönderemediler, gönderemezler....
Çağrılanlar sırayla gidiyor, dileriz son olsun...

18.02.2022

Sadi Bayram

Prof. Dr. Ayşe Aynur Durukan (08.07.1951-18.02.2022)